M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.

Ser. 242 c

Title: Tarka Candrika

242
c

:	:	Tarkacandrikā	: Title
:	:	Kṛṣṇa Bhaṭṭa Mauni	: Author
:	:		: Editor
:	:		: Year, Vols.
:	:		: Publisher
242 c	:		: Remarks

॥श्रीगणेशाय नमः॥ नत्वा स्वेष्टमपि तामहं पृथुधवं गोवर्धनं भक्तितो नत्वा श्रीरघुनाथतात
चरणौ श्रीजगन्नाथं मातरम्। ध्यात्वा व्याससपदांबुजं हृदि चिरं श्रीकृष्णभट्टाभिधो मौनिः संतु
नुते संततमुरवलरित्तिकाद्विकां चंद्रिकां॥१॥ श्रीमद्व्याससपदद्वंद्वमाधाय हृदयांबुजे॥ मौनि श्रीकृ
ष्णभट्टेन तन्यते तत्त्वचंद्रिका॥२॥ अइउण्। अत्र संहिता या अविवक्षणात्॥ अण्यत्वेन प्र
तिभावाद्वा संधिर्न भवति॥ स्वरसंधिस्तु न भवति वर्णोपदेशकाले। जगदिदं ज्ञाना भानिध्यादिदि
त्तिके प्यदः। नविनस्तु तच्चिं सुम्न वर्णोपदेशे इत्यं हि तथा मचम्रसग्रहार्थं निष्पन्ने प्रवर्तमाना
नामपि यणादीनां स्तुधुपस्य इ सादेतत्स्थ इत्योदेशतावच्छेदकाकांत्तवर्णोपदेशदाप्यपि प्र
वर्तेर्न वीरुत्वात्॥ अन्यथा लुप्सस्य सादेशवर्णदर्शनिस्यात् इत्याहुः॥ तत्त्वेयं चिंता। वर्णानुपु
र्वी बोधके वर्णे पदेत्वो भुण्णादिभवतो लुप्तं सुलुगीति सोलुदि पदत्वात्लोपः अनकस्यस्ये स
प्यप्रवृत्तो अणिति अप्युणित्तिवास्यात्॥ तथा चेकारस्य च इणस्य इक् संज्ञानस्यादिभिः संप्रा
येणाजादिसंज्ञानस्यादिस्तु लुं। न च त्वाणि सन्नानुबंधात्तरे कर्त्तव्ये पुनर्णकारानुबंधकरण
ह॥ ज्ञापितव्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति भाषया ओतोमृश
सो रीतिवन्निस्मारः। ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यमित्यादावसंदेहार्थं तपरकरणेनेह गोविषये तस्य:
अप्रवृत्तिज्ञापनात्। अन्यथा तत्र तपरकरणं विनापि परिभाषयैव सिद्धेः किं तेन हि दिक्
ह्यवरट्। अयं हकारो। इत्यत्र हृश्रइत्यत्र अन्यग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः। अन्यग्रहणे प्रयो

बोधेभावो नाभ्युपगमेनेदीयस्यैव तत्संभवात्। किंच ग्लौ ग्लौस इत्यादौ विसर्गादीनामसाधुतापत्तिः
मंत्रेणैकृटानामसाधुतापत्तिश्च। किं बहुना अरस्वा रस्मचतुरः स्मृ इति घोटिस्मा ये मयमनोपाहि
ताकारपरित्यागेनैकारकरणे न शास्त्रबोधित्वविजाति सम्भवादिना व्यंजनसमुदायस्या
साधुत्वं वाच्यं। तुल्यन्यायत्वात्। तथा च। जवगडदशमुच्चारणे येऽसमसाधुतापत्तिः
तस्मात्स्वेच्छया साधुत्वासाधुत्वमनुचितमिति दिक्। यद्यपि स्वरभक्तेर्थेनि पुनस्यांविना म
जनस्योच्चारणमपि भवतीति भाष्यमुक्तं भक्तदुक्ते। तत्त्वंमूर्मिर्णि मंत्रादिमायेनो
च्चारणे प्रतिबंधकत्ता साधुत्वबोधकं। नाद्यः हलोऽनंतराः संयोग इत्यादीनां व्यर्थत्वाप
त्तेः लोपश्चेति किं शाकल्यस्येति इति भाष्योक्तेश्च। नांत्यः। उच्चारणं शब्दस्य तदर्थस्य
भावात्। तस्मात्स्वं विना व्यंजनेत्तानां संधसनधर्मि तथाचा मेवच्चोदात्तादिधर्मतथा
व्यंजनानां स्वरविशेषोच्चारणं न भवतीति तदर्थो वाच्यः॥ प्रकारणस्य नियामकत्वात्
यथाश्रुतार्थासंभवाच्च। यदपि अत एव सांहितायामस्मिंस्तोपमसनंतदृति स्थृवीप्रः
हकारपरस्य रेफस्य संभवो हि धातुग्रहणान्नत्वबत्तिपक्षोऽयमेवेति षत्वं भवत्यो तो सेवदे
व्यरशयो बोध्यः। भाष्ये शम्भ्योदीसस्योदाहरणमनुपसोविजं तं अनुस्वापरोक्षं तु कारणयो
भेदेविवस्थायां तदयादिस्यादेशात्वप्रबन्धकाजनमवत्या वेति बोध्यम्। यदपि। अंज
व्यवहितहलमुपुर्न दापमामाधत्वे ऋम ऐ उ णनमिस्युत्त्रमकारप्रत्याहारवायान्दुउः त्रय

जनं ब्रह्मपुष्पकमित्यादौ पुमः खय्यम्परेति रुः। यत्तु नवीनाः इणः षः इत्यत्र षष्ठीति॥ तान्विदं सूत्रं अमङ्ग
रणोपि प्रत्याहारोऽस्त्वेवं ब्रह्मपुष्पकमित्यादौ पुमः खय्यीति रुत्वं॥ गविसयमाङ्हसादिवदपरत्वं स्यात्
ककारादेर्नजेश्चागमिति चेन्न। हयवरडित्यादौ सु इति धोरित्यादौ चैकाराद्युच्चारणेन शास्त्रबोधित
ज्ञमवर्णेतिह तेन समुदायस्य साधुत्वबोधनात्। अत एवोच्चैरुदात्त इति सूत्रे भाष्ये। न पुनरन्तरे
णाऽजं व्यञ्जनस्योच्चारणमुपपद्यते इति। क्लौरीत्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः। अत एवाटि हकारप्र
योजनकथनावसरे शब्दकोटौ सुपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम्। हकारपरश्नकारस्यासम्भ
वात् प्रसंगोच्चारितमिति स्पष्टं व्याख्यातं। अपि च हकारप्रयोजनमिति च भाष्येनोक्त
मिति दिक्। इत्याहुः। तदसत्। मानाभावात्। न च हयवरडिति सूत्रे नञर्थाकारोच्चारणमुक्तमा
नमिति वाच्यम्। इदुदेदित्यत्र नञर्थत्वकारोच्चारणेन हत्वं विना च समुदायस्यासाधुत्वमित्य
पि तु प्रयुक्तं गवकं शक्यत्वे न स्केरिति यदइउणित्यस्य साधुत्वेपि अइउ अपेहितादीना
मप्यसाधुत्वापत्तेर्लोपोऽव्योर्वलीति लोपभाव्यस्यागतस्य चरितार्थत्वाच्च। किं च हयवरडित्यनु
प्रयोगः। शास्त्रबोधितत्वं तत्र नास्ति नवाऽनाद्यः। हयवरडित्यानुपूर्व्याः शास्त्रबोधितत्वेनाचोविना
पि स्फोरित्यादाविव साधुत्वोपपत्तावेतादृशार्थापि तेऽपि व्यर्थत्वस्य तदवस्थत्वेन शास्त्र
नासंभवात्। अहं थं हि हि तदेव तापपतियेन तस्य सार्थक्यं भवति। न च भरतुतेन दक्ति।
न द्वितीयः। असाधुतापत्तेः। न च तस्य तस्य बोध्यत्वानुपपत्तिः शाब्दिकमते शक्तस्यापि साधु

मुरिति प्रत्याहारत्वापेऽकारेण प्रत्याहारं स्वीकृत्य अकारमकारपरे रयपि कृत्वा माकांक्षन अका
रमकारपरः स्वयानिति याऽकारमकारयोरपि अकारमकारागमनमङ्गीकृत्य नञकारमका
रयो रेफपरत्वोक्त इत्युक्तं तथा ह लोपो मा यमि लोप इति अकारमकारयोरपि अकारम
कारयोर्लोपिमाऽङ्गीकृत्य नञकारमकारो ज्ञत्वित्ति भाष्यं साधकत्वेनोपन्यस्तं। तदपि न स
र्ववाक्येन तत्कार्यभावस्य भाष्याभिप्रेतत्वात्। यदपि अमि हकारप्रयोजनमिति च
भाष्ये नोक्तमित्युक्तम्। तदपि न भाष्ये इणः षः इत्यत्र इणग्रहणाभावेन अन्यत्वे तयोरपि ग्रहण
भावप्रसंगात्। यत्र च प्रयोजनमिति तत्रोपदेशात् कर्तव्ये तादिनेण्ग्रहणग्रहणयोरि
च प्रमस्त्रहणस्यापि स्पष्टत्वात्। किंच भाष्ये शब्दकोटौ सुपन्यस्तोदाहरणे नुपन्यास
तत्र हस्तादिना मसाधुत्वं यदि स्वीक्रियते तर्हि तुल्य युक्त्या भाष्ये स्केरिति सत्रे का
व थं वा स्वर्थमिति प्रश्ने संयोगादिक्वाच्स्य र्थक्रियमाणे णः प्रतिषेध इति वार्त्तिकात्सयो
गादिरनोपेति वार्त्तिके संयोगादिपदस्यापि व्यर्थत्वं क्रियताम्। अन्यथास्थानि वर्ज्ञावोने
वलोपत्वावतो किं तेनेति दिक्। लण्सूत्रे जमितिस्याहाकुपकार इव लकार एकारस्तु नास्ति
कः। तत्त्वागमर्थ्यादनेसेना मीतार प्रत्याहारसिद्धिः तेनेणिप रइत्यादो रप्रत्याहारर
ग्रहणात्तत्र लकारादिसिद्धिः। तपरत्वं व्यस्मगमिति भाष्ये णकारग्रहणमिति केयटेन
चसचितम्। यत्तु नवीनाः। अकारस्योति। तेन र प्रत्याहारसिद्धिः। अनेन स्पष्टार्थयुक्तिः।

इदं तु स्वरस्य सूत्रनिर्वाहात्तल्लुकेऽप्यटानुरोधेन। परे तु अस्यानुनासिकत्वेनैवेत्संज्ञेति पाणिनिर्व
कारं नोच्चारयेत्। प्रत्याहारेष्वेव निर्वाहात्। किंचास्येत्संज्ञत्वे णघटितबहुषु प्रत्ययमात्रा
णां यथानुरोधेन अण्प्रत्याहारेणैव व्यवहारेत्। किंचानुबंधानामप्रत्याहारे ग्रहणाभा
वे आभ्यामदप्रधानत्वात् लोपस्य बलवत्त्वं इति भाष्योक्तस्य तन्नीयहेतोरज्ञापकत्वाप
त्तेः। तत्र लोपस्य सूत्रेऽनुवृत्तेऽपि हल्भ्यस्त्यादिप्रसिद्धेः। आगच्छतीत्यर्थं निष्प्रत्यभावेनोपदेशोऽ
नित्ससम्बन्धाख्यार्थाभावेन तल्लिस्यकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावेन प्रत्याहारेषु आ...
लपश्चैत्स्येव भाष्यकृतभिहितं तत्तेन हल्प्रत्याहारे णलिस्यकारप्रवेशेनाभाव्यायवे
स्यानुनासिकपक्षे अनुस्वारापत्तिर्दुर्वारा स्यात् सादेस्तु लोपायत्तिश्च। अतएव धत्त्याहा
रेऽनुवृत्तानां यमज्ञहरणेनग्रहणं कस्मान्नेत्यर्थ। केनाप्रत्याहारे शंकालेशानहल
प्रत्याहारे भाष्येन अइउण्सूत्रस्थैत्तत्र तु हयोपादानेनैवास्य प्रवृत्तेर्दर्शिता। तत्र प्र
धानत्वं प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वलक्षणम्। हलन्तवत्तयोपदेशत्तेवा अकृतत्वरणमवे
नथापदेश इति प्राधान्यं तेषामेवं प्रतीतमिति भाष्यस्य हृदि। नच हरणादिप्रत्याहारे
इत्यत्र णस्यापत्तिरिति वाच्यम्। हकारादिषु पुनः पुनरुच्चारणमणार्थवर्णग्रहणेन ह
निं तत्घटितमप्रत्याहारेणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात्तद्विषयकप्रकोपयोगाणाभेन
भिधानात्। तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रकाणोऽकारणोऽपरइत्यत्र लग्रहणं कर्तव्यमे २

मेघ। ह्रस्वलघोः। स्रावएवविदिसाहुः। तन्न केय्यटादिसकलग्रंथविरोधेन प्रबलप्रमाणाभावे
फलतोभयोरभावेच स्वातंत्र्यस्यानुचितत्वात्। नचोरणपरइत्यत्र स्यैवरल्लतोहलादेश्च घुर्गि
सादवपिरप्रत्याहारग्रहणापत्तिः। अतोलन्तात्स्येत्संज्ञा अर्धमात्रालाघवेन रात्स्येत्स्व
वलकेपुरुलनिर्देशकरणेनयत्नभाष्यकृदुक्तिः केय्यटादीनां संमतेति अतत्रैव प्रत्याहारग्र
हणमितिनिर्णायितत्वात्। किंचलपरत्वं वक्रपाणिनितिभाष्यस्यानवद्ध केय्यारव्यायोलकारस्
पधर्मिकस्य न। केय्यटाद्युक्तव्यारव्यायांतु धर्मिकत्वेन गतया च धर्मिकत्वनातो धर्मकत्वे
नाप्याः। नन्द्वीपस्वात्केय्यटाद्युक्तमेव समंजसम्। यदपि किंचेत्यादि व्यवहारादित्वेतत्तु
त्वं तदपि न पणघटितवाक्येषु रको यणीचीत्यादोयप्रत्याहारेण इकोयणचीति निर्देशेन
तेर्धमात्रालाघवेसमपि किं मुनेर्नेकारविशिष्टः पकारो विधीयते तेन तत्कं ज्ञातत्वात्
तत्प्रत्याहारइत्येवरूपानेकसदेहप्रसंगे संदिग्धार्थबोधकानुबंधसंभावेतेन वैति
देशमुचित इत्यभिप्रायेणैव सूत्रकारादिनां तथाव्यवहारात्। यदितु मात्रालाघवेन
तत्र हस्तेतर्हि मतुणकारानुबंधः तस्य हीणणयणस्वये। अइउण् इत्यादीनि
शेयात्। किंधमितिनिर्देशोनापुणदित्यादावादित्यवर्णस्येति व्यासेनैव निर्वाहा
त्। व्याख्यानेन अ अ अ इति पदच्छेदेन प्रत्याहारबोधसंभवात्। नच णकारानुबं
धाभावे परिभाषाज्ञापनाभाव। ॥ अकारानुबंधस्यैवतत्संज्ञाकारानुबंधेन प्रत्या

स्याद्बोधनाभावात्। यदि विशिष्टं चेत्तत्सादिस्तु हरिसंततेन यत्कृतं तदपि न। न लिस्य कारानुबंधस्वी
कारे तस्य लघुप्रसारणस्य सिद्धेः आगमत्वं न तस्याः अनित्यत्वसाधनात्। ओ न यो भावेन लोप
श्च वक्तव्य इति वक्तव्यस्य जातिपक्षे इकारस्यैवाकारादिना यत्पिहत्वान्मानात्वा
यस्येत्यादेशो गुरुत्वात्। सौत्री सादेश इत्यकारस्य हत्वाद्धनं प्राविति मुलोपापत्तरित्
तीय समाधानस्यापरत्वापत्तिरिति त्वयोक्ता। तत्र सत्त्वीति निर्देशो न कारस्य लोपानुमा
नात्। तत्रीपस्य व्यापकत्वोपपत्तिः। उपपत्तिस्तु प्राधान्यं प्रसारेषु ग्रहणाय विकल्पं १९
तव्यत्वं सुखग्रामस्तु अचामेव संततित्वमिति भाष्यात्। अप्राधान्यमकारस्य। आतुल इत्या
द्यवकाशोत्तरसु लोपप्रसंगस्याचारस्यापि व्यापकत्वं। एवं चानुपादप्रधानत्वात् लोपश्चाव
नवत्तररत्नस्य च तुर्दशस्त्रीविषयत्वं न तु भवत्युक्त अत एव सादिः अनभिधानात्केसं
तेन तत्र च तुल्यविषयत्वं न्यादिप्रसाहारेट्प्राग्दिग्ग्रहणापत्तिः। न च हकारादिषु पु
नः पुनरकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णरहितत्वात्तत्। घटितप्रसाहारेण ग्रहणाभा
वे वक्तुं शक्य इति भवत्कस्यानसाधी। अनेनैव सत्त्वं च तुल्यापि निर्बाहे आचारा द्
प्रधानत्वात् लोपश्चावत्तर इति समाधानभाष्यस्य प्रसाहारे तु घटानाभिसागां
काभाष्यस्य चानिर्देशत्वापत्तिः। त्वदीत्यादि न लिसकारस्य लोपाभावेनोच्चारणा
र्थवर्णरहितैः त्वान्तत्त्व घटितप्रसाहारग्रहणाभावेन दोषाभावात् सर्वत्र तत्र घविरोध ४

श्च। किंच त्वदीत्यादिं विना व्यंजनस्योच्चारणाभावेन तदर्थं चरितार्थस्याकारोच्चारणस्यानुक्तापन
त्वं वक्तुमशक्यत्वात्। अनभिधानोक्तिस्तु साहसमात्रं। आगमः ककारमुच्चारयति। आदिस इत्य
स्य वक्तुमशक्यत्वात्। अनभिधानोक्तिस्तु साहसमात्रं। अगसाग हकारमुच्चारयति। आदिस इस्य
भिधानस्येवं वात्तत्कारस्य हस्वेन हसिवेत्स प्रवस्या यकारस्य वत्वेन लोपो वोर्वली सस्यप्र
वृत्तादोषसंभवात्। किंच लक्ष्यिपक्षे रूपाकारस्य रूपत्वाभावेन भामा यस्ये तस्य दोषाभा
वेनिर्णतेऽजातिपक्षेपि तदेकरूपार्थं प्रवृत्तिस्ता त्वं प्रयोगे भवतु का नभिधावनवन्म
यापित्त वक्तुं शक्यं तवानिर्दलाननभिधानापेक्षायास्त्वकार भाष्य कारयोरेकवाक्यतारू
पमत्वं सम्लाननाभिधानेस्य पुत्वात्। उच्चार्यमाणग्रहणस्य विवक्षितत्वे नस्तोस्तीसाद्
वापिदोषाभावः। तस्मात्प्रसाहारत्वाकारे दोषाभावात्। भाष्यादिसंकलनं समं तत्त्वाच्च
कौमुदीमारभ्यप्रवृत्ते गुरौ ग्रहेण स्मासागहारत्वं इनमनुचितमिति दिक्। हलंत्यम्। स्वेच्छा
कारमत्ते वर्णवृत्यासिद्धार्थं एवं हल्यदार्थः। पुक्तं चेतत्। अन्यथा व्याकरणसान्विष्कृता
नां हल्यदार्थज्ञानं न स्यात्। एवं चादिप्रसाहारास्तु व्याकरणव्यवहारस्याचोपयु
क्ताः तेषां तत्रज्ञानविकलानां मबोधेइ त्यपत्तिः। भाष्ये इत्यनुशास्यसिद्धस्यैव शा
न्व ग्रहणमित्युक्ते स्याम्योन्याश्रयस्य प्रसंगस्य परिहारार्थं विहव प्रकारा उक्ताः। तत्र
भाष्ये अन्योन्याश्रयपरिहाराय तन्त्रेति वक्तव्यमित्युक्तं। उपदेशेंत्यं हलितसंज्ञं
भवति। उपदेशे स्तोलफाक्षेतसंज्ञो भवतीति तदर्थः। ततश्च हलिति लकारस्य इद्

तीयवाक्येनेतत्त्वायां हल्सम्प्रसारणसिद्धिः॥ नन्वद्‌कारश्रयेसंयोगं न लोपोऽनेन इत्यादिमनोरमा
ग्रंथः॥ मा भ्यापशयान्वबोधनिमित्तकइतिदिक्॥ यत्तुमनोरमालेखकारग्रस्थेऽयं॥ इष्पणइत्यादावी
वस्तत्रशाटकयज्ञाविसेशश्रयणमिदं। वस्तुतः भाष्यनोक्तेतथापितुव्यन्यायप्रत्यादिहाक्ष्मि
लम्॥ यद्वाहलिस्येकदेवरास्येवसंज्ञा यस्येकशेषान्यतमाश्रयणम्। तत्रशब्दलंक्रमयंत
तंत्रे वेति द्वैतं। शब्दतंत्रेणनामसहतानेचो ष्टुटाद्युच्चारितेन शब्दद्वयप्रतीतिः॥ इदं चस
ष्टुच्चारितशब्दस्वरूपदर्थं प्रत्याययतीतिपक्षे। एतन्नियमाभावेतुसैंधवादिवद्‌र्थद्व
यप्रतीतिरस्यतंत्रंतदभावेश्रुतपदस्यैवार्थबोधकत्वमितिनियमे आवृत्तिः॥ इदमेक
शेषप्रसारव्यानपक्षेतत्त्वेशेषः॥ तत्रहलित्यस्यहलस्यहल्लात्तदितिवासमासः॥ उ
पदेशेऽकारसमीपोहल्परोयाह्वकारइत्यंतकइत्यर्थः॥ तृतीयस्तुनियमार्थः॥ अ
षोदिकवतितत्रहिअनुनासिकएवेतिविपरीतस्तुनियमोस्यादितिसापकात्॥ अथवा
हयवरेत्यादिसयमात्तुदिदिनाप्रतिसन्तेनेनइत्संज्ञाविधीयते॥ पश्चाद्वु देशविधेयं तत्र
तात्रांहल्सामित्यनेनेतिसर्वेष्टसिद्धिः॥ केचित्तुसंसर्गस्त्रवैदपाद्याति॥ कतात्रभाष्य
विरोधःगौरवंस्पष्टमेव॥ केचित्तु आसमंतादेतिगच्छतीतिमहेतामध्यमोवर्णइत्यर्थइ
सतो नान्त्यान्याश्रयइतिवदंति॥ यत्तुनवीनाः यद्यपिदशेविशयेऽच्चारपितुत्तंत्रेक
शेषान्यतरस्योच्चारणबोद्धत्वाद्र्यावोध इत्येवास्तुतुनैवसिद्धं तथापि अवस्थितोऽव
5

न्यतमसत्त्वात्तेनबोध्यतइत्यदोषः॥ एकशेषस्यप्रसारव्यातौऽसहविवक्षापांमपिशास्त्रमा
त्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेनप्रयुक्तइत्याहुः॥ तन्न। मध्येतरविशाणयोरिवयुगपदेवो
न्वयबोधात्॥ अन्यथास्यादित्याभावेनतंत्रादेरेकशेषेतिद्वयोनस्यात्। तस्मादेकशे
षसत्वेतेनत्तदभावेतंत्रेणद्वयस्यायेतिमद्युक्तिरेवसाध्वी॥ यदपिएकशेषस्येत्यादिय
द्युक्तं दर्शितं। तदपिनसूत्राणांहिदृष्टप्रयोजनं यत्रादृष्टंप्रयोजननास्तिकेवलाद
ष्टार्थतैवतत्रप्रसारव्यानात्॥ यादिशास्त्रेषुपुक्तसंस्थात्तर्हिदृष्टप्रयोजनसत्त्वे
नप्रसारव्यानमेवनस्यात्॥ ननुतर्हिएकशेषनिर्देशादित्तिकथमुक्तमितिचेत्। अ
एवतत्स्थस्थामिपांतांतांतामइत्यादौसहविवक्षाभावेपिदंद्वकरणेनकचित्सहवि
वक्षाभावेपिद्वंद्वस्यसाधुत्वम्। तेनलोकेचमाधरस्त्ताहतएकाविस्त्तविदनादेह
ग्रंतितेवद्वयंतिच॥ देवदत्तयज्ञदत्तौस्थितिगतिमंतौवित्यादिप्रयोगसिद्धिः॥ एवंच
तदृपदादेकशेषस्यापिसाहित्यंविनाकचित्यवृत्तिः॥ विस्तरस्तुस्मल्लेत्तवतिदीपि
कायांदृष्टव्यः॥ यत्तुनवीनाः॥ ऋकएत्यादिति॥ अत्रहलस्यकेवलइत्यादावसत्यपिसका
रणदोषसत्यस्याभिभावादिप्रवृत्तितिवदन्तरस्वामीत्यादिशब्दप्रयोगमंतासामीप्याद्यप्र
तितेतस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावात्तत्प्रयोगेत्वसामर्थ्यकविशुद्धीसाधिसमासाप्राप्तिरितिम
धमपदलोपिसमासेसोऽत्रवातत्रसमासस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावात्तत्प्रयोगेत्वसामर्थ्या

षष्ठीसमासप्राप्तिरितिमध्यमपदलोपिसमासेनैव तत्रसमासस्योक्तत्वमितिभावः
तदेतद्वारुणानहिस्यादिनातत्राऽतिष्ठद्गुस्वनेनाविशेषागवीणमिति।कुमतिचेतिणत्वम्।इत्यथा
ठस्तुनेरवेकुप्रमादात्।एवंतुगिवीणमित्येकशेषप्रकरणस्थेकैयटप्रयोगोऽपिबोध्यम्।
अनंतसमीपेऽनंतरेवेत्यादिभाष्यवत्तंतरादिपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबंधार्थिकाल्लो
तुपदाध्याहारेणतन्निरूपितसंबंधार्थिकावाषष्ठीत्यभिप्रायकम्।अतएवमस्तुसूत्र
कैयटेनानुगवोऽयंमसमानतरा इत्यर्थेमस्तु इतिशंकापरभाष्यव्याख्यावसरेऽप्यानंतर्य
मस्त्यर्थवत्प्रत्ययोपाधिरित्युक्तं।नतुतस्यषष्ठ्यर्थत्वेनप्रत्ययार्थत्वमुक्तम्।अन्यथ
त्वंतन्नतत्रासामर्थ्यात्तत्रवृत्त्यभावउक्तः।षष्ठ्यर्थत्वेतुमत्वर्थत्वात्सामर्थ्ये
स्यात्।यत्रषष्ठ्यंतमात्रप्रयोगेऽप्यानंतर्यार्थप्रतीतिस्तत्रानंतरादिपदाध्याहारए
वबोध्यः।तत्रास्तित्वस्यगुणभावेतस्यामतुबर्थत्वेकस्त्वेकस्त्वात्तुप्राप्तास्त्वर्थेतत्राभवि
तमत्त्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्चतथाभूतानंतर्याद्यर्थोतन्नार्थेणत्वेन्नाःगावोऽ
स्यसंतिअनंतराइत्याद्यर्थेबहुव्रीहिमत्वर्थीयोनभवतो।नभिधानादितिमतु
प्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्।अनंतरादेरिदमर्थत्वेतस्येदमितिशैषिकोऽप्यनभिधा
नान्नेतितस्येदमितिसूत्रभाष्येतदुक्तेः।अनंतरादिषुनसमासोऽनभिधानादि
तिस्पष्टमाकरेइति।तत्रसमासग्रहणंतद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणम्।अनंतरादि
शब्देषष्ठीतत्पुरुषस्तुभवत्येवग्रामेकूपोगंगातीरमित्यादौसमीपेऽवयव

५

त्वारोपेणसमासःस्यादेवेत्यंतरीतिमर्थपर्यंतस्येतिसूत्रेकैयटइतिदिक्।किंचहस्तलेइस
र्थेहस्तविलेखनेइतिधात्वोर्लस्येत्वापत्तिः।नचफलाभावः।देवदत्तहस्तेइत्यादौउक्तत्व
सामर्थ्यासंभवस्यापिदेवोपावाद्भिन्नत्वसामर्थ्यानपेक्षयाप्रवृत्त्याभावेऽपिनिर्दिष्टत्वस्य
वक्तव्यत्वंयत्किंचिज्ज्ञाप्यमित्यपिबोध्यम्।यद्यपिहलासिरादितिनिर्देशेनतस्यनेत्वमिति
कस्यापितुशक्यंतथापिज्ञापकस्वीकारापेक्षयास्त्वावृत्तिरेवलघीयसीतिदिक्।इ
त्याहुः।तन्न।आलस्यकबलेन्नगुरित्यादौसामीप्यार्थाप्रतीतेरमानत्वात्।
अन्यथातत्रप्रतीतस्यैवषष्ठ्यर्थत्वेस्वस्वामिभावसंबंधातिरिक्तसंयोगादीनामपि
तत्राप्रतीतत्वेनसामीप्यवत्तेषामपिषष्ठ्यर्थत्वंनस्यात्।नचेष्टापत्तिः।एवंचतत्र
ष्ठ्यर्थइतिभाष्यविरोधात्।सतितात्पर्येआलस्यकेवलेइत्यादौसामीप्यार्थ
प्रतीतेश्च।एतावान्परंभेदः।त्वयानंतर्यादिपदाध्याहाराद्बोधःस्वीकृतः।
मयातुषष्ठ्यर्थत्वात्।किंचसामीप्यस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावेऽन्तर्भूरित्यत्रसमीपशंका
परंभाष्यमसंगतम्।सामीप्यस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावेनतदर्थोपस्थित्यभावेशंकाया
अनुत्थानात्।सैंधवादिनार्थस्थलेतुभयत्रशक्तिसत्त्वेऽश्वोवालवणंवेतिशंका
भवति।नधाकारेणशंकेतिभवत्कृतंभाष्यप्रयोजनंसम्यक्शंकापि

सन्नवोपस्थितत्वात् तेनैव वाक्यबोधमिति निर्बीजाध्याहरणे कार्यानुचितत्वात्। अन्यथा
घटमानयेत्युक्ते घटवापदाधेस्याध्याहारेण शंकास्यात्। त्वगप्युपविष्टे शेषेति सूत्रे
सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वस्वीकाराच्च। अतोऽत्र तस्य सत्र सूत्रकारेण स्पष्टं तु हलि सु
त्वा एकारसमीपे लकार इति तत्पदं दत्तं केय्यटेन गंगातीरं यमुनाकूपरसादौ सर्वैरपि
सामीप्यार्थस्य स्वीकृतत्वात्। नवडिरपि सामीप्ये अवयवत्वारोपेण प्रयोग इति दुरा
ग्रहेणोक्तम्। यदपि चित्रगवीनामित्यनादिप्रयोगे कुमतिचेति णत्वापत्त्या निरवक
प्रमादरस्तूक्तम्। तदपि न हकुमादित्वेन तन्निषेधात्। तत्र पाठे बीजं कुमतिगवीनामि
त्येकदेशप्रकरणस्थकेय्यटप्रयोगः। अथवा वायुग्रहणमनुवर्त्य सेव्यवस्थितवि
भाषया णत्वाभावः। समर्थनियमः। एवं निर्वाहे निरवकप्रमादकल्पनापेक्षयाऽप्र
प्रमादकल्पनस्यैवोचितत्वात्। ननु अनंतरादिषु न समास इति भाष्यविरोध इ
ति चेन्न। तस्मादिभ्य अनंतरादिपदघटितवाक्येषु असामर्थ्यात् न समासस्यार्थः। न तु अनंतरस्य
षष्ठ्यर्थत्वाभावादिति। अर्थपरत्वे व्याघ्रादिस्वरूपग्रहणं स्यादिति पक्षे। न तु सत्तोऽनंतरितक
टसमीपेत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरेव। किंच भाष्यस्य यदि सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावो ऽभिप्रेतः
स्यात् तर्हि द्वयंविशिष्टसमासपर्यंतमनुधावनं व्यर्थं स्यात्। किंचैवं धत्तेन संबंधः। षष्ठ्य
र्थः संबंधविशेषसंबंधविशेषस्तु तात्पर्यगम्यः। अत एवात्र निरस्यादवस्तारितिष्ठ्यागसं

८

वयसामान्येतु पाष्ठितेत तात्पर्यग्राहकाभावे विशेषजिज्ञासोपपद्यते। किंचात्र स्वामिदेवदत्तोऽस्ति
षष्ठ्यामान्येतु पास्थितेतत्तात्पर्यग्रहाभावे विशेषजिज्ञासोपपद्यते। किंचास्य स्वामिदेवदत्तोऽस्ति
वयसामान्येतु पास्थितेत ता सर्वग्रहाभावेविशेषजिज्ञासोपपद्यते। स्वामिके वाक्यप्रयोगास्तु समुक्तप्रमे
षष्ठीयसंयुक्ते दंडी लोहित्ते स्मिथ इतिप्रयोगस्तदसंयुक्तेन तत्। स्वामिके वाक्यप्रयोगात्तु विशेषप्रतीतिस्त
संयोगस्यैव षष्ठ्यर्थत्वं तस्य नास्माच्च स्वस्वामिभावसंबंधस्य। तथा च प्रयोगविशेषप्रतीतिस्त
दर्थाभिधानेपाणिकानन्वृत्ति। ध्वश्च थाहंतीसत्रगमनाप्रतीतोऽसोपिगसर्थो नस्यात्। यद्यपि
मतु स्वरूपभाष्यविरोधोऽभावनम्। तदपि नास्माकं प्रतिकूलम्। तत्र हि गावो यस्य संतनंत
रादस्य चासामर्थ्यात् स्वभाववत्। न तु मनुष्यरीसानंतरादिपदघटितेवाक्योनतु सामीप्य
स्यषष्ठ्यर्थत्वाभावात्। न चात्रापि वदितव्यम्। गुणेरयत इति न्यासे भाष्यकारेण सामीप्या
र्थकषष्ठ्यंतान्वयप्रयोगात्। यद्यपि हलोऽनंतरा इत्यत्र लकारस्येत्वगमेधानं तत्तद्
यादेयोगेरवपरादनंत सम्यग्ज्ञाप्यकेप दृगविरोधेन अपनेकुकुस्यनयाभाष्यादिसकलस्व
ग्रंथाननलोनकरभसाहारखंडनं तद्विरुद्धमेव एतत्त्वाद्यति रवेत्तनधीयतीति मल्लसमर्थ
मनुचितमितिदिक्। यत्तु सह विवक्षायां असंभवयादित्स्य व्याख्यानवसरेनवानेकत्वेऽप्रो
स्तुलांसहवोधोनेवाचिति छ्यातेषांतादृशाद्वाद्धजनकशब्दप्रयोगेतुपाणिनेऽप्रति
त्यापत्तिः। किंच पाणिनेः दृष्टं हेत्वमदार्थत्वानेपितदाभिप्रायेणनप्रयोगः। अन्यथा प्रथ
मादिषु हानामिवक्तृपरंपरया हल्सेशाप्यबोधसंभवेनेतरान्ययस्याभावेतदानांका
रनन्वेतिवक्तव्यमित्यादिनभाष्यानपरभाष्यासंगतस्यापत्तेः। न चैवमजादिव्यवहारस्य

पि न भूवणादिनोपपत्तावादिरंत्येनेति सूत्रवैयर्थ्यमिसाधुक्तं। तन्न सम्यक्। पूर्वोक्तरीत्या मकाराद
येम ग्लेषात्। अस्तु वाह हि तत्र लकार एव त्येन ककारः। तस्यासमस्तत्वात्। न च संयोगांतपदत्वाभा
वात् लोपा स्याद् एव। संयोगांतस्य पदांतस्येति पक्षस्य आस्तिकवो। एकदेशवत्तत्त्वं भवात्। अस्तु
वा दूदृ। तथापि तस्थ छेत्वादि विवक्षा मलविवक्षा भावे पि तत्त्वं भवात्। अस्मद्येस्पन्ने ना स
मर्थाम भास्स्य ज्ञापितत्वाच्च। न चेत्यादिरंत्येनेत्यस्य वैयर्थ्यं शंका अस्तं तेव शक्यत्वलाभा
वे तन्म तक नक्षणप्राक्लि संभवाभावात्। यत्तु परामर्दित्वादिप्रतीकमुपादाय यत्तु
तो सादिना स्यापि न संज्ञायो कार्य्यं भाघं तन्न शून्य आमाघंत घटित समुदाय स्याक्षेप
णान्येषामिव तयो आघ्राधा संज्ञाया प्रकारांतरेण शंकावसरणत्वात्। स्वशक्त्युत
त्यभानफलम्। भाष्ये प्येतत्कुतित्वार्थं कथं तु भवतास्य च रूपस्येति। संज्ञास्वरूपत्वं वि
शिष्टत्वे स्याम्तु भस्मेक बोध्यत्वेचानुकोरविधरेः॥ यथाद्य घोरित्यत्र गुणदर्शने घ्न्याद्य
स्या पि सं बोध्यत्वम्। रामजादिसंज्ञासंज्ञितघटकोऽकारादिद्विवाकारस्य चकारयो रपि प्रत्याय्ये
व। किंच स्वरश ऐतद्वेव लोस्प रामजुगांसि भवेपि विदाद्ध परामर्शेन बाधकम्॥ तन्न मुत्थ
दाचेफलाभावाद यथ बयो लिंगेति प्राप्नुति। तस्मात् तन्नपकादिनेव तत्कार्यं वारणीयम्
किंचामध्यंतत्वादिस्ये वासिद्धे त्यगनिर्देशादिस्य धिकमिसप्रमितिन बीने फलत्वम्। तन्न
संज्ञास्वरूपं तन्नूतयो राघंतयोः त्वघटितसमुदायाक्षेपकत्वेपि तदंतभूतयोस्त

८

यो संज्ञाया पाराद्धर्यनियमात्त्वघटितसमुदायस्यैवाक्षेपात्। ननु किं संज्ञास्वरूपं कथं च तदंत
भाव इति चेत् शृणु। संज्ञास्वरूपं संज्ञाबोधकवर्णानुपूर्वी अकारो सच कारस्तदंतर्भावात्त्विस्याम्
अइउणिस्यादौ तग्मादिरंत्येनेत्यनेने कृताया अयमसंज्ञायामसे सेन च कारेणादिरकारोस्तूत
कोभवति। एव बसेऽत्येनककारेणादिरिकारोऽन्त्यकारं तत्र कोभवतीति वाक्यार्थः। एवं च यत्र संज्ञाविधा
यकवाक्यांतर्गताघंतपदयोः संज्ञाबोधकानुपूर्वी भिन्नानुपूर्वी बोधकत्वाभावे स्यातसंज्ञा
नुपूर्वी बोधकत्वमेवात्र तदंतर्भावः॥ भाष्यकृतोऽभिप्रेतः। अत एव तत्रस्य चेतीत्यनुवर्तितं ते
न एतन्मूलकाएवस्वरूपांतर्भावेन तयोः पाराद्ध्यनिर्णयादित्यादिग्रंथाः। ननु वृंघिरादय
स्याद्यि संज्ञानस्यादिति चेन्न। वेतस्मरणात्। तत्रादि संज्ञाबोधकयाकांतर्गतस्यैकारांतपद
स्य संज्ञाबोधकानुपूर्वीघटितत्वेन आनुपूर्वीत्यादि तस्यापि बोधकत्वात्। एवं च सत्त्वं ते
नतद्वारणात्। यद्यायत्संज्ञाविधायकानुशासनसंज्ञिप्रतिपादकशासनतदितर संज्ञा
विधायकानुशासनसंज्ञित्वाभाव एव तत्संज्ञास्वरूपांतर्भावः। अस्तिंच प्रलत्वेऽजादि सं
ज्ञाविधायकानुशासने आदिरंत्येनेत्यत्राघंतशब्दयोः। घिसंज्ञायां तु नैवं। तत्र हि घिसं
ज्ञाविधायके को बोध्य सर्वीत्यनुशासनम्। तत्र संज्ञिबोधकमिकारांतपदं तन्मध्ये न दी
संज्ञाघटकमिति न दीघि संज्ञास्वरूपांतर्भावः। तत्र द्विपदं संज्ञिप्रतिपादकमिति
सूत्रे तर्हि सुतरां संज्ञास्वरूपांतर्भावाभावः। ननु व्यापकस्य व्याप्यांतर्भावः। तथाप्य

प्या या शक्तिसंज्ञाया उद्देश्यबोधकेन कारांतपदबोध्यं तन्मते वः। न तु संज्ञास्वरूपेऽपि शक्तेरुद्देश्यस्य। अत
एव संज्ञां तन्मते वृ इति विहाय संज्ञासंज्ञास्वरूपं तन्मते व इति स्वरूपपदमुपात्तम्। एवं च भाष्यादि
सकलग्रन्थाविरोधे नावैनी शोहे सत्शिक्तिरुद्धाभिनिवेशेनानमनो न्यवेदनीयमिति दिक्। यत्तु मूलेऽउ
पदेशभाष्योच्चारणमिति सूत्रे। तथा व्याख्याभिप्राय धर्मुच्चारणमित्यर्थः। भावे घञिति भा
वः। तच्च प्रत्यासत्त्या धात्वर्थप्रवृत्तिकारकवाच्यालाभमेव। आख्यातत्वाच्च ज्ञापकत्वस्वरूपज्ञापक
त्वम् उपदेशस्य घञर्थत्वात्। दिशेरुच्चारणक्रियत्वात्। तत्राप रस्मैपदनामिस्यग्द्धितीयो
च्चारणविषयस्य ललोः शान्तस्वत्वरूपज्ञापकत्वरूपाद्यत्वाभावेन असंत्वाभावेन च तत्का
रस्येत्त्वाभावप्रसंगात्। एवं प्रादौ प्रतोऽणनिवाद्भ्यो पथ कर्मणोणि सालेद्वितीयतत्तीयो
च्चारणविषयापत्रमणादिना नपिएन ठठा प्रवर्तकाचार्याणमाघोच्चारणभावेन उपदे
शं स्वत्वाभावात्लकारस्येत्त्वानापत्तिः। किं च भाष्ये प्रत्याख्यानस्योपदेशपदार्थस्य त्वच्चारा
तलहः मद्यानिष्टे सादिविहितानात्शानच के लयतनामित्तं तानापत्तिः। नवीने रचि
राजन्यस्य सूर्यच्वित्याग्निचित्स्ये चेत्यादि निपातनानुमितकप्यादितांप्रत्ययेनाभावात्त्र धाभ
यतहूके छ सावित्सम्रकार स्येत्स्वाभावादित्वापत्तिरिति वदतामंशे गीआरत्त्वाप
दं तु निपातनादित्वमिति तत्रैव कुंशाख्यत्वेन ककारस्ये वसकास्याप्यं हत्वाभावे नगमिति
चेत्स्यस्य व्यर्थत्वापत्त्या तत्रामप्रथ्या तत्रेत्त्वमिति वक्तुंशक्यत्वेन ककारस्ये वत्कास्या त ६

दोषदार्ढ्यभावात्। न च एत्वप्रत्ययेचरितार्थः। तत्राप्यंतत्वाभावस्य तुल्यत्वात्। न चाभिन्ने देशा
देशेणलोलोपप्यावर्तद्रे, रत्वफलेदन्तत्रेत्त्वमितिवाच्यम्। अतस्थाएव कृता भावादेयत्तछ्यावर्ते
व्यर्थतत्त्वगतः। न च मेत्तेत्साद्विवलित्तिकृतम्। मत्वा लोपेणैव तत्संभवादितिवाच्यम्। भाष्य
तत्स्यप्रत्याख्यानात्। किं च भावघञंतोपदेशशब्दे नाघोच्चारणक्रियोच्यते। न च तत्स्याः अत्र
संभवतिनिरवयवत्वात्। न चाक्रियाया असाभावात्तद्विषयोग्राह्यः। प्रयादित्वत्रूपत्वाहि
र्वाक्ये एव दोषः। यदि भाष्यरीत्या प्रयत्नितां सरूपः। धातुसूत्रगणोणादि रूपत्तहि। अंत्ये रुरा
वौक्त एव दोषः। यदि भाष्यरीत्या प्रयत्नितां सरूपः। अत एव वर्तिके
विवाहच्वेसादिरीत्या प्रयत्नेन तदाश्रय एकमिमन्यथा कुरुरस्येतिदिक्। अनेन एव वर्तिके
कारेणउपदेशा इति भावघञंतोपदेशपदंप्रत्याख्यानोपदेशेनेकनुनासिक इति करण
घुर्देने न निर्देशः कृतः। आख्यातंचोपादिरपंतेमतिपाघंतेसाधुशब्दयेनशास्त्रेण तदुपदेश
नंशास्त्रम्। तेच धातुसूत्रगणोणादिपाठमंगमप्रत्ययादेशागमरूपम्। शीङ्ःलेएरचोरद
उणप्रत्ययोरेघानमनुदमग्यनतङ्सुदारणानि। भाष्यकारेण तस्य स्यैवोपदेशपे
दर्थत्वमभिलसत्त्वात्पत्रे रेधक रणे घञंत्वीकृत्य तत्त्वन्यासः समर्थितः। एवं च साधुश
ब्दप्रमितिकरणं शास्त्रमुपदेशइत्येव लक्षणम्। भाष्यवार्तिकादि नकुश समंतम्। किं च सिध्य
धोरुतपरोपदेशम्ब्येत्तपरकारणं कर्त्तव्यमिति वार्तिकेविरोधः। न हि तत्रोपदेशशब्दस्या
धोच्चारणार्थत्वं संभवति। किं तु तत्पथउपदिश्यते ने नेति करणघञंतएव। एवं चोपदेशश

ऐनानार्थः। करणे घञं तो भावघञंतस्य। पानिमितं वेकस्य प्रयुक्ते देशाप्रवृत्ताविस्पष्टावपिवा
र्त्तिकेको रणे करणे घञंतस्य वोपदेशशब्दः स्त्रीकरः। एवंच करणघञंतस्य वोपदेशशब्दः कस्य
प्रतिपत्तिरूपे योगस्त्रिमुनिसमस्तः। तथाके व्यवहारे तानि मुनिव्यवहारश्च वन मुनिवि
तम्। एनोपदिश्यते नेनेतिकरणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इत्यादिना भाष्यादि त्रिमुनिसंम
तार्थैर्वन न परः मनोरमाग्रन्थः। तत्प्रारव्याख्याने स्याप्यस्य पालनः। अपिच घसोरेवभाष
लोपस्य च त्रिकरणकारकोनिर्देश इति मतोक्त्या स्वभावेपयेति सूत्रस्थभाष्येऽदितीपः करकार
इदति व्याख्याविरोधोऽप्यवनपरमनोरमाग्रंथव्याख्यावसरे नवीनैरुक्तं लोपवनीति विभेदप
देशे इति चाभिन्नपदस्थोरित्यस्य तुस्यप्रतिपत्तये न प्रवृत्तिरित्यादि नत्किमनु वंधारण
कोंताशत पक्षे तु तानेको ला इति पक्षे। नाघ। भिन्नपदत्वखुपपत्ते। नासः। लोपस्यानि
त्याभावात्। नच सन्दघस्यसमीप इतिनिर्वाहः। तवमते विश्शुरिसादारविक्षो तदसंभवा
त्। यत्तु तत्कुलोपो पोस्य तोलोपपदानुवृत्त्येव निर्वाहः। द्विनाकारकोनिर्देश इतित्वेक देश्यु
क्तिः। एवंगुणिजाहिध्यः सनिसंघापि एक एकदेशयुक्तिरिति न द्विरोधेन सिद्धान्तभाष्यवेन
न मनुचितमितिदिक्। यत्तु ध्यमान्तत इति स्वरितस्यार्थः। घरत्वस्वारः स्वार्थिकमपनघात
इतिनवीनैरुक्तं। तन्न। लोपवर्यः समम्यइतियेदेचागमप्रसंगात्। तस्मात्स्वार इति स्वरित
सामान्यस्य संज्ञा तस्य चानेकविधत्वान्न द्विरोष हान्धानेकनायाप्राकृत इति पदम्। नयदी

१०

स्यास्वारपदवैयर्थ्यंच व्यावर्त्याभावात्। पूर्वत्रासिद्धम्। एतत्सूत्रात्स्वरकार्यमासिद्धमित्यर्थः।
यदि सपादसप्ताध्यायीप्रतित्रिपाद्यसिद्धस्तुच्येत तर्हि त्रिपाद्यंतर्गतत्वेनैतस्याप्यसिद्धत्वं स्यात्।
नच बोधकस्य बोध्यत्वानुपपत्तिरिति केप्यटोक्तं सम्यक्। तेह नानाशिक्षिवनेस्या देतथा
दर्शनात्। यदि चैतत्थाव्याख्याने अयमुक्तो तर्हि सर्वमिथ्या प्रवीमिति वाक्यं स्यात्तिरिक्तस्येव
मिथ्यात्वबोधकत्वदिदमपि स्यात्तिरिक्तस्येवासिद्धत्वबोधकं नतु स्वस्य स्वस्याप्यसिद्धत्व
बोधकत्वे सर्वस्यासिद्धतापत्तिः। अत्र किंगस्यासिद्धत्वमुक्तकार्यासिद्धत्वम्। आद्ये पयोदे
ज्ञापक्षे अल्लोऽल्लीति हस्वादंगात्संयोगांतस्य लोपः स्ये तेषामासिद्धत्वात्तस्मिन्निति निर्दि
ष्टे पूर्वस्य तस्माद्दिस्तुत्तरस्य षष्ठीस्थानेयोगेत्यस्तासांपरिभाषाणांप्रवृत्तिर्नस्यात्। नचोक
र्यकालपक्षाश्रयेणनिर्वाहः। विप्रतिषेधे परमित्यस्यापि त्रिपाद्यांप्रवृत्ताव गायमयस्को
र्यमित्यादौ गुणं बाधित्वा दीर्घत्वं स्यात्। यघत्रपथोदेशपक्षाश्रयेणनिर्वाहः। अतएव
पूर्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेध इति सिद्धांत इति चेन्न तर्हि द्रोग्धा गतोऽधुग्मित्यादौ घत्वस्यासि
द्धत्वात्। ढत्वंधाग्धोनितिकाष्ठत त्वसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगांतलोपः। प्राप्नोति। द्वि
तीयेकार्यस्यासिद्धत्वेपि शास्त्रस्यासिद्धत्वात्तेऽल्लोऽल्लीसादेतस्मिन्निति निर्दिष्टे सा
दिनां प्रवृत्ता यथोद्देशोपि नदोषः। ढत्वा घत्वस्य प्रवृत्तिस्तु पक्षद्वयेपि कार्यकालपक्षाश्र
येण। यथोद्देशपक्षे तु अपवादो बाधश्च न प्राप्नोतीति भाष्यादिरीत्यानिर्वाहः। न मा १

चेत्कार्यासिद्धत्वपक्षेऽमनोरथ इति रूपं न स्यात् । कार्यस्यासिद्धत्वे पित्वाभ्युपगमासिद्धत्वाद्धि प्रतिषे
धेप्रसक्तस्य प्रवृत्त्यापत्तेरिति वाच्यम् । कार्यस्यासिद्धत्वे तत्रप्रवृत्तेरेवाभावात् । तथा हि वि
प्रतिषेधशास्त्रं तुल्यबलविरोधार्थकं । तथात्वे विरोधे परं कार्यं स्यादित्येव वदेत् । कार्यशब्दे
नत्र विरोधयोर्ग्रहणं । तथा च तुल्यबलविरोधे परं कार्यमित्यर्थः ॥ पर्यवसन्नः । यदि परं शा
स्त्रमित्यभिप्रेतं स्यात्तर्हि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं लाघवाच्च विरोधे परं शास्त्रमित्येव वदेत् । एवं च
पूर्वत्रासिद्धेनात्रि विप्रतिषेधेऽभावादुत्तरस्येति सिद्धं तेऽपि संगच्छते । अमः अमीसादेशत्व
मीत्वयोरसिद्धत्वाद्विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्त्या ह्रस्वैकत्वपादिप्रवृत्तेरप्रसिद्धिः । तस्मा
त्कार्यस्याबाधान्यत्वस्यैवासिद्धत्वमाश्रयणात् । न तु वा स्वस्य तस्यासिद्धत्वे फलाभावात् । कैय्य
टेन तु शास्त्रासिद्धत्वमेवोक्तं । तत्तुल्यन्यायप्रमाणाभावात् । भाष्यमात्रस्यं तद्दासीने
ननु पूर्वत्रासिद्धमिति स्वतन्त्रो विधिर्वा परिभाषा वाधिकारो वा न घः ॥ गोधुक् भाष्यधुत
एमानि स्याद्दोघत्वढत्वयोः कृतयोः कयं इति ठत्वमसम्यत । अन्ये तु जश्त्वगुना सिके न
तेत्वं तत्त्वाभावाद्वष्भाषोनप्राप्नोतीति वदन्ति । तद्धितीयः । सपादसप्ताध्याय्यामपि प्र
वृत्तापत्तेः । तृतीयेन कोऽपि दोषः । अत्र भाष्ये । असिद्धवचनात्किमर्थम् । असिद्धमुच्यते
ऽस्मिन्नितीति सूत्रस्य तदर्थं किमर्थमिति प्रश्नः । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गल
क्षणभावार्थं चेति प्रतिवचनं ॥ राजभिरित्यादावादेशलक्षणप्रतिषेधार्थः । पूर्वे इत्या

द्यु उत्सर्गलक्षणभावार्थमित्यनेन कार्यासिद्धत्वमेवायाति । कैय्यटे तु किं शास्त्रासिद्धत्वमुत
कार्यासिद्धत्वमिति प्रश्न इति व्याख्यातम् । तच्चिन्त्यम् । येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रांता तस्याम
यं पादोनोध्यायोऽसिद्धो वेदितव्य इत्यस्य व्याख्यावसरे वृत्तिग्रंथोपक्षेपेण शास्त्रासिद्धत्वमि
ति चेत् श्रयति न तु कार्यासिद्धत्वमिति प्रश्ने नवं निश्चितेसंदेहायोगात् ॥ ननु प्रथमपक्षे स्वे
कथमसिद्धत्वमिति चेत् । परत्रपरशास्त्रं प्रत्युक्तं विनापि वर्तियुक्त्यर्थं गमयती । स्याद्यादिश्रुत
वदुपस्थित इति वदन्ति देवगलाभः । एवं चास्मिन्पक्षे कार्यासिद्धत्वेन कोपि दोषः । कैय्यटे स्व
तु शास्त्रासिद्धत्वमिति तु राशब्दस्मात्वसनन्वच । परस्मिन्निति सूत्रेप पुष्टाम् छोलुदाहृत्य नित्यः
परत्वेनाहेशः परत्वात्सोऽवस्थेयाः । युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिध्यतीत्यत्र भाष्ये
स्यऐमेवशास्त्रासिद्धत्वमुक्तमिति चेत् । यत्रादिजातीयकार्ये तत्र कार्यासिद्धत्वं सजातिये
तु शास्त्रासिद्धत्वमित्यभिप्रायात् । यत्र बहिरंगपरिभाषाविषयं तत्तु । ननु एवं शास्त्रासिद्धत्वमि
त्येमाद्विधपकम् । वस्तुतस्तु । प्रौढिवादमात्रं तत् । नित्यपरत्वयोर्हेतोः समुच्चयात् ।
नित्यानित्ययोरतुल्यबलत्वेन नित्यपरत्वस्यासंभवात् । एतेन यदि कार्यासिद्धत्वमिष्य
ते तदादिनासिध्येदित्यं ततो मनोरमाग्रंथः । रोरीत्यस्य प्रसंगादिति प्रतीकमुपादाय
सिद्धे सिद्धत्वारोपात्तत्रोदाहरणसंपत्त्येपरत्वादुत्वस्ये कार्यप्रवृत्ते राधवप्रकृतयापरत्वा
द्रेपादिके कार्ये जाते तत्तेज्ञाभावप्रतियोगित्वारोपेपि देवदत्तहंतृहतन्यायेन स्यादिति

रारेवं भावाद्धसिचेत्यस्याप्राप्तिरितिभावः। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे च। परस्मिन्नित्यत्र पदत्वतु के
रित्यत्र भाष्ये। तथा चेति। शास्त्रस्यासिद्धत्वस्य कार्यस्य च। शास्त्रज ज्ञानवेलायामसिद्धत्वा
भावे रोरित्यादेः प्रसंगे चेत्यर्थः। आकृष्यते ति। नचैवमपि पूर्वपरपदयोः पूर्वप रत्वेन ज्ञानज
न्यबोधविषयकार्य्यलक्षणया शास्त्र एव कार्य्यासिद्धमिति वाच्यम्। लक्षणाया मानाना
भावात्। फलेनाभवात्कुत्रैव वाच्या। ननु मनोरथ इत्यत्र भावरूपे लोपे भावारोपपस्पद
ज्ञानारोपकृपत्वेन न दोषः। भावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह। अथ स्तु इत्यादि
अदसङ्घो। अदस् इत्यव्युत्पत्तिपक्षे तस्याणत्वस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्या अपि
त्वेपि भर्वरीत्याकाराभावेन पररूपाद्यनापत्तिः। मुत्वस्यासिद्धत्वे निवृत्तिधर्मस्य सप्तथ्यादि
तद्विषये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेन्न शास्त्रासिद्धत्वमेव साधयितुं युक्तम्। एवं श्रीभावात्
दर्वामदसो से मुत्वे दासरैकाराभावेन तदिति सूत्रमपि व्यर्थं सरत्रैव ज्ञापकमस्तु। न
च तौ सदित्यादि निर्देशो देवदत्तं हन्तन्यायेनेत्य इति वाच्यम्। हेतत्वदेवदत्तत्व
तरिहतेपि तो तु मज्जनम्। हत्त्वारोपे तु मुत्तराहं तु मु घत्तस्य हननेन जीवनमुक्ते
त्तिन्यायाच्छरीरम्। ताविसा[illegible] हेतुः पूर्वत्वलस्य हननोद्यमसजातीयप्रसंगमा
त्र न तु हननस्यगनीयाग्नस्य प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य कैय्यटे। प्रकृते तु निरधिकरणारो
पासंभवेन हननसजातीयप्रयोगकार्यप्रवर्त्तनमावश्यकमेवेत्यत्र विस्तरः। परा

१२

त्त इति। विहितं कार्यमित्यध्याहारेगोरवाच्च। किंच त्रिपादीशास्त्रे तत्त्वविधानेकरणं तच्चाधिकरणं त्रि
पाद्यां विधमानेन शास्त्रेण विहितं कार्य्यमिति व्याख्यानेवांत्यानतक्कि इतेस्यपि बोध्यमिति तद्व्या
ख्यात्युगं यथाभ्यासः। कार्य्यासिद्धत्वपक्षे परकार्याभावेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्त्याप
रत्यात्तस्ये कार्यमप्रवृत्त्यादेव दत्ते हन्तहत्तन्यायेन दोषापादनस्यानुचितत्वात्। न च कार्यशा
स्त्रस्य योगिकत्वात्सहमिस्सर्थकत्वात्तत्रस्यासिद्धत्वेन नानुचितत्वमिति वाच्यम्। लौकिकयो
गमपाहरतीत्यनेन रूढार्थस्येव ग्रहणात्। उत्तवात इत्यो गवदेनस्य कार्य्यासिद्धत्वे न ह
ननस्य मध्यीभावाच्च। किंच सिद्धकार्यकारणासिद्धकरणादोरन्तुस्यवलत्वेन तस्यहेतासे
न वाच्येति दिक्। यत्तु आच आमच रलोगम्यवलेच रलोरितिमनोरमायां ग्रंथभूपादव
रूपे इति स्थितेरूपक इति प्रकृतिभावेनदीर्घाभावे गुणे पत्ति रलगवित्यस्यासिद्धिः र
लोरित्यागतुनाकारेण निर्देश इति बोध्यम्। तयोर्वर्णयोरिति प्रसंगगुणेति निषेधस्तु षष्ठी
समासस्य न तु कर्मधारयस्य। बहुव्रीहणेत्तदभावस्तु भगवद्वारकृतविषय एव नान्यत्रे
ति भावः। प्रथमांतेनेति। प्रथमोपास्थितत्वादितिभावः। अयं पक्षोऽनेकमन्यपदार्थ इति सू
त्रे भाष्ये परिनिष्ठितेति। अत्र चैकविभक्तिचापूर्वनिपातत्त इतिज्ञापकम्। अयं न्यथा मालो
मत्तिकान्त इति विग्रहे अतिपदस्यापीनियतविभक्तत्वेनैकविभक्तित्वस्याव्याप्तिरिति शम।
एकस्यागनियतविभक्तिर्त्वेहित्तद्वारणायेकवभक्तीति सार्थकम्। परिनिष्ठितविभक्त्या

समासे तु अतिक्रांतमतिक्रांते नेत्यादिक्रमेणास्यानिपतत्वेभ्रच्चितं स्पष्टमेव। अत एव तत्सुरूषे
तुल्यार्थेतिसूत्रे भाष्यकारेणपरमेकारलोपरमेणकारलोपे सावर्णिप्रसंगम्पाशंक्यप्रतिपदोक्त
परिभाषया समाहितमितिभाव इति नवीनैरुक्तम्। तन्न। गुणस्य स्थानित्वेनाबवेन स्वर्णदीर्घापा
त्तेः। नच विधिग्रहणे स्वर्वस्यैव विधेर्योभ्यगतिकत्वाव। ननु पूर्वपरयोरितिकोस्तु आदेशाद्ध्यनेत्। ते
नईयत्तुरित्यादिसिद्धिः॥ अन्यथा इलोऽस्तुम्भित्वव च नेचीति एणादेशाभावे द्वित्वे वाला दर्शां
नवादित्यस्य व्याख्याश्रयत्वेनाप्रवृत्तावतरणता सवर्णदीर्घापत्तेरितिवाच्यं प्रत्ययपरत्वादि
निर्देशेन यात्रयेपि प्रवृत्तिस्वीकारात्। अन्यथा प्रतीइअइसत्रौ तरंगत्वात्सवर्णदीर्घा
पत्तेः। पूर्वपरयोरित्यास्यणोरवास्कल्लाभावाद्राष्यानुक्तत्वाच्च। कोस्तु भाेलविधिग्रहण
स्य प्रयोजनप्रमाणम्। भाष्ये हि विधिमात्रे स्थानिवद्घयास्यादनाश्रीयमाणायामपिप्र
क्ततविवस्तावोक्तमितिदिक्। नच दीर्घविधौ न स्थानिवत्। इति वाच्यम्। सर्वदीर्घये लोपेषु लो २
पः...देशा एव स्थानिवदित्युक्तेः॥ वस्तुतस्तु रूपक इतिप्रकृतिभावे स्मृप्रकाविस्पेवस्यात्।
आगंतुनाकारेणनिर्देश इतिकथनं तु साहसमात्रम्। मुनित्रयोक्तं विना तस्यासाधुत्व
भावात्। अन्यथा चेयजे यामित्यादिना मचयपंजे यथामित्यागंतुनाकारेण साधुत्वापत्तेः
॥ रुः अभावितिरुलोरितिपाठः। सांप्रदायिकः। अणुदित्। अत्राणपरेणणकारेण॥ अत्र
च ज्ञापकं वृद्धिरादैजितिसूत्रे जर्थं आदितितपरकरणम्। अन्यथैचोश्चणेन एतावत्सवर्णग्र

हणप्रसक्तौ किं तत्र आवत्स्यर्थेन तपरकरणेन। खट्वैडकः खट्वैषेत्यादौ त्रिमुनिमात्रचतुर्मात्रिकप्रतिपा
दनपरं भाष्यमपि मानं। न विना तत्। अत्र च उरूदितितपरत्वं मानम्। तद्धि चुरादिण्यंतात्कृतधातो
रनुप्रचीकृतइत्यत्र दीर्घोकारस्य रूपाणेह्रस्व एव यथा स्यादित्येतदर्थम्। पूर्वेण आणग्रहणेतु उदे
इपनविधेयेनच ऋकारेणानणत्वादित्वकालग्रहणेनन सपस्थानित्वेन चादेशत्वं प्रसक्तमिति
व्यर्थं तत्स्यात्। नन्वतपरसूत्रेणैकारस्य ग्रहणार्थं तत्। स्थाने तरतमपरिभाषया रूकारस्थानेतस्य
वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात्। नचैवं ज्ञापितेपि भाष्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाघसक्तेस्तद्व्यर्थं
तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्युपगमानार्थतया पूर्वबोधत्वाभावे चाविधे
यत्वात्। कृते तु तपरे स्वे भाष्यमानत्वापीत्यन्यदेतत्। इत्याहुः। तन्न। इदमोम। सिनः। सनेयादे
शइत्यादाविवास्याप्यादेशत्वेन विधेयत्वात्। अन्यथा उरितिस्थाने षष्ठी अनानि स्यात्। ज्ञापकां
तरसत्वेपि घघत्रे वध्रह्रस्वे तर्हि कृत उदिति तपरकरणेन भाष्यमानस्यापि सवर्णग्राहकत्वं क
चिदितिज्ञापितत्वात्। अदसोसेर्दादुदोमइत्यादाविवात्रापि सवर्णग्रहणप्रसक्तौ ज्ञापकत्वंसु
वचमेव। यदपि तैरेव यथा तरेश्च ओतिव्याख्यानादिति भावः। उपसर्गादतीत्यादी तपरकरणादिति
तुक्तमुक्तम्। अकारग्रहणेन चारित्राव्ययादिस्मुक्तम्। तदपि न सम्यक्। सवर्णस्यत्रक्रावो न कैव्य इ
तिपक्षेसंभवात्। यत्तु सादृश्यपतिभत्तीभुपाद्यवाधत्तो वा साहश्यं च प्रयोगानेदेन बोध्य
मिति। नवीनैरुक्तम्। तन्न। वासादृश्यं क्कचिपावाच्यकल्पं तच्च धातुसंज्ञायामुद्देश्यतावच्छेदकं तत्

दृष्टान्तत्वं वा शब्देष्वस्तीति प्रयोगभेदः। अथ एतस्य अपर्याप्तत्वात्। यदि वा सादृश्यमात्रेणैव प्रयोगे तत
हि भसंज्ञायानेकारस्तस्य धनं युक्तं स्यात्। यत्तु। आतो धातोरिति प्रतीकमुपादाय। न चास्य धनि
नित्तकत्वाद्बहिरंगत्वासिद्धत्वं न जानन्तर्य इति निषेधात्। ततोपि बहिरंगस्तत्संख्यातानिमित्तक
विभक्तिनिमित्तके भसंज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरंगत्वाच्च नाप्ययं दोषः। शाकलिकः। नकार
जावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु। मकारज ङकारस्यैवादेव गत्स्तवर्गज ङ्ग इत्यभिमुक्तौ कः। भ्यो
दिषु लोपादिकार्याणामपदत्वेनेन तद्विषयेतस्य रिभाषाया अप्रवृत्तेः आतो धातोरित्यत्र प्रतिप
दोक्तौ भिन्न इत्यसिद्धत्वमप्यनाक्रम्य नु। पशुपुरस्तादिपापत्तेः। पङ्क्तमनो तौ तिविट्। विट्त्वोरि
त्वात्वम्। आतो लोप इति वार्त्तिकमस्तु विकल्पार्थकम्पात्तत्र एतस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभा
यात् सुब्भावेपद्त्वग्ना पत्ति दोषः। किं चात्वं चसाध्यत्वेनमतिय मात्रत्वं साध्यत्वं चोतात्यूमा
नत्वमेवेत्यस्य चावित्तरइतिनवीनेक्रमः। तन्न। लोपनिमित्तभसंज्ञायां तत्त्वेपि पश्चात्प्रवृत्त
मानेलोपेन नंतर्यभावेनलाजानं तमेव्यस्यभवत्याहेतुसमक्षप्रबोधक चकार संगतेः
॥ यतुतत्त्वम संज्ञायाः भाषिनात्रमाचान्तर्यकृतं यक्रोपितत्त्वं ताते। भावनात्मतः आत्मपरि
भाषाया न कारज्यत्वाघभिमुक्तोस्याः तद्विषयप्रवृत्तावपि अपन्यक्तत्र प्रवृत्तो वीभाभावात्
। पशुप इति प्रयोगन्ता। परिभाषा आनितयेत्याश्रियते। तेनजः। नादीविषये तद्भावे लोपः प्राप्ति
नत्वहिनवातिलोपः। अन्यपरत्तु अवयवे वोतीदिकः। यतुतीच्चे इति प्रतीकमुपादायका

लोपि धात्वर्थे वेति नाक्रियावाचकत्वानि। तस्य धातुत्वे आदेच उपदेशे ऽशितीत्यात्वं प्रज्येत। त
द्धिअनैमि तिकधातुत्वनिमित्तकं चेति स्पष्टमेव। अत्र प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोधनाति ङस्य
तपदेशाभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः। ननु षष्ठे स्यतस्त्वेधातुग्रहणमनर्थकं धत्तो भाष्ये इतित
त्कासु त्वानिमित्तकम्। किं चाविगन्तोतिप्रसज्यमतिषेधोपालीत्य त्वयोगपत्येषात्वविधान
स्यात्वप्रसक्तिः। आपृच्छ्यासा ह्नपमन्यमाना अफितक्रियावाच्यकत्वेनोतिनदोषो। तदाह
। चातिसत्रेशोकः आछ्ने त्वेधुआगयतिवद्यत्सादिषु धातुत्वेनानुगविरहयतयासाधु
त्वापत्तिरितित दाख्यातेपतदिति भावइत्यादिनवीनोक्तम्। तन्नसम्यक्। तत्र धातुग्रहणा
नुवृत्तिपक्षेउपदेशग्रहणाभावात्। नच चेतास्तो तेसावावात्वापत्तिः। मीनातिमिनोति
दीङामल्यविचेस्यत्रेजग्रहणानुवृत्त्यापरनिमित्तस्यैव। आत्वंनभवतीति भाष्येऽनेपित
त्वात्। यदि तु साय इत्यादि सिध्यर्थं मीनातिमिनातिदाविज्विषये आत्वमिति व्याख्यापतेतत दा
देयमप्ययोगे कित्तोलवन इत्यादिनि दैशान्तमुक्तार्थतापकृता ओ भ्या भावात्तिङः तस्यच
माभूदितिमतो रम्यविकृत्वात्तत्वाद्। नच हापदेशे वेङा येनतिङः तत्त्वं वाच्यम्। व्यापतेरा
ङ्प्रयोगे वाच्यकृत्या एप्रयोगायोगात्। असाधुत्वोनिश्चितेष्टाणायप्तिवदपत्यादिषु
धेत्वसंधनाविधायकानुवाभनपक्षस्या साधुत्वापादाने तु साहसमात्रम्। नच साधु
त्वानुमासनप्रवृत्त्यासाधुत्वम्। गगरी। अतोस्मत्रापीको पएचीत्यस्यमवत्यासाधुता

पते:। ननु भू अतीतौ द्वयस्याधुक्षु। गुरेगस नम धतिरितिचेत् साधुनि ष्यादकत्वेन तस्य साधुत्वा
त्। तथापि तु ग्रहणं ननु यन्तिप भोक्तृ नांगीति। तस्य कत्तुरीकपे इति प्रत्युदाहरणम्। बोध्यम्
।इति संज्ञाप्रकरणं॥ इको गुणवृद्धी॥ अत्र सर्वमस्त्रद्वयमनुवर्त्तते। तेन वृद्धिशब्देन यत्र
दोऽन्विधानं गुणशब्देन यत्रादेङ् विधानं तत्रैव भवतु पतिष्ठते इत्यर्थः। एवं चात्र गुणवृद्धिग्र
हणं माऽस्तु। अत एव भाष्ये ग्रहणं किमर्थमिति यथाश्रुतमेव साधु। अन्यथैकवचनान्ते
पष्ठ्यन्तत्वाक्षेपम स्यात्। तेन सन्नादिनामइत्यादौ नाव्यावृत्तिः॥ मतोरनयोस्तु गुण
पदे अनुवृत्तस्य गुणो वृद्धिरितियोजनया तथात्वं। कृता। तद्व्याख्यानात् भिन्नगुणवृद्धि
पदान्तु इत्येव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं सामर्थ्यात् षष्ठ्यापाराश्रयेणात एवोदाहृतम्।
तथा च धातुवृत्तिः सङ्कलुति वाश्रयणी या। गुणवृत्तिश्रयहणं चकर्त्तव्यमितिगौरवं स्य
ष्टमेव। यत्तु कौमुद्यां भेदाश्रयापाराश्रयणे सिद्धं तु इतोऽत्र धनामन्त्रकाने इत्यत्र ग्रहणमपि नितु
करम्। तन्न तस्मात्। पाणिनीयस्य दीर्घव्याख्यानं इकृ ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्। न च केवलः
पाणिनीय: स्त्रियामस्त्रीतिध्रुवो रेका चितिसुत्र भाष्ये कृतं तत्कि पो नभि धाने प्रमाणा
भावात्। अक्रावाता त्वाम्यपाणिनीयस्यानाभिधानेत यापि मत्यिक्रं भुक्तिनशब्दयानाविर्वि
वादत्वेन तत्रैव तत्र चरितार्थत्वात्। तस्मा द्व्याख्यानमेवात्र शरणमिः। अयं तोद
कितो। यत्तु कौस्तुभे प्रश्नपाणिनियेच रेहइत्यादौ वैयं प्रवर्त्तते इस्तुत्कारेन्द्र हणस्य प्र

१५

सुदाहरणमादाजितुकम्॥ अयमेतुपुरस्मैकइत्युक्तं। अन्येऽस्त्विकपर्यायेणायं तयोर्भवतु इति
के मेतत्स्वर्धमात्। ततः प्रवृत्ति रविरोधात्। किंच भादं भागदीर्घस्य तस्य धः स्यात्। तथा च दाधवा भाजे
स्येव स्यात्। एवं च इतस्य गपि पिच्यकारतादेशपदो इके अन्तोपस्यैति ग्रईआदेशस्यात्। त
त्रापि ध्वरइत्येव पठेत्। इकष्णे पर्यायोऽपि नभाविष्यति नैश एव वृत्तिप्रतिषेधेनानित्य:। परयणा
देशइति भाष्येणपर्याये द्वयेन सन्धयण इव कित्वेन व्यवस्थोपपत्ते:। पठकुकः ककारकरणेन
तत्स्यार्थ इकारककारयोरेवाचत्स्र हकत्वं न तु श्रवणार्थं कृत्वेन सार्थकस्य तस्मादिग्रहणं
चित्यप्रयोजनमेव॥ ॥ इति परिभाषाप्रकरणम्। इको यणचि। यत्तु ननु बालके पक्षे
इकारोच्चारणस्य करादे भिदाधीदिग्रहणं न स्यात्। उच्चारितः शब्द एव प्रत्यायको न तु वर्णा
रित्त इत्याशयेनैवेति अत एव भाष्ये गके। नचोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वे हस्ति पुस्तकाभिधानाण
स्य बोधनगपातिरिति वाच्यम्। तत्रापि पुस्तके शब्दः स्वीयस्मृतौ उपाणसत्वात्। इत्यत
आह। प्रत्याहारग्रहणे छिति। एतेन दीर्घोकारदेशग्रहक शास्त्र वा तेनैकारादिभिर्बोध्ये
पितेषां निवृत्त वत्सरनुपाख्ये तत्त्वेन तदुत्तरप्रत्ययान्वया नुपपत्तिरित्यपास्तम्। वृत्तिप्र
योज्यो पाक्षिकितिम त्यवेनदोषाच्च। नन्वनन्यणुदित्सवर्णस्य वर्ण्ये। च नप्रत्याहाराणामाग्रवर्णे
सुचरितार्थं मन्त्रस्य वर्णनाभि वत्तत्सवर्णकामापि लक्षणयैव ग्रहणसिद्धेः। मचास्य
चावित्यादौ चारितार्थ्ये व्याप्तिपक्षेऽस्य प्रमाणस्सूत्रस्य तामे देनापराचा भावादितिस्य

एभुएदित्सूत्रे भाष्ये इति चेन्न। तद्भाष्यावधेरेकदेशिनामार्यं तद्व्यारितत्वात्। प्रत्याहारे स्त्रपलक्ष
णम्। तद्वाच्यवाच्येति च। अस्य स्त्राविस्तादावपि स्वस्य हशवाच्येषु लक्षणाय प्रयक्तत्वात्। अणु
दित्सूत्रे गृह्यते लक्षणतावच्छेदकीकार्ये लक्षणाविधीयमानगतिरिक्तविषये बाधस्य इसुक्तेः। अत
एव स्वेदादीनामृ इस्यादेो न स्वं सवर्णवाच्येषु लक्षणा। नाजझलाविल्युदित्त्वमनुन लक्षणान
बोधकतालक्षणतावच्छेदकाभ्यागादिति भावः॥ तत्र प्रमाणमाह। दीर्घादिति। अधमदियर्णा
देणत्वसवर्णग्रहणेपि तत्त्वनादिना सेवस्मि प्रतिभाव इत्यादि तत्त्वोक्तके। तन्नालिप्यग्रति
तस्य ग्रहस्य मस्याप्यकत्वं नास्तीति तदर्थात्। एतेन रसनिधुक्त रूमी प्रमाणस्य स्वीयसू
स्पोत्तरणामप्येवेत्यपास्तम्। तस्य तत्स्यामिति तत्यगःना वेनेववारणात्। अन्यथा स्फो
टस्य प्रत्याय कत्वं न स्यात्। नन्वेवमपीश्वरेन प्रतितानामनुपकारादीना दिर्घादिप्रत्या
यकत्वं न स्यादनुच्चारितत्वादिति चेन्न। आक्षिपक्षेणउदित्स्त्रेणदीर्घोकारादीनामपी
ष्यदशाच्यत्वश्रुतात्। न च तत्र वर्णुच्चारितप्रत्याहारान्तर्गताघवर्णेष्वेव सवर्णग्रहत्रि
हरणमिति वाच्यम्। दीर्घाजसिद्धेति साधकात्। स्वादिष्व इत्यादिनि र्देशाच्च प्रत्याहारा
न्तर्गतानुच्चारितोकारादिष्ववर्णपीणादिप्रत्याहारः शास्त्र इत्यर्थबोधकमणुदित्सूत्र
मित्यर्थस्य बोधितत्वात्। तथाच्चेगादिप्रत्याहारेणाणमिकारादिषु वोदितसेनेत्या
नुगासनि की शक्तिः। तत्त्वेवणत्विणुदित्सूत्रमिति विवेकः॥ अत एव तत्र प्रत्यवाच्येनिरूढ १८

लक्षणेति भवोरमायी संगृह्यते निरूढप्रसिद्धं। लक्षणमनुशासनमनुदित्सूत्र तत्तेरूपं पश्या इति।
तदर्थात्। नत्वान्तावर्णा इति पक्षे। प्रत्याहारविस्तारस्यापि वृत्तिभावात् स्वर्यस्य ग्रहणं न स्यात्। इति
वाच्यम्। अन्ये हस्य प इति निषेधेन प्रत्याहारवृत्तिमिदशोपि कार्यं विज्ञानमिति ज्ञापकात्।
उपन्यस्थोस्यदीतामइत्यादावण् त्वाभावादेव सवर्णग्रहणप्रसक्तो विधिरेन नु। लेनु वा
तानि स्यादवापि न दोषः। प्रत्याहारस्थस्वकारस्य स्त्रगाहितीयपितकारे कोपप्रवन्ते। एवं चश
दिकमतेनिरूढलक्षणानवास्त। यद्यपि तान्तस्य प्रविष्टत्वेनरूपताव च्छेदकत्व
न है सत्वगत्वतोनार्थमेवाणदित्यसूत्रमितिपरस्पराविरुद्धं। निचानिरूढपदस्यार्थलक्ष
णोसेवयदेत्। एतेननचेत्यादिसिद्धिमिसंतमपास्तम्। भाष्ये तु सवर्णग्रहणमपि
रिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति जातिपक्ष एवांगीकृतः यत्तु शक्यार्थबोधमादायेति मनो
रमायातिकमनुपादायत्वादिप इत्यादिनिर्देशोहित्तात् पर्यायमुपपत्तिश्च तस्य तत्स
त्वेएवसंभवेलक्षणबोधसावरकसत्रच यथासंख्यमसत्येन वाक्यार्थनिष्यन्ते चा
दिप इत्यादिनिर्देशाद्दक्षणायजायमानेपुनर्वाक्यार्थबोधे लक्षितदीर्घादेर्नान्वयबा
चकोन्वयिन्वान्वयइति भाव इति नव्ये व्याख्यातं। यत्तु प्रयोजकमनुकरीत्या लक्षण
रूपमक्ता भावादेवपराहतम्॥ यत्तु मतेः मायांसको ने तरत्तमप्रत्यणं व निर्वाह इत्तु

कः । तमेव व्याख्याकरणं भाष्यविरुद्धम् । तथाहि स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्यम् । किमुदाहरणमिति । पण
चिकेन दन्ति संख्यातानुदेशेनाप्येतत्सिद्धमिति । यत्तु तत्र संख्यातत्वाभिव्यक्तिप्रयोजकी
नामानेकेन संख्यातानामभावाद्यथासंख्यासंभवाद्धेतुप्रयासिद्धेरिति भाष्ये हुक्तम् । नति
कराकेन षष्ठ्यधिकरस्यते इत्यादिमनोरमाकृत्प्रव्याख्यापयत्र यथोक्तम् । यमाप मिति य
थासंख्या सूत्रस्येदानीमत्र धर्मिसेतन्न यथोक्तं च । तत्रापि व्यक्तीनामानेकेन संख्यातानु
नामेकधर्मस्यैव तु व्यक्तात् । यथासंख्यमर्थं च षष्ठिविषयस्यात् । तत्स्वरूपेऽसाधारणपिव्यक्ति
नामानेकेन यथासंख्यस्यानाभावस्यानुक्तत्वात् ॥ यत्तु तत्कप्रसक्तेय यथासंख्यसूत्रे
ऽवनिर्वाहः स्थानेऽन्तरतमसूत्रस्य प्रवृत्तेर्न नन्वहणघ्यथास्थानप्रयत्तोभयान
न्तरतमेस्यवर्णचरितार्थस्य परोऽनुनासिके ऽनुनासिकोवेत्यस्य च तु मुखवादेव प्रवृ
त्तिः तथा स्थानप्रमाणतोऽन्तरतमे हस्वदीर्घरितार्थो प्लुतदीर्घेन प्रवर्त्तनं । त्वादिसा
दिनि दैवेन प्रयत्नेऽनुगौरवम् । किंचित्तु स्थानतः आन्तर्याभ्युपगमे वलुत्वादित्युक्तम् । त
नुनासम्यक्प्रकारस्या नप्रमाणतोन्तर्यभेदेन कार्यभेदः ये स्त्वेतास्तोऽन्तरतमेवत्तस्य
वलवत्त्वं न तु सम्भवाय यथासंख्यप्रवृत्तिस्तु जातिपक्षाश्रयेण भाष्ये दत्तो भिन्न
ता । एवं च लृकारेण दृतं जातिस्त्वेकारे सत्त्वजातेश्चाभावादकारलृकारयोर्नका
रेफापादनं रूपदोषप्रतिपादनपरो मनोरमाग्रन्थोऽयपास्तः । यदपि जास्तामप्र ४

गोसोऽजसितादौ सानुनासिकोकरसत्वाने सानुनासिकवकारायत्तिमारूपं क्वतत्सक्षेऽणग्रह
णमन्यान्यतेऽप्रसयइत्येकोपात्तमेदेन विधियमान्ने जातिग्रहणप्रापरसव र्णग्रहणनि
षेधकेनापरस्त्वं च यदिति सदादानाय इत्यादगविवनदोषः । इत्युक्तम् । तदपिन जातिपक्षेऽण
ग्रहणवदप्रत्ययइत्यस्यापि प्रयोजनभावेन प्रत्याख्यानात् । न चोक्तप्रयोजनमितिवाच्यम्
। अनुनासिकपाठस्याश्रयत्वेन निरनुनासिकोकारे वकारप्रवृत्तेः । अपत्तु वासानुनासिक इ
एव वकारस्त यद्यपि तत्पाठस्याश्रयत्वेन तेषाभावात् । सदादिनाभरस्सादेतुषम्लेषेणप
थिमध्यमध्यमुक्ताप्रमादित्वेत्समन्वाय शुभ्र एवविधानान्नानुनासिकः ॥ किंच यवलनपरे यवला
वेसत्रापिभवदीसामप्रत्ययइति निषेधादविधीयमानस्यसवर्णग्राहकत्वेन सानुनासि
काः यवलाः न भविष्यन्तीति सर्वोपद्रवएवस्मात् ॥ किंचतत्कस्लोगोरवस्यस्पष्टत्वात् ।
स्वौजसमौट्छिसादौ सानुनासिकवकारपाठेरूपतेग्रसो तत्राहा । यद्वासुधस्ययुवि म
।धा यसौजसमौटित्तिवापाठ । नीयम् । एवंचार्द्धमात्रालाघवमपिभवति । अवर्णाणसे
नअइतिपाठ्यम् । एवंचसार्द्धमात्रानकर्त्तव्येतिमरल्लाघवम् । उअइति मन्त्रास्थकेन्यादे
शस्यस्थानिवत्वेनमयउञइतिप्रसक्तिभावापयादेभक्ते आन्तरांतस्पादनुनासिके
यकारेऽकिन्वितीत्यादिमनोरमादिसंकलस्यधविरोधश्च । किंयामस्पयइति लतेन तर
तवात्मर्वबाक्येनोदित्तसवर्णस्पग्राहको भवतीत्यस्यैवानेनतस्यविधिर्नभवतिगुणतिषेधो

वेतिन्यायेन निषेधः स्यात्। ननु आतिप्रसङ्गस्य वत्त्वमप्यनुपपत्तिः तत्र ह्युपस्थितं परिस्थया नुपस्थि
तेक स्त्रनाप्राप्यत्वात्। नच कृ हे श्रुरिस्य अदिकरणत्वाभ्युपगमेन निषेधप्रवृत्तिरिति वाच्य
म् सु इति योरि तत्र इकारवद्धुच्चारणार्थत्वेनाप्युपपत्तेः। एवं चोऽन इति सूत्रे भाष्यानां प्रमादत
एवोत्तिवदतामेव प्रमाद इति दिक्। स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ। अथ पाठं गहन स्थितायप
तुतिरूपदादेशः स्थानिवत्स्युः। अतस्मै। भवकेन। छित्वान्। अघतनम्। अस्तुत्ये। रामाय
:३ब पचेतम्। व. न. इति अनेनोदाहरणानीति वृत्तिकृद्भिर्युक्ते तन्मनोरमायां दूषितं। तथा
वैलाप्रीहि। किंमिदे परिगणनं प्रयुक्तयोग्यान्वर्थम्। नाघ. सिच कथं चेडादीनां आदेशस्य शा
नच आगसेन्यहपत्तेः। नोस्य। अस्य यस्याभपदाभावाद् एधग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः। नवीनेऽपि
तत्परिष्कृतम्॥ आदिना चिणः। नकेवलं केवलादेशनामेवात्र संग्रहः स्यात्। आदेशस्ये
त्ति। तथाहि अबाधि षत्वाभिसत्रेदं न स्यात्। कागदेः ककारस्येत्वे नागनेचः त्रास्येत्वमाहि
दृशादिस्वत्र गुणश्च न स्यादित्युक्तम्। तत्तदाचायामबबोधाते। तथाहि। कृके ततसर्गः
सिज्ञा दयस्तत्र पवादः। मचमंत्रे घसेत्यादिना कितु कितदपवादः सिजादमोभविष्यं
तीतिवाच्यम्। सिजिस्येवक्तव्ये कोरितिकरणेन यत्र क्रुंशोर्नुकानापहारस्तत्रैव सिजा
द्यः। एवं सजनापिमस्यातसंप्रायवादभतं स्वेभत्व हणं तु यत्र ग्रभाग्निस्त्रैव गान
जीतिबोधनार्थम्। तेन गद्यादिविषयेवाद्वत्तिः यद्धासिजुन्मर्गः तदपवादः कसादयः

मंत्रेति सूत्रेण सिजासीनां एव लोपो विधीयते। न आकारान्तेषु जुस्स्यादिति। तदपिन। मंत्रेत्तादृशा
स्योदाहरणस्याभावात्। अयत्र च भाष्यकारीयप्रस्तारकानमेवप्रमाणम्। नचशर इगुपधा
दनिटः क्स इति सूत्रे अनिट् इत्यनेन भिविशेष्यमपि भिरेर्भूत्। अस्येति हि क्रोऽस्त्र अनिट्
इति भतोरेव विशेषणं स्यात्। ततेक धातो ऊदित्वे नवेट् त्वाद्दिघपि अनिट्त्वे तर्हि नित्य
धन्ते प्रसेये अगुहीदितिन स्यात् यदि सेट् त्वं तर्हि अधुक्षदिति न सिध्येत् इति वाच्यम्। गु
हादयग्रहिविकल्पितेटः इट्रो भावाभावाभ्यांमभिघंसे। तत्र ये सेट् स्तेभ्यः सिच अनिट्भ्यस्तु क्स
ग इति भावः। भाष्यकाराज्ञापस्य कैय्यटेन वर्णितत्वात्। इदंच सर्वं ह्निसुडीति सूत्रेभाष्यकैय्य
टयोः स्पष्टम्। एवं तदुपजीवि वृत्तिग्रन्थोपरि दूषणं स्वग्रन्थेऽपि वेणिवगन्तव्यम्। तथा चयन
र्केकथं केकांपित्यान्यादेशाभावोनेतितत्त्वम्। अथेवस्येवत्क्षान्याक्षेपानुरव्यः तस्यैव प्र
संग संभवादिति भाष्योक्तितया। तथाच धात्वंगादीनामेव तथा नत्वमिजादीनां प्रत्ययो
पात्परिगणनमेवेदम्॥ अथधासुस्थान्यादेभाछनच सिजादीनां प्रत्ययत्वाभावहेतु
दृष्टौनस्युः। अंतोदात्तार्थं सिचः चित्करणेन कसादीनां कृदिस्वरः एनच तेषामप्रस्य
यत्वेपि तत्प्रयुक्तकार्यता पनात्। न च विशेषणत्वेन चरितार्थत्वान्नज्ञापकत्वमिति
वाच्यम्। गातिस्थेत्यादौ मे परस्मैपदेष्विति विवक्षेनः। सिचिवृद्धिरित्यादौ तु सिषुवृद्धि

दित्यादिपठेत्॥ चडि:साद्दैचेति अस्याची सादेसस्याद्वीति। एवं लाघवमपि भवति। अथवा
इ ट इ ट ई ईतीति ज्ञापयति। अन एवं केपि कश्चित्सागम्य देशमभ्य: तस्य चत्सागनिषद्ध एवं केचि
त्स्मच्च तस्य पाधिकारे पाठात्सिजगादीनामाद्द्रात्वं प्रत्ययत्वं च तथा व्यवहादित्सागिषु
नेस्यात् इत्याहु:। तन्न अम। मितकरणस्यानर्थक्यादागमत्ववत्प्रकृतेरादेशाद्वोधकस्याभा
वात्। छोरिति स्थानषष्ठी निर्देशे इति चेत् पंचमीत्वस्यापि संभवात्। व्याख्यानेन निर्वाहः इ
तिचेत् नहित् द्रुवेनोभयसंभवति। अयन्नहीदित्यादे तु रारी हीति न्यासे ऽएदित्त्वबलादे
व्यनेन निषेधः। इ दे भिन्नेक स्यावृत्तिस्तु ईडीतिसाहचर्येणापि सुलभा। एवं चान्येषा
दित्यादेः पंचमीसमासमाश्रित्य च। इ परस्मिन्निति सिजगनिवकारेन लोपापादनम
युक्तं पंचमीसमासस्य भावात्सत्त्वेपि भवत्रासिद्धेरिति निषेधात्। तस्मात्सरिगणन पक्षे
न कोपि दोषः। एवं कौमुदीके लाघवमगौरवस्यानाश्रयणात्। गोवत्सादिस्यायेन पथ
अयहणं। यड्डाव्य इनिनित्तकः प्रत्ययोद्ययशब्देनोच्यते॥ एवंच अस्तुस्येत्युदाहरण
मपिसाध्वेवं॥ सर्व्वेदं कौमुद्यनेकि चसिजादीनामित्येवयत्तव्योसिजादित्वतु एणमादेशा
नो कष्टं तउच्चारणं चिणलत्तुः आदिशस्येनेति वैषम्ये बीजाभावः। किं वाक्ष्य स्यागप
दाभ्यामित्यत्रा अयपद्यगतत्वाभावेनाव्ययस्य तदंत भावासंभवादंगग्रहणं व्यर्थं मापा
दादेशः अयमगणपदादेशात्सत्वरं चितेनोत्याति दर्शितः। एवंच योगमात्रापत्तोपिन १९

दोषः। एवं च पाणिनेर्योगमात्रैव दोषाभिधानं तत्तु दूषणोक्त फक्किकायामपि समानम्
किंच यत्लोपदीर्घादिग्रहणं चेत्सा चलिंगमिसत्रयलोपग्रहणं लिगमित्येव सिद्धे दीर्घग्रह
णं व्यर्थमितिवृत्ति कृदुक्तानुत्तरं विचारणीयमायुष्मद्भिः। तथा च स्थैवहूणलभिनि
वेशा इति दिक्॥ अत्रादेशग्रहणमानुमानिकादेशसंग्रहार्थं तेन पचतइत्यत्रातिङंत
त्वात्सदत्वसिद्धिः। तथा चैकदेशविकृतस्योपसंख्यानमिति न वक्तव्यमिति भाष्यकृ
तः॥ एतेनान्द्धधिकविकारेण कदेशविकृतस्याः प्रवृत्तिरिति केषांचिदुक्तिः परास्ता पच
त्विसादावद्धर्धिकविकारसत्त्वेन तदप्रवृत्त्याभाष्यविरोधापत्तेः। पचेतुनवीतेः अनद्वि
धावितिकिमिति। विधिग्रहणं विशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः। एतत्वं प्रायमिति। न च सकौ
रेत्यतोद्भिन्नत्वस्यत्वादद्भिन्नव्यवायेनेतिनिषेधात्कथं णत्वप्रसंगइति वाच्यम्
अतिदिश्यमानविकृष्टस्यात्र मेयधर्मप्रयुक्तकार्यभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात्
इदं चासिद्धवत्तत्रेत्येकैव्यत्वस्य हन्ति स्फुटम्। तल्लत्तसम्यक्। भाष्ये भगति पादिके निर्देन
च्यार्थं तं चाभवतीत्यादिनानलुपदेन वैणत्वाभावादिप्रयोजनं साधयित्वा विधिग्रह
णमुक्तं तार्थमित्युक्तेम्। तेन विरोधापत्तेः। यद्यपि णत्वप्राधान्निसादिस्पष्टमुक्तमित्यंत
म्। तदपि न। आतिदेशिकानुपत्तिरूपवचनवदिस्यायनेन प्रतिषेधाश्रयणीयां सोभ

सत्ताश्रयणात्। सर्वमत्रवदिदमप्यनावश्यकम्। नपदांतेति निषेधेन पदाधादेशेः स्थानुवत्त्वस्थानि
वत्त्वानुपपत्तिर्वेधस्यासिद्धत्वात्। यद्यपि कृष्यादीनामदंतत्वेन स्वसार्थमस्यापरनिमित्त। अकृस्मजादेश
स्य स्वविधौ स्थानिवत्त्वमाप्यते। नचपूर्वत्वेनेऽचीत्यत्रानुवृत्तस्यार्थस्तदितिवाच्यम्। निषेधानुवृत्तेर
तस्मिन्निति चेन्नचास्मदनुवृत्तस्थेमदत्त्वमावश्यकमितिवाच्यम्। अचीत्यस्यतंत्रावृत्त्येकशेषा
भ्यत्तमेन विभक्तिविपरिणामेन नस्थानषष्ठ्यंतं कल्पयित्वा तस्मादजादेशस्य स्वार्थलाभेनोत्त
रत्राप्युपयोगात्। तस्मात्तस्य रत्नप्रतिपत्त्यर्थमेवलक्ष्ये द्व्येकमिति निष्कर्षः। नपदांते। पदांतस्थाने
विधौ नस्थानिवत्। कानिसंतीति मन्येवमपि बहिरंगत्वेनाद्योपस्थानसिद्धत्वाद्घटणापत्तिः। ना
ज्ञानं र्यइतिनिषेधेनबहिरंगपरिभाषाया अप्रवृत्तेः। नचवक्ष्या विसर्गेदो पदांतस्य स्थानेलोप
विधानेन दांतेति टिलोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्धलोपापत्तिः। पदस्य चरमावयव इति व्याख्या
नेनुलोपस्यावयववत्त्वाभावात्तदोष इति वाच्यम्। प्रातिपदिकाणिनुसत्तिरिति सूत्रे भाष्य
संमतत्वेन पदत्वाभावान्नपदांतेत्यस्याप्रवृत्तेः। नचसुबंतादिति रूपदत्वमस्तेवेतिसुपापद
त्वाभावापत्तिः। अंतर्वर्तिसुप्रनिमित्तकपदसंज्ञायाम्बहिर्भूतास्तन्निमित्तक टिलोपस्या
सिद्धत्वात्। अतएवात्यरराजतेइत्यादेकुत्वंपठितरत्यादोजश्रंचुनेति बोध्यम्। सुनिमि
त्तकपदसंज्ञातावषष्ठ्यवरत्यादौ टिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्। एतेन पदांतस्य स्थानेइति २१

व्याख्यानदूषणपरः। वक्ष्यंवेत्तीत्यादिवर्णाश्रयत्वादिति भादितिभाव इत्युक्तः। मतोऽस्मग्रंथः। नचा
चःपरस्मिन्निति णिलोपस्थानिवत्त्वेनभत्वं सुलभमिति वाच्यम्। णिलोपस्येव टिलोपस्यापि स्था
निवत्त्वापत्तौ पांतमत्वस्य दुर्वारत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेरिति तद्व्याख्याग्रंथस्यापास्तः। पदस
चरमावयव इति त्वदभिमतव्याख्यानेऽपि पठितरत्यादौ लघुकरीत्यारांतेभत्वस्य दुर्लभत्वेनप
दत्वानिवृत्तौ जश्त्वापत्तेस्तुल्यत्वात्। यदपि चरमावयव इति व्याख्यानेफलं तु रथोयणे दूसती
त्यादेर्यणः स्थानिवत्त्वादेतत्तदेव। तिरित्तिसुलोपाभावः इणःशनतिपुत्तीतिरूपम्। उक्तेचन
स्थानिवत्। अनेननिषेधादितित्वमिति। तदपिन। स्वलोपेकृतेऽबहिर्भूतनिमित्तापेक्ष
स्य यणः असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्यनयासिद्धेः। उक्तेकर्तव्ये स्थानप्रवृत्तेः। नाजानंतर्य
इति निषेधात्। अपरराजदित्यादावजस्यादेशात्वेनस्थानिवद्भावप्रवृत्त्या कुत्वस्याप्यसर्व
नम्यात् स्वावश्यकत्वात्। नचाजदेशत्वात्स्थानिवद्भावप्रवृत्तौ तुस्याविधिकर्याभ
संतापदत्वबाधान्न कुत्वमिति वाच्यम्। तातरूपस्य येनांतरंगत्वात्सदत्वेनैवभत्वबाधात्
यस्तु तस्तुपदंतस्य सत्वं स्थैर्यनचकानिसंतीत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षे स्थानिवत्त्वाघणाप
त्तिः। पदसंस्कारपक्षे आदिष्टस्य सर्वत्वात्। यथाकथंचित्पक्षेस्तत्रकारणं कृतमपिअप्रस्य
तंभाष्यकारेण जातिपक्षाश्रयेण प्रत्याख्यातं तथेदमपि वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयेण कृतम्

विपदांतग्रहणं पदसंस्कारपक्षेऽर्थं। नच देवश्रीच इत्यादौ वाक्यसंस्कारपक्षस्यैवाश्रितत्वेनान्तादि
ष्टग्दच इत्वत्वेनस्थानिवत्त्वाधुणप्रत्ति। तत्र पदद्वयस्य प्रत्ययलक्षणाद्बहिरंगोऽयादेशः। अकारलोपोत्त
रं प्रवर्त्तते। तथाच तत्राप्यनादिष्टग्दच इत्वत्वमेवयदवाचावित्ति अपकासरांतविधेरन्तस्थगनिव
दिति साध्यते। पद्यत्वस्यगनिवत्त्वाभावेन यणस्सहान्तर्दीर्घविधानंव्यर्थंस्यात्। नच प्रत्यञ्च
इत्यादौ दीर्घार्थं तदितिवाच्यम्। प्राचां ष्फ तद्धित इति निर्देशेन नकारांतपूर्वपदे चेइतस्य
प्रवृत्तेर्नापित्वेन सवर्णदीर्घेण सिद्धेः। यद्यप्रतीचो इति निर्देशेन तदभावसाधनात्।
एवंच वाक्यसंस्कारपक्षेऽपि कानिसंतीत्यादौ न दोषः। यत्तु नो ढीति न्याय्यानुस्वारस्यादि
ष्टग्दच इत्वत्वेस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः। नस्मा देवतापला तस्य भागत्वात् पात्वेपि स्थानिवत्वेन
तत्संफलाभावात्। तत्र घटितसंनिवेशापेक्षस्य तत इत्वत्वस्यातिदेशस्य हस्त्वेऽपि
प्राप्तिदर्शनादस्य च तत्त्व। भगोरिति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तत्स्यस्थानिवत्तालवतितिधर्म
त्वेनानद्विधत्वातितिनिषेधश्चुविशेषणतया लाभ्रयणाच्च। भाष्ये हल्त्वेना सिद्धइत्यव
ष्टंभेन धत्वस्य लोपस्य च भिसानो द्विर्वचनादीनां ग्रहणस्यात्तास्थागनेनतस्य चरता त्वप्रति
प्रसवेनाचत्वा निवृत्त्वेन परसवर्णाभावस्येवलाभादित्युदाहरणम्। चित्सभागत्वग्रहणे
च प्रतिप्रसववार्तिके लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेत्युपपादयिष्यते। किंच दीर्घादाचो

१२

र्णामिसुत्तरं अनुस्वारस्य पयिवापदांतस्य लोन्निदत्याऽयोगवाहत्वेष्टाति घस्त्वं। पाठे
त्तरं ऊं तोज्ञश्रउशिश्रभासेचर्चर्खरच्चिवावसाने भगत्वस्यानुनासिकदृतिपंचसूत्री। पा
ठ इति भाष्यसंमतत्वाद्व्याप्यपक्षेपरसवर्णद्धाऊंजोजरउंजीस्यस्य च सिद्धत्वेनय
मपरत्वाभावात्तदप्राप्तेरितिचेत्। सत्यं। पाप्तोते। कायिपाठ्यसतीत्यादौ योगइति सूत्रस्व
रोपंचमीसमासेनप्रत्यस्थानिवत्त्वावधारणार्थत्वात्। हरितराष्ट्रो सेचष्टाणंतात्
पिलरिंध्रुसातित्यादनुकरीत्या भास्यतस्यधारणार्थत्वाच्च। अत्राच्योपस्थापितत्वात्संस्थानको
धुसमिस्यविषयोपिनहरिन्मन्तीत्यादवनुनासिकेत्र अग्रु समर्थत्वाच्च। एवं परदृत्त
त्रभाष्यरीत्या सवर्णग्रहणपक्षेऽन्तस्य गपसर्वेणोविधित्वादित्यप्यत्र विस्तरइत्तिनवी
नैरुक्तम्। तन्नसम्यक्। अनुस्वारस्य स्थानिवत्त्वेनानादिष्टग्दच इत्वस्युपजीव्यप्रा
तस्याचः परस्मिन्नित्यातिदेशस्य नपदांतेति निषेधात्। नचानादिष्टग्दच इत्वत्वस्याग्रा धा॰१.
ह्यापत्वात्कथंस्थानिवदितिस्यप्रवृत्तिः। अनादिष्टग्दच इत्वत्वस्याग्रा ह्यायत्वेपितदु
जीव्याचः परस्मिन्नित्यस्यगत्वीयत्वेनप्रवृत्तिसंभवात्। तथाप्याच परस्मिन्नित्यसतिवि
शेषवेशत्वे पंकार्यतच्च स्थानिवदित्यनेनगतिदिश्यते इति फलितोऽर्थः। एतेनतद्दुदित
सन्निवेशापेक्षस्यततः इत्वत्वस्यातिदेशस्य हस्त्वेऽप्यतिदेशमशक्यत्वादित्यपास्तम्।

स्वगनिवदिसने नकापतिदेशात्। अन्यथागतिदेशात्यवर्थः स्यात्। नचफलाभावः निराघ
वात्यादिस्यादैरामनुसंपागवियाडिःसादिनाक्षेः प्रवेशिनोपेकृते परस्य द्वावेकदेशगविकृत
स्यायेरमात्मस्यादेजागधरितिजमधाद्देशस्यहनोवधलिङ्जतिवधादेशस्यचानिवारणेनफ
लत्वात्। अतएवनपदांतसूत्रे सवर्णग्रहणंकृतम्। अन्यथाम्रसोरद्धोपेकृते परत्वाड्
वन्तुस्वगरः पादिकारदचः प्रवईतितस्यविधेःस्थानिवज्ञावविरहात्सवर्णग्रहणंव्यर्थ
मेवस्यात्। यदपित्तत्रानल्विधाविति निषेधइत्युक्तम्। तदपिन यत्पूर्वकस्याद्युपदेशाप्र
वृत्तावेतिदेशोन्मगपत्नेनज्ञोत्स्नान्यलोसाधारणंतदानिषेधप्रवृत्तेः। अकृतेचान्यः प्रवं
त्वविरुप्रधुक्ताचः परस्मिन्निति सास्थस्याप्रवृत्तिः नत्तदलोऽसाधारणं निराघ्यास्या
दिसमुदायेपिसत्त्वात्। अथान्यथारामापेसादरवपि छगनिवज्ञावेनसुपत्वेनस्यात्।
तत्रसुत्वस्यरेखाप्रत्ययत्तित्वात्। पठाप्रवोक्तरत्वगनिमित्तस्त्ववस्यादेशात्रवस्यवेति
पक्षेछगनिवज्ञावप्रयत्तग्रवनेनातिषेधः यदपि भाष्ये प्रवंचा सिद्धेस्तगदिचिंस्यामित्यंतं
तदपितं। तग्रणत्यग्रहणस्यप्रत्याख्यानेनपरसवर्णप्रवृत्त्याविधोकहीतिकपाति
स्थिः। यदपिदिचेस्यादितेदभातेरित्यंतं तदपिन। अत्रस्यपरस्येत्यादिनापकान्तमुने
तियोगविभागाद्वापरसवर्णग्रहणंद्वा प्रवंचासिद्धमित्यस्यानित्यत्वेनपपरत्वगत २२

परापिपादयतेः क्विपिपाद्वसतीत्यगन्धिः अन्यत्रविस्तरइत्यंतं तदपिन। पंचमीसमासेप्रजायोग
नाभावात्। बोमिदित्यसामाग्यात् निक्तः अपीपचन्निति प्रयोजनमत्रपंभाष्येदत्तेतत्तु अन्यथासिद्धंय
दिद्रागन्तलत्वीक्विपतेत्तसिद्धसाहरणत्रयविषयकएवभाष्येपरिगणनीत्। नन्वेतीत्यादि
सिद्धित्वसिद्धंबहिरंगेसनेनप्रभीतिकर्तव्येवत्वस्यासिद्धत्वात्। किंचभवदुक्तेपाद्यतेः क्वि
पिपाद्वसतीत्युदाहरणवादिनोपितत्स्यम्। प्रवंत्रासिद्धमितस्यानित्यत्वेनप्रगृह्यसंभवा
त्। एवंच प्रवत्रासिद्धेनछगनिवत्। नस्यसेपेत्याद्यपिःअनित्यत्वात्सिद्धार्थकथनंतद्व्य
र्थम्। नावत्विदंममापितत्पामितिचेन्न। तत्रतत्स्थेकेनचत्स्व घटतामुपगमेनोक्तरीत्यानुस्व
रलोपरसवर्णस्यसवर्णप्रसत्त्वेनतद्ग्रहणस्याप्रयुक्तत्वात्। भाष्यकारेणानित्यत्वज्ञापको
तरसंज्ञाबेमैतेप्रसारव्याता। युक्तंचैतत्। अन्यथास्वकारस्यप्रवंचासिद्धेस्यघरतेवत्व
नमितिलादिस्थेःसिद्धेन त्यंकरिनिदिकं। संयोगांतस्यलोपः। यत्तु मनोरमायामुक्तं संयो
गावंतलोपस्येतिद्विवचनेनसमासन्नामार्थमंतग्रहणमित्युक्तम्। तन्नसमस्यमानस्यैव
स्यातरेनात्मीस्यैवंरूपांत्यत्वस्यसंयोगद्वयस्याभावात्। तस्मात्संयोगेतंनलुस्वषष्ठी
कं वचनांतंतच्चपदस्यतिचांतविशेषणम्। तथाचसंयोगद्वयांतस्यपदांतस्यलोपइ
त्येवार्थोतिग्रहणंकुर्वतःसूत्रकर्तुरभिप्रेतं। यत्तुं तत्तु अगतिश्चिच इत्यन्तसकारति

वृत्तिः। यत्तु नवीनैरुक्तम्। एवं च प्रत्येकं संयोगसंज्ञापक्षस्यानेन तरा इति सूत्रभाष्यस्वारस्यवि
रोधेन फलाभावेन चासंयोगान्तत्वमिति तन्नैव भाष्ये ध्वनितं तत्र यत्रस्य अहल्लंघ्यमेवन
तु तस्य फलांतरं भिन्निसेशः कार्य इति। तन्न। व्याख्यानं वृत्ति संयोगसंज्ञायामपि यत्र ये
कृ पर्याप्त संयोगसंज्ञायामपि अनंतरा तस्य निमित्तत्वेन तत्र दोषाभावात्। किं तु
श्रुत्ति भिन्नचरत्वं चोक्तमेव। यत्तु अपकृष्यर्थं। तत्तु षष्ठ्या विधारं रूपस्य वाक्यभेदेन सं
बध्यते। तेन पर्वताः कस्य कस्यचिदरूपस्यपि प्रवृत्तिः। उत्तरवाक्येन च तस्य कार्यित्वं
ताप्यते तेन नातिप्रसंगः। ध्वनितं चेदमसो भक्तिसूत्रभाष्ये। तत्र हि न वैयाकरणपादेशं
विधायकत्वं प्रत्याख्यातम्। एकस्य संयोगान्तलोप इति कैयटेन व्याख्यातमिति
नवीनैरुक्तम् तन्न। हलं त्यमित्यनेन प्रकृतमलोपसंभवेऽपि च कार्यस्य भाष्ये ध्वनि
तत्वाभावात्। न च नवि कोऽनुस्या इति निषेधः तस्यानित्यत्वात्। वाक्यभेदे गौरवाच्चे
॥ न च पूर्ववार्त्तिके तथा व्याख्याने च गौरवेऽसमर्गौरवेऽपि फलाभेदात् कैकस्या
र्थं तत्कस्य नाम्निति वाच्यम्। तृतीयवार्त्तिकपक्षे तत्संभवात्। न च वहिरंगपरिभा
षया लोपासिद्धि इत्यादि रिवचमस्ये तत्त्वमिति वाच्यम्। तस्य च अनि
नित्यत्वेन तस्याः अप्रवृत्तेः। एवं चापरं वार्त्तिके गौरवम्। द्वितीये गौरवमिति नन्वस्य २८

सिद्धिः। तृतीये न कोऽपि न दोषः। तथा च सर्वपक्षेऽपि मर्दनेत्तरस्यासिद्धिः। एवं च न वाक्यभेदः न
वाप्रवृत्ताकांक्षानि सकृत्स्यनेन वा भाष्ये व्यत्ययविरोधः यत्तु कावक शाखिसेत हलप्रथम
मनोरमाग्रंथस्यावसरे नवीनैरुक्तम्। कादित्यादि संयोगान्तलोपादिति भावः। ननु पूर्वपूर्व
स्थानिकमंतरंगमित्यर्थो न भाष्यसंमतः किं तु पूर्वं निमित्तमित्येव किं च प्रातिपदिकाणि
त्रुत्यते रेव भाष्यसंमततत्पावहिर्भूत सुप्निमित्तकसंयोगान्तलोपोऽपि वहिरंग इत्यरुचेरा
ह। वांतो यीति। काद्येयलोपस्यानिवर्त्तने निषेधात् लोपो व्योरिति तु त्रैवांतत्वमिति उठ्दुवरि। अ
त्येव स्वरः एवेति न यलोपं बाधित्वा उठ्दुवरि इत्यर्थः। विचिति काश्यप इति शेषः। यत्त्वो
पेक्ष्यानिवर्त्तनिषेधात्। एवं च प्राचीनोक्तमसंयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः। आ
त्वेतु अत्रलोपादेश्यानिवर्त्ततत्वमस्यास्ति इति बोध्यमित्युक्तं तन्न। नचित्यादि ना क्वेरपि
तेन तृतीयपक्षे संयोगान्तलोपस्वीकारेण किंचित्फलं तत्रैव प्रयुक्तं इत्यस्य तेषां साधुत्वं युक्त
येऽपि स्वरसंयोगान्तलोपो इति आदि उदाहरणमिति तद्व्याख्यानं तथैव विरोधात्। एवं चावि
अपि भवदीत्यास वैषां साधुत्वात्तु तत्राम मनोरमाविरोधः। एवं च काष्ठतक्षाद् संयोगान्तलोपोदाहरण
मात्रस्यायुक्तत्वात्। तत्तु नदा यानव बोधात्। नहि संयोगे ते तिस्तत्रेण लोप इत्युक्तं कि
किं तु संयोगान्तस्य यकारस्य लोपः येन केनापि स्वर्थः येषां लोपो व्योरित्यस्य तत्त्वानिमित्तोऽभया

श्रियेतत्वेन बहिरंगत्वं संयोगांत संयोगांतलोपस्य तु छानिमात्राश्रितत्वेनांतरंगत्वं। पद्धालो
पोयारिस्यस्य स्थानिवत्त्वात्तन्निषेधपर्यालोचनपूर्वकप्रवृत्त्या बहिरंगत्वं संयोगांतलोपस्य
तु तद्योनालोचनपूर्वकप्रवृत्त्यांतरंगत्वं तथा चांतरंगत्वात्संयोगांतलोप एव युक्तः॥ फलेनापित्रो
षाभावेनालेपोरूपसिद्धासामंजस्यात्। यदपि भूरुदुर्वार इति तदपि पाक्षिकम्॥ कोलुसमिति व्या
ख्याने स्थानेयोपस्य स्थानिवत्त्वात्। न च सख्युर्योमोभ्यदत्त्वं चेति परिगणनान्न तस्य प्रवृत्तिरिति वा
च्यम्। तस्यानाश्रयणात्। लक्ष्यानुरोधेन तयोर्व्यवस्थितेति सिद्धांतात्। किंचाविचिलोपायोर्व
र्णीसस्यप्रयत्नेश्रेतिरेतु समुच्चयबोधकचकारेण कस्य हेतोः समुच्चयः संयोगांतलोपाभावप्रति
पादकयत्न प्रतिषेधइत्यादीनामिति चेन्न। तेषां वांतयोरित्यादिग्रंथेन विच्छिन्नत्वात्। संयोगां
तलोपादाहरणायुक्तस्य तेनैवासिद्धत्वेपुनरत्र कथनस्यायुक्तत्वात्। ऊठ दुर्वारइसस्य समुच्च
य इति चेन्न। यत्रेवांठ यात्त्विर्वकारेतत्रैव लोपोव्योरित्यस्य प्रवृत्तेस्तत्संभवात्। संयोगांतलो
पोदाहरणे युक्तस्य क्षिप्यापि संभवेन विच्छिन्नतानुधावनस्य व्यर्थत्वाच्च। वांतयोरित्यस्यैकदेशो
काभ्यासेन यायोगाभ्यां। एवं दूषणस्य यद्युक्तेपि दुराग्रहस्तर्हि संयोगांतस्येत्यत्र अन्वाचिस्यादि
नाल्लोपः। तन्नत्रह व्यवहरणं अस्याख्यानेतु संयोगांतस्येत्यनेनेति विवेकः। एवं च काव्इत्यादि
रूपाणां साधुत्वे साधुत्वप्रतिपादनं दुराग्रह इति सुधीभिराकलनीयमित्यादिक। यत्तु नव्यै
नाम्नामेयेति व्यस्य साधोर्नीतिरेव। तस्मात्तत्पक्षेपि वाक्यभेदेन व्याख्यायै गिरिवे

त्ग्संव॥ अन्यथारंभस्य प्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः॥ दिगिति॥ दिगर्थस्तु संयोगां
तलोपसंयोगादिलोपविषयत्वपारस्पर्येण प्रतिषेध इति वचनस्य संयोगांतलोपविषयक
कस्येऽलोलोपइति प्रत्याख्यानम्। अत एव तत्र संयोगांतलोपे ऽलोलोपइति व्याख्या कृता
बहिरंगलक्षणत्वाद्वा स्यातु बहिरंगोयणादिरा। अंतरंगोलोपइति व्याख्यानेन वार्तिकस्वा
रस्येनेच्चदेशगनगम्। लक्षणानभिधानमेव। वस्तुतस्तु तृतीयवार्तिके विसर्जनीयस्य
त्रे भाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्रम्यायुक्तोयं परिहारो बहिरंगलक्षणत्वादेतेन नदूषितमित्ये
नमित्याहुः। तन्न। संयोगांतस्य त्रेस्थ बहिरंगलक्षणदेतिपूर्वपूर्वापरमहेन मुख्यपक्षप्रति
पादनपरेण। भाष्येण विरोधात्। न च विसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यविरोधात्तेवार्तिकाशयवर्ण
नमात्रमिति वाच्यम्। संयोगांतेति सूत्रस्थभाष्यानंतस्य पूर्वपक्षाशयवर्णनमात्रपरत्वात्
न च विनिगमनाविरहः। कुतो नु खल्वेतदिति साधुत्वाकुप्यपरिहारे न बहिरंगलक्षणत्वा
दित्यंतस्यासंगतत्वरूपविनिगमकस्य सत्वात्। तथा हि नाकुटइत्यादेशेवि सर्गनिवारणायवा
र्तिककारेण विसर्जनीयेनुतरपदेस्यारंभः॥ भाष्यकारेण तु बहिरंगलक्षणत्वादित्यारभ्यो
वयोरपरिभाषा भवतीत्यनेन तद्वार्तिकं प्रत्याख्यातं कुतो नु खल्वेतत्तद्वयोः परिभाषयोः साव
काशयोः समवस्थितयोः। पूर्वत्रासिद्धमिति अबहिरंगमितिच पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपप
द्यमसिद्धं बहिरंगमित्येतया व्यवस्था भविष्यति। न पुनरसिद्धं बहिरंगमंतरंगइत्येतामुपपद्यर

र्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात्। अत एव तूक्तोयं परिहारः। नवा बहिरंगलक्षणत्वादिति। व्याख्या
तं कैयटेन। आसाभ्यादित्यादि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधकः। पञ्चवेदमित्यादि बहिरंगपरिभाषायाः।
नार्हेरेदित्यादौ तु द्वयोः संनिपातः। यद्यपि पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकरणं। तथापि सपादसप्ताध्यायीप्र
पादनेत्रयपठितस्य सर्वस्यासिद्धत्वापादनात्। परिभाषासाधर्म्यात्। परिभाषाव्यवहारः। तत्रै
तयोः परिभाषयोः। सावकाशत्वात्तु उभयत्रयोरप्रतिपत्तावाश्रीयमाणायां नार्हेरदौ विसर्जनी
यप्रसंगः पर्याये तु आश्रीयमाणे पक्षे निर्दिष्टविसर्जनीयप्राप्तिः। अनयोश्च परस्परनिमित्त
व्याख्यानं परस्परस्योपमर्दकत्वम्। तथाहि। बहिरंगपरिभाषा रेफस्यासिद्धत्वं कुर्वती पूर्वलक्ष
णविषयाभावात्। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्तिं साधयति। पूर्वत्रासिद्धमित्येषापि विसर्जनी
यासिद्धिविरोधानेनोतरंगाभावात् रेफस्य तदपेक्षबहिरंगत्वाभावात् बहिरंगपरिभाषायाः अप्र
वृत्तिं करोति। तत्र आपुक्तोयं परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वादिति चोद्यं तमेवेदं भाष्यं तत्र च विस
र्जनीयो नुत्तरपदे इति यत्नकरणमेव। यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद् बहिरंगपरिभाषाश्रीयते यथा चक
केचिद्प्रवृत्तो भवत्येति। तदापुरुक्त एव परिहारः नवा बहिरंगलक्षणत्वादिति। व्याख्यातं न वीनाविद्व
रणकारे। अप्रतिपत्तावेति। जातिपक्षेनाग्रस्य कर्त्रिन्नत्वस्य चरितार्थत्वाद्विरोधेप्रतिपत्ति
रित्यर्थः। पर्याये त्विति व्यक्तिपक्षे इत्यर्थ इति। अत्रासंगतत्वमन्तु। आदौ विसर्जनीयो नुत्तरपदे २६
इति वार्त्तिकारंभे गौरवं दास्याः पुत्तरस्यादिना भसिद्धस्य। न चोत्तरपदत्वाद्येन समासचरमा

वयवेऽप्रवृत्त इति चेत्तर्हि यत्रः सम्प्रहृ इत्यादौ दोषः। न चोत्तरपदनिमित्तक इति व्याख्यानं तु संभ
वति रिक्छत्वादसंभवाच्च। न च रेफस्य तद्धितनिमित्तत्वेपि आदित्वस्योत्तरपदनिमित्तत्वात्त
न्निमित्तत्वम्। नारायणेत्यादाविव यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिरिति मुख्यादित्वस्य तत्र सत्त्वा
त्। इत्यभिप्रायेणैव भाष्ये बहिरंगलक्षणत्वादित्यनेन वार्त्तिकप्रत्याख्यानम्। किंच स्वा
पत्ते इत्युभययोगेऽवम्चकथाप्रयोगयोगादुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति
भाष्यात्तदर्थमापरः कारकत्वे स्वीकारवत् पक्षापिद्वयोः परिभाषत्वेऽरिति भाष्यगतं पूर्व
त्रासिद्धमित्यस्यापि परिभाषात्वस्वीकार आवश्यकः। तत्र यत्नेन कारकप्रयुक्तकार्या
भाववदत्रापि अस्त्वये इत्यादिलिंगेनानित्यत्वात्परिभाषात्वेपि सपादसप्ताध्याय्यामप्र
वृत्तिः स्यादेति भाष्यस्योभयत्र तुल्यत्वात् कारकत्वस्वीकारे परिभाषात्वास्वीकारे विनि
गमकं विचारणीयम्। भाष्यकारस्वरसस्तु रेः। परिभाषासाधर्म्यमप्युक्तम
नहि त्रिपाद्यसिद्धत्वं परिभाषासाधर्म्यं। अप्रतिपत्तिरपि उपयुक्ता जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे
चावि प्रतिषेधे परनिमित्तस्य प्रवृत्त्याप्रतिपत्त्यभावात्। यदपि परस्परस्योपमर्दकत्वप्रतिपा
दनं तथाहीत्यादिविरचितं तदप्यसंगतम्। नहि अंतरंगदृष्ट्या बहिरंगस्यासिद्धत्वेपि पूर्वत्रा
सिद्धमित्येतत् दृष्ट्यासिद्धत्वं। येन पूर्वलक्षणविषयाभावादिति संगतं स्यात्। तस्मात् कार्यकाल

पक्षे बहिरंगपरिभाषया परत्वाद्वृद्धिप्रतिषेधे परनिमित्तस्य नया बाधाद प्रवृत्तिरित्येव तत्त्वम्। एवं सर्वत्रा
सिद्धमितरामपादस्त्राध्याये प्रतित्रिपादी। असिद्धत्वेपि बहिरंगपरिभाषया दृष्ट्या सिद्धत्वाभावा
दंतरंगयोः सत्वात्तदप्रवृत्तेर्बीजाभावात्। नच यथोद्देशपक्षाश्रयेण कृते नरख त्वेत तदित्यादिषु यः
कार्यकालपक्षाश्रयेण प्रवृत्तसंयोगांतस्य त्रु भाष्ये तथा विसर्जनीयस्य सत्त्वे स्थेव मेषा परिभा
षा भावतीत्यनेन भाष्येण विरोधात्। भाष्ये तु कृतेनुस्वारे तदित्यादिष्वंत्यस्योत्तरा कथं तेन तस्या
चरेरित्। नाद्य एवं चासंगतं कृतोनुस्वारे तदिति भाष्यं समाश्रित्य वस्तुतस्तु इत्यादिना बहिरंगलक्ष
णा द्वेति मुख्यपक्षारवेस्य मनुचितमिति दिक्। यत्तु उभयथेति। द्वौ द्वौ द्वितयमेके। १। पुनर्द्वित्वे
त्रिधं त्रियम्। अन्यतरेति। एकधं द्विधं त्रियं च। एकयं द्विधम्। त्रिधं च द्वयोरपि द्वित्वे अन्य
तरेस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियं। ७। त्रिधं द्वियं च ८ अनुभयद्वित्वे एकधमेकयमित्यादि नवीनैरु
क्तं तत्त दाराधान बोधात्। तथाहि। १ उभयद्वित्वे एकदं द्वियम्। एकसं द्विसं च। २। पुनर्द्वित्वे
द्विदं द्वियं एकसं द्विसं च। ४। अन्यतरत्वे एकधं द्विपं एकसं द्विसं च। ६। एकदमेकपं एकसं द्विसं
च। ६। एकदमेकयं एकसं द्विसं च। ८। अनुभयद्वित्वे एकधमेकायो द्विसमिति नवमामिति द्वित्व
प्रवृत्तियामादाय नवरूपाणि तेक्तानि। एवं चैकधमेकयमेकसमित्यस्याधिक्येपि न दोषः। ए
कस्याप्यपक्षस्या द्विधाभावात्। एषमनोरमायां द्वित्वानामानंत्यापत्तिरयुक्ता। यदपि तद्व्याख्या
त्वभिरपि आनंत्यापत्तेरित्यस्य चतुः पंचादिधकारयकाराणामापत्त्यान्निधमित्यादित्वदुक्त ८

मर्यादाभंगोपत्तेरित्यर्थात् इत्युक्तम्। तदप्ययुक्तम्। धकारस्य द्वित्वे तस्य जश्त्वेन दकारे लक्ष्यभेदात्तु नर्द्वि
त्वे एकधकारकद्विदकाररूपस्य संभवात्। पुनर्दकारयकारयोर्द्वित्वप्राप्तिर्नक्षेपे वाक्यात्। एवं च
पंचादिधकारयकारापादानमनुचितम्। यदपि आनंत्यापत्तिरेव तन्न्यायबीजमिति तुच्छ
म्। उदवोढामित्यादेरुदवह इस तामिति स्ववस्थायां सिज्लोपादेरसिद्धत्वात्तस्मिन्वरूढो ओकारे लक्ष्ये
तलक्षणस्येति व्याख्येन पुनर्वृद्धिनेति सिचि वृद्धिरिति स्तनस्य भाष्यविरोधात्। आनंत्यापत्ते स्तत्रा
भावात्। एतज्ज्ञाप्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदाश्रयणमिति तद्दूषितम्। भाष्ये तदभा
वात्। उदवोढामित्यादेरुद्ध्यभावस्तु ओदितित परकरणात्। अन्यथोक्तस्येत्येव ब्रूयात्। वर्णग्र
हणं च न कर्तव्यमिति महल्लाघवम्। ओ इति तु आविनक्ति कोनिदेशः। न लोपेत्तिवत्। यदपि
समः सुटीति त्रिविधानं ज्ञापकं न स्येषुतः लक्षणमप्रवृत्तेरिति। अन्यथा समो वा लोपमित्येवं ने
नासलोपे जाते सकारस्य पुनः द्वित्वप्रवृत्त्या त्रिसकाररूपसिद्धेः समः सुटीति विकल्पात्तत्य
र्थस्यात्। इति तद्दूषितम्। सजातीये तत्त्वं भवेति धकारविजातीये दकारे तदप्रवृत्ते बीजाभावा
त्। नच विकारकृतलक्ष्यभेदास्वीकारे प्रवर्तिकारस्येदानीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योदवोढा
मित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधादित्यनेन नवीनैरुक्तं बीजमिति। वस्तुतो हन्नाभाष्या
नुपलंभात्। यदपि न। चसहिवहोरोदिति तपरत्वसामर्थ्यान्न वृद्धिरिति वाच्यम्। प्रशस्ता

इत्तल्का लभावत्तेरेव गुरुत्वात् । यत्तु संप्रसारणस्थानिकस्येति व्यवहितेन शब्दमर्यादयालाभात् । इ
तिनैं प्राचीनैरुक्तम् । तदपि न तत्परत्वेनातल्काऌभावत्तेरिवासवर्णा आवृत्तेरपि वाऽद्वत्वात् । यत्तु संप्रसा
रणस्थानिकस्येति स्थानेजानस्येति बोध्य । साक्षात् संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेर्दृष्टत्वाद् इत्याद्यभ्यास
प्यादत्विविधेस्थानिवत्तांगीकारेपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य हल इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन संप्रसार
णत्वेनाभावाद् इति भाव इति नवीनैरुक्तम् । तन्न । नयदीस्या प्रत्नत्वस्यापि सर्वदीर्घोत्तरं स्थानि
वद्भावाप्रवृत्तो कारस्य संप्रसारणत्वेन संप्रसारणेसे संप्रसारणमित्यस्याप्रवृत्त्या यकारस्य
संप्रसारणापत्ते । न च यन्नत्तिरिति निर्देशात्तन्निषेधः । गौरवात् । तस्माद् हल इति सामान्यापेक्षं ज्ञा
पकं संप्रसारणाश्रिते कार्येन स्थानिवदिति निषेधो न प्रवर्त्तत इति । सुध्युपास्येत्यादौ पूर्वरूपप्र
वृत्तिस्तु संप्रसारणत्वेन सामानाधिकरण्यमिति तथा निर्वाह्यत इति दिक् । यत्तु कैयट इति मनोरमा
यां तीक्ष्णपादा यात्रक्वचिदीर्घत्तु अप्रस्थानिवत्त्वस्य नानवकाशत्वमध्यत्रेत्यत्र निमित्ततामात्र
तत्र स्थानिवत्त्वस्य चारितार्थ्यात् । तत्र कैयटोक्तिर्न्यायेभिप्यनवकाशत्वमेतद्विषय इत्यादिनवी
नैरुक्तम् । तन्न यथा मद्यत्रेकांनिमित्तत्वांश्यस्थानिवत्त्वचरितार्थं तथा कौटिल्यान्येनामकथ्यदेत
त्केकौटिल्यापेक्षितवचनस्य चरितार्थत्वेन कौटिल्यनाम कृत्यापि न्यायस्य प्रवृत्तिर्नस्यात् ।
एवंन्यायस्योच्छेद एव स्यात् । किंचरुदर्थनुभवत्स्याशावनत्वेचेत्यस्य वैफल्यिकत्वेन पक्षे रे २९

फसद्धित्वाभ्यासोभिमित्तत्वस्य चरितार्थत्वात् । किंच व्याप्ति पक्षेमत्वाभ्यावांतरबाधकाभ्युपगमे
त इति न्यायेनेकारस्योकारस्योकारे परलोपाणिस्यस्य चरितार्थत्वस्य तद्वत्त्वात् । किंच कृद्वाच
त्तिर्कतिलाक्तिवत्तत्वकृतिरिस्यादौ यणोमय इति द्वित्वेमध्यारिरित्यत्रेको स्थानिवत्त्ववदेकस्यानिमि
त्तत्वस्य चरितार्थत्वेन तत्रापि न्यायस्य प्रवृत्तिर्नस्यात् । तथा च चोरहाभ्यांमिति सूत्रस्थ भाष्यप्र
विरुध्येत । तादृशप्रयोगाणामनभिधानमाश्रित्य मनोरमा खंडनमनुचितमिति दिक् । इदं तु
सर्वं चरितार्थत्वमभ्युपेत्य तत्त्वतस्तदेव न । यथा ब्राह्मणत्वरूपाव्यापकधर्मपुरस्कारेण वि
हितदधिदानस्य कौडिन्यत्वरूपाव्याप्यधर्मपुरस्कारेण विहिततक्रदानं सामान्यविहितस्य वि
शेषस्याभावान्निवर्त्तकं । तथैकोपगचीत्यादावपि त्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण तद्रूपैतरस्य स
र्व्वाबोधितस्यानिमित्तत्वस्यैकत्वरूपव्याप्यधर्मपुरस्कारेण प्रदोत्तरं यथा बोधितेनैकांस्था
निवत्त्वेनैकांनिमित्तत्वाप्रापितयोर्विषयाभावरूपनिरवकाशत्वाद् बाधः । यदपि स्पष्टं चैतद्द
तद्धित्तेष्वचामादेरिति सूत्रे भाष्ये इत्युक्तं तदपि न । तत्र हि कौष्टोजागतइत्यादौ तक्रकौडिन्यायेन
नोत्सोपधावृध्यादेरित्यत्राबाधमाशंक्य । विसमत्वपन्नोरस्तः । नाप्राप्तेत्वधिदानेतक्र । ५ । तदान
मारभ्यते तस्मात्ते रारभ्यते सुक्रत्वसोस्क्रतः इति ॥ व्याख्यातं कैयटेन । सामान्यविशेषभावरा
वहेतुः सचेहनास्तीति । तस्माद नुशातिकादिगणेषु ध्वरसत्वाद पाठाद्बाधः । एवं च तक्रकौडि
न्यायेतिविशेषवाक्यसमभिव्याहृत ब्राह्मणपदधिदीयतामिति वाक्ये यथा ब्राह्मणपदं कौडिन्या

तिरिक्तमात्रपरं तद्याख्यानघटितेध्यदसमभिव्याहृतनिमित्तसम्बन्धित्वाद्यदनित्कातिरिक्तात्व
रमेव चेकांतिमित्तत्वमेव न स्यात्‌। अन्यथा विहितप्रतिषेधत्वापत्तिकस्यापि॥ एतद्भाष्यप्रयोगैव कै
य्यनसापकोपन्यासः कृतः। तत्राकृत्स्निमतिपादे तु भाष्यकैय्यटाद्याघग्रन्थानपर्यालोच्य निनित्त
मितिसुधीभिराकलनीयमिति दिक्‌। यत्तु अस्थेधस्यैतिमनोरमाप्रतीकमुपादाय न चाद्वित्वनिमित्त
पूर्वत्र कर्त्तव्ये परमसिद्धमित्यस्यार्थक सर्वत्र सिद्धमसिद्धित्वहस्यने न धातुथकारस्य जश्त्वेदस्यैति
वक्तुमुचितमिथ्यात्तिवाच्यम्‌। फलेविशेषाभावेन तदनादरात्‌। नच जश्त्वाप्रवृत्तौ तत्र चाद्वि
त्वेरूपेविशेषोस्तीति। तदनंतरजश्त्वप्रवृत्तेस्तत्वात्‌। यच्च पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधो वा फले
विशेषेत्तत्रैवास्याः परिभाषायास्तेन प्रवृत्तो न वीनेकल्कम्‌। तन्न। जश्त्वोत्तरं द्वित्वप्रवृत्तौ सत्त्व
प्रसक्तेः। द्वित्वोत्तरं तत्प्रवृत्तौ त्वापत्तिरिति निरुक्तत्वयोरपरत्वकृतविशेषसद्भावात्‌। लक्ष्येलक्षणं
सकृदेव प्रवर्त्तते इति न्यायेन भयमीत्याद्वित्वविधकारे जश्त्वाप्रवृत्तेश्च। परिभाषायाः संकोच
मानाभावाच्च। यत्तु ज्ञापकात्तरमिति मनोरमाप्रतीकमुपादाय यदुदित्यत्र व्यवधारणात्‌ ह
नः। परस्यौक्षीपाके कस्यचिदिति भाष्यापेक्षया प्रयत्नामिति भावः। तस्यालोपामामि
ति विधौ वापेक्षत्वे आह। व्याख्यानमेवेत्यत्र तु कं नवीनैः। तत्तु न सम्यक्‌। एवकारस्याव
र्त्यागते। तस्माद्धकिपक्षेणेत्। ग्रहणंज्ञापकं जातिपक्षेतु अग्रहणग्रहणस्यप्रसाख्यानाख्या २६

ख्यानमेव शरणमित्येव साधु। एवं भाष्ये जातिपक्षस्यैव मुख्यत्वादेवकारसंगतिः। एतेनैधत्ययुध्यमा। य
तु अस्तंभयादिति। नृच्‌-आ-अयतीति औ। जनस्यओः। अनेनैरित्यादावदवेःकारस्थवृद्धौ कुलेधराद्वि
त्वेनेनोक्तत्वात्तस्यवोक्ति। नच रत्वे दिसैचीतिसिद्धिः। ओमाङोश्चेत्यनेन बाधात्‌। अनेन तु सामा
र्थ्यात्तद्बाध इति वाच्यं। तस्यानभिधानादित्याशयात्‌। किंच ओमाङोरित्येतद्बाधकृत्स्नापे
क्षया सामर्थ्यान्न तस्य तत्रोधेन च वीसर्वबाधकत्वेनैवोचितेति नवीनैरुक्तम्‌। तत्तु न सम्य
क्‌। अगतिकगतिकमनभिधानमाश्रित्य व्याख्यानस्यानुचितत्वात्‌। एतेन वृद्धिरादैजित्य
त्रादैचमात्रस्य वृद्धिसंज्ञायां सर्वभासइत्यादावुत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यनेन पूर्वपदोदात्तत्वमा
शंक्योत्तरपदस्येत्येवंप्रकृत्यपाखृद्धिः। तद्धस्तूत्तरपदे इति भाष्ये समाहितम्‌। व्याख्यातं च कैय्य
टेन तत्र हि वृद्धौ सर्वं चेत्युच्यमाने वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याभावात्सामर्थ्याद्वि वृद्धिमदुत्तरप
दं ग्रहिष्यते इत्यपि तिरिष्कृतमगनतु उत्तरपदग्रहणमसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारमवगमयतीति
साम्भथ्यादितिकैयटव्याख्यावसरे विवरणकारैः सर्वस्य सोरिति वृद्धिमान्नोत्तरपदमाक्षेप्तुं
नभिधानंतादृशप्रतीयोगणामित्युक्तम्‌। तदपास्तम्‌। तत्र हि विभक्तौ तं मुत्तरपदं न तु औ
रिति प्रातिपदिकमात्रं। क्यांतवर्त्तिसुपापदत्वम्‌। उत्तरपदेत्वेचा...दादिविधावित्ति
प्रतिषेधगते। वस्तुतस्तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञादेव वृद्धिमदित्यर्थलाभः। कैय्यटोक्तस्तु

चित्स्वेव नहि तत्रो तरपदग्रहणं इष्टिमदित्सर्थः सन्भवतीयेनकेय टोक्तिः संगच्छेतेतिदिक्। किंचेसा
दिसंख्यस्तु यद्यपि संभवतु क्तिकः। तथापि एच्चीत्वस्योक्तसंबंधेऽसामर्थ्यान्नत्वप्रानुरोधोग्राहेतु
णित्वसंभवादितिव्याख्येयग्रंथविरुद्धः। किंच सामर्थ्यात्तद्धाधृतिसामर्थ्येनैन्वीत्वसंबंधइ
सुसंभवत्यापि सामर्थ्यवक्तुमशक्यम्। अः भवतीति ओः अनस्य ओः प्रयोरित्यत्र वाचरि
तार्थत्वात्। तस्माद्धूठ। अंतादिवच्चेति अतिदेशिकेजादित्वस्य संभवेपिमुख्यो आदित्वासंभव
इतिव्याख्येयम्। यद्वा एत्येधत्योः प्रत्ययांतयोरुपादानात्। तयोर्मुख्यमुठस्तु केवलस्योपा
दानादाद्यंतवद्भावेनेति अमुख्यम्। यद्वा ठित्त्वोकारं प्राश्लिष्याकाररूपे ऊठीतिव्याख्याने
संभवः स्पष्ट एवेतिसूत्रेहेसंयंचे राकलनीयमितिदिक्। यत्तु अपाहुरिति। अचाहचीवीजंतुव
चनस्य व्यापारो यथा। पृषोदरादित्वाद्भ्लोपेनैवसिद्धे रितिनवीनेरुक्तम्। तन्न। हिलोपेहि
।अकृतादेशत्वेन स्थानिवद्भावविरहात्पदांतत्वेन कांते रतकारयोर्लोपिजेरवाप्तीः। तक
रसकारयोः पृषोदरादित्वात् लोपे कारस्य पररूपेतुस्थानिवद्भावेनतयोरपदांतत्वात्तयोरप्र
ति: ननु परनिमित्तत्वाभावात्तत्र्वत्रासिद्धेन स्थानिवदितिनिषेधात् स्थानिवद्भावाप्रवृत्ति
रितिचेन्न। अकारांते शाकादे अधृगादिषु पररूपमित्सर्थस्यैव शाकंध्वादित्सिध्यतुत्युक्तत्वे
न आदितिप्रकृतसंबंधाबाधेनचोचितत्वात्परनिमित्तत्वोपपत्तेः। तादृशार्थेमानंतु शा

कंध्वादीतिवार्त्तिकनिर्देशः।। एवंचगतिपदिकां तस्येति वक्तांतं तेतिवच्चनजमृत्वादि। प्रर्वत्रासिद्धेनस्थ
निवदितिनिषेधस्तु प्रर्वत्रासिद्धमित्सनेन सिद्धत्वात्तस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्तेः। यद्वा। पदसंज्ञायां
कर्त्तव्यायांस्थानिवद्भाव तथाचनकोपिदोषः। एवंचवचनद्वयव्यापारः सार्थकः। अन्यथाभ
वदुक्तरीत्या पृषोदरादित्वेनैव सिद्धेशाकंध्वादीतिवार्त्तिकमनर्थकंस्यादितिदिक्। ओत्वोष्ठयोः
समासेवा। यत्तु अत्र समर्थपरिभाषानोपतिष्ठते। समासेगृहीते संगृह्णादौ समासग्र
हणेनपदविधिरितिसूत्रस्वरसेनचपदत्वेन सुबंतत्वेनवा पत्रसमासानुद्देश्यता तत्रैवतत्प
रिभाषाप्रवृत्तीस्वीकारात्। ओत्वोष्ठादिमात्रस्य पदत्वाभावादित्युक्तं। नवीनैः शब्देंदुशेख
रे। तन्न। ओत्वोष्ठादिमात्रस्यापि अंतवर्त्तिं सुपापदत्वेन सगवपिम्यंदभवतीति भाष्यास
रत्वेनवासमर्थपरिभाषोपस्थितिसंभवात्। यत्तु तत्तु तच्च शक्लमपि पदं गृह्यते। अन्यथा
समर्थः पदविधिरितिसूत्रस्थंभाष्यमसंगतंस्यात्। तथाहि। व्यपेक्षायांतु नः सामर्थ्याधि
कारेचसतिविभक्तिविधानंपरांगवद्भावश्चसंगृहीतो भवतीति समासस्त्वेकोसंगृहीतः। अ
थचव्यपेक्षापि सामर्थ्यग्रहणानियुक्तमग्रहणानिकृतंथ्यानिमयंति कान्यत्रेषुसोसामर्थ्येनचबा
ह्यहेषयुक्तेइतिव्यपेक्षायांपुनः सामर्थ्येपरिभाषयासत्यां या वाक्यकरणेपदसंधेना समस
र्थःसंगृहीतोभवति। समासस्त्वेकःसंगृहीत इत्यादिभाष्येउक्तम्। तत्रपदंनामेति वक्तव्येशुद्ध
न्तगंधव्यापारादामेनशाक्लपदस्यापि लक्षितत्वात्। नचभाष्येपदशब्देनशाक्लपद व्यवह

रोनास्तीतिवाच्यम्।उरःउरस्परहस्वत्र परादोनाकी स्यिरिसादौ कस्यिपदसंघातभक्तोसोतोन्नस्तैव
यवस्य पदांततो विसं हु मिति विसर्जनीयः प्राप्नोतीत्यत्र सर्वेसर्वपदादेशा इत्यादौ च स्पष्टं शाकप
दस्वीकारात्।अस्तु वास्तु पदं तमेव पदं तत्र ग्रहणते इति उरस्परः।तथापि परिभाषया तु स्यागनमनुवि
तमेव तत्र समासत्वग्रहणेन द्वैतरपदयोरापेक्षेण पूर्वपदावर्णादुत्तरपदत्वोष्ठ्यो स्थिपरस्य
मित्यर्थस्यैव वाच्यत्वेन पदगंधसंभवात्।भाष्ये चैतत्सूत्रग्रहणस्य प्रयोजनमवसरेत्तिकृत्तुदशान
त्वं शाकेन तथातिष्ठत्तु कुमारिध्यं हरदेवदत्तेति वर्णान्तमेवोरस्य वर्णाश्रित्वमानं तयमा
त्रेतद्भवतीति कुथनादनर्थकं व्याख्यानं तिरेव प्रतीयते।तथा च शास्त्रपदस्वीकारे बाधकाभावः।
किंच विभक्तिविधाने सति प्रातिपदिकात् धात्वर्थ इत्यादौ च पदत्वेन स्तु यतेत्वेन वानाश्र
यणात्।परिभाषा मवलो विधानमग्रहीतमिति भाष्यमसंगतं स्यात्।तथा च सर्वोपद्र
व एव स्यात्।।भाष्ये चलाय वगोरवप्रदर्शनार्थं षट् पक्षाः सूचिताः।एकार्थीभावः
सामर्थ्यमधिकारः १।व्यपेक्षा सामर्थ्यमधिकारः।२ द्विविधसामर्थ्यमधिकारः ३ एवं परि
भाषापक्षेऽपि त्रयः पक्षाः।एषु षट्पक्षीसमवेपि द्विविधं सामर्थ्यं परिभाषेति पक्षे परांगव
द्भावेतन्निमित्तग्रहणं।समर्थसूत्रग्रहणानि न कर्तव्यानि(विरूपभेदः)भवंतीति तदभिद्रीर
स्थि पक्षं स्त्रमाश्रस्याभेदाः तन्निमित्तादिग्रहणानि कर्तव्यानीति स्वरूपभेदप्रदर्शनेनास्मिन्
पक्षे गौरवप्रदर्शनेनानादर सूचितः।तपरस्तत्कालस्याद्धिर्वचनेऽचीत्यादाविव तत्रापि तत्संभ

वात्।नच द्विविधं सामर्थ्यमिति पक्षेऽक एकार्थीभावः।क्वापेक्षेति विषयाविभागो न स्यादिति वाच्य
म्।।एकार्थीभावः सामर्थ्यं परिभाषेति पक्षेऽपि तस्य तुल्यत्वात्।तत्पक्षेऽयं द्विनिगमकं तन्म भाषी
तिदिक्।इंद्रे च।इद्दीर्घस्य तेः अर्थं।सर्वत्रेत्यत।विभाषानुवृत्त्यैव सिद्धे स्फोटायनग्रहणेन व्यवस्थित
विभाषात्वोपसिद्धेगवाक्षइत्यादावविवादेनापि सिद्धेः।यत्तु न च व्यवस्थित विभाषयेद्र नित्यावङ्सि
द्धेरिंद्रेचेति व्यर्थमिति वाच्यम्।।भाष्ये स्फोटायनकव्यवस्थितविभाषाणाम प्रामाणिकत्वेन
पक्षार्थं तत्त्सत्वाद्दिस्तं हुरि सुत्कं नवीनैः।तन्न।एतस्याः व्यवस्थितविभाषात्वस्य भाष्यादि स
कलमतत्वेन तत्त्यापिद्दोमातस्मिन्नत्यर्थसामर्थ्यकृतभयात्।तज्ज्ञापनासंभवात्।यदपीद्रावयेची
त्यर्थःतेनषष्टीतत्पुरुषोत्तरषष्टीतत्पुरुषे गवेंद्रयज्ञ इत्यादावव ङ्सिद्धिः।अन्यथा वाक्ये
गोशब्दस्य पदत्वासंभवेन समासे पदं दित्वाद्धस्योत्तरपद एव प्रवृत्तिः स्यादित्युक्तं।तद
चिंत्।तत्रापि उत्तरपदे अवयवेचीत्यर्थः स्यात्।तथा च दोषस्य तदवस्थत्वात्।न चायं दोषः।भाष्ये
समान इति चेन्न तस्य भिन्नाभिप्रायत्वात्।तथा हि इद्राद्दावि तिन्क्व इहापि प्रयासगत्।गवें
द्रयज्ञ वी हीति तत्र तर्हि भक्तव्यं न वक्तव्यं नैवं विज्ञायते इंद्रे चेति कर्तव्य तर्हि अचि भवतीति केवलं तरास्मि
न्निंद्रे चेति।व्याख्यातं चेदं कैयटेन।इंद्रे इति।आदिरयं सम्मिन्नित्त इत्यर्थः।केवले चेदं शाद्रोवध्य
पदेशिवद्भावेन भवति व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति निषेधः सत्यापि विषयः।इंद्रे चेति

इन्द्रशब्दो विशेष्यः। अचीति विशेषणम्। सिद्धांते त्वच् विशेष्यः। इन्द्रशब्दो विशेषणम्। तदादावचीं
द्रशब्दस्थो। न वर्त्तेत यङ् इति इति। नचाजादाविंद्रशब्दे इत्यर्थोपि भाष्ये गवेंद्र यज्ञेत्यादावजादीं
द्रशब्दस्याविद्यमानत्वात्कथमप्राप्तिराशंकितेति चेत्। अत्र विवरणकाराः। वाक्यगो शब्दस्ये
द्रपरत्वासंभवेन समासाक्षेपात्कथमप्राप्तिराशंकितेति चेत्। प्रत्यासत्त्येंद्रस्योत्तरपदत्वे एव
भवति स्यादिति वार्त्तिकारंभः। उदाहरणे उत्तरपदे न तत्पुरुषगर्भः षष्ठीतत्पुरुषः। इंद्रशब्दो विशे-
ष्य इति। तथा चाजादाविंद्रशब्दे इत्यर्थः स्यात्। अचीति व्यर्थः स्यादिति भावः। सिद्धांते त्विति।
अचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति भाव इत्याहुः। तन्न। अचीत्यस्य विशेष्यत्वेपि विशेषणेंद्रेणोत्त
रपदाक्षेपेणोत्तरपदत्वे इंद्रस्याक्षेपवैयर्थ्यदोषस्य तदवस्थत्वात्। नचाचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्या
त्तत्रोत्तरपदसंबंधो नास्तीति वाच्यम्। विशेषणेपि तद्धेतुत्वात्। तस्मादचीत्यस्य वि
शेषणत्वे विशिष्टरूपोपादानात् गौणमुख्यन्यायप्रवृत्त्या चेंद्रयज्ञेत्यादाविंद्रशब्दस्य
प्राधान्यात् गौणत्वासंभवात् सुरेष्विंद्र इत्यादौ प्रवृत्तिः स्यात्। विशेष्यत्वे तु वर्णग्रहणे तत्त्वेन वि
शिष्टरूपोपादानाभावादत इति इजिसमेव परिभाषाप्रवृत्त्या संज्ञाश्वसुरस्यापत्यं श्वाशु
रिरिति त्वेज इग्वगवेंद्र यत्र वीरेत्यादौ वृद्धि इति भाष्याशयात्। न च गुणसंबंधाद्यध्या
रोपतद्विषयकार्य गौणमुख्यन्याय इति कैयटोक्तिः। माघी। मरुद्भृत। श्वाशुरिरित्यादौ ३२

गुणसंबंधाद्यारोपाभावेन परिभाषाप्रवृत्त्या आन्महत इत्यात्वं राजश्वसुराद्यदिति यच्च स्यात्। अ
स्तु वा सध्यास्य। तथाप्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषया निर्वाहः। तत्र हि प्रातिपदिकसार्थकमनुपाद इत्यर्थवि
शेषणत्वात्पदार्थकस्यैव ग्रहणात्। यदापि द्वाविति वार्त्तिके तत्पुरुषः इंद्रावयव इत्यर्थः। तथा
च बहुव्रीहिरिति कैयटश्चिंत्य एव स्मकम्। तत्रेयांचितात्तत्पुरुषे इंद्रावयवे इति वा। आदिमत्तई द्र
शब्दो इति भ्रमः स्यात्। अतस्तद्व्यतिरेक इत्यर्थो बहुव्रीहिः स्यात इति इस्वच संधिः। सौश्रुतः श्रु॥ अन्न
सितिनिरितिवेत्तिलुग्विभक्तिके इति केचित्। तत्र छांदसत्वकल्पनेगौरवम्। ननु स्नामाहार
त्वकल्पेनेष्यतुल्यमिति वाच्यम्। लिंगमतोष्णलोकमर्यत्वादिति भाष्ये तत्र लाघवम्। सोमेंपुस्त्व
मिसुत्कि लुचि स्या। यतु स्तो श्वोपश्रुतिरिति सुवचम्। ताभिन्निति परिभाषगत्वज्ञापकतेति लिंगात्तत्प्र
वर्त्तते इति। चिंत्यं कटु सैलामिस्यदोप्रवृत्ति मत्वांक्य प्रवर्त्तनगविकलासगप्रवर्त्तते इति केचित्तदाहुः
। तन्न। विशेष्यांशप्रवर्त्तस्याभावे विशेषणांशमादाय परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारस्यानुचि
तत्वात्। एतत्प्रेव भाष्ये कि मर्थस्तीयादिति द्वेरः क्रियते। नस्वगविस्येवोच्येत। अन्नानतया
मान्नेश्रुतत्वं यथा स्यात्। यस्तः यज्वा इत्यादिसु उक्तं। भाष्यविरुद्धेपि लाघवे आग्रहे श्वोत लिंगादिति
स्त्रमपि मास्तु। प्रश्नेन्वास्त्वकाले इति निर्देशेन संप्रसारणाभावे इयङ्कारास्य रस्यतका
रस्यश्रुतत्वं नेस्यस्मिनकारस्य कारयोर्व्यर्थोगो श्रुता कारणेन व्यवधाने चेतं कटु ते ष्मिसास

वमराति रित्यर्थस्य च साधयितुं शक्यत्वात् । न च निमित्तकार्यिलोपे यथासंख्याभावबोधनार्थं तदिति
वाच्यम् । उश्चेति निर्देशेन तल्लिङ्गैः । फुल्लाद्युः । यत्तु छेगे पुरिसूचितम् । इदेहस्यादेशेन पदान्तत्वादिति ज्ञापका
न्ते दोष इति मनोरमे व्याम् । न तु किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते । न ह्यगितस्येवो चेत्ता अनन्तर्य
थास्यादित्यादि भाष्यविरोधादनुचितम् । भाष्यतिरुद्धमपि ज्ञापकेन साध्यते चेत्तर्हि तत्पदान्ताद
रित्यंशोपि मास्तु । तस्मोचिएरनेपदहृस्वादि निर्देशाद्दवपदान्तद्वगात्परस्य छत्वाभाव सिद्धेः
। वार्त्तिकं तु विधानार्थं कृतम्प्यमितिमुक्त्वा छ्यम् । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य पैतु तस्मात्सिद्ध
त्वादिति । विधायांपरत्वादितिभावः । हलो यमामितिसूत्रोक्तभाष्यसम्मता छायीया छेष्यामि
द्धत्वाभावेन च त्वंभवित्यत्येव । अत एवोस्त्वं स्कंदेरोगे उपसंख्यानम् । उत्कं दोरोग इति भाष्यं
संगच्छते ममैतं तु अन्वाग्न्नुरोधेन । न चेदं सत्रं अर्थो अलो अलीत्यनेन सस्तलोपे जग्या न
स्यासिद्धिरिति वाच्यम् । अलादेस्मत्व पेश्त्व वैस्यानेन ज्ञापकात् । उदस्थादिसत्रे तु निर्दि
श्यमानपरिभाषयानिर्दिश्यमानादेरेव स्थानिवत्वान्न दोष इत्याहुर्नवीनाः । तन्न । उद
स्थास्तंभोरित्यस्यासिद्धत्वेन सवर्णे अलो अन्त्यस्य प्रवृत्त्याभावेन पूर्वस्येत्यनेन वैयकारधिति
ष्टस्यन कारत्वप्रयविधिष्टस्यवास्ति ध्याक्रूपसिद्धेरिति हेत्वाभावात् । किं चोधिधिच्चेत्ति सर्व
सत्वेपि सत्पये स्यस्यावरूपफत्वेन तत्त्वतेनैव अलो अन्त्यस्यापिसिद्धेश्च । तथा च तत्र 32

सिन्नयदणंकृतं च कादीति सिद्धयंते तत्सामर्थ्यात्प्रत्ययपर एवैतत्प्रवर्तिप्यदेतस्यापित द्धि यथात
स्मिन्नपाते । अत एवोत्तरसूत्रेपिस्विजग्रहणं संगच्छते । अन्यथाम इकः छुतिरान्त्रपणी पास्यात् ।
अत एव भाष्ये साधितं यं धांतेस्त्रीत्याद्यांदसो वर्णलोपइत्युक्तं । चकाधीत्येव भवितव्यामि
ति सिद्धांत भाष्ये तत्र स्विजग्रहणाभावे तु ध्वंगादितिमाग्रेतन्नअंगेनप्रत्ययस्याक्षेपात्प्रत्य
यपर एवतद्विधानात् । यथान्यासोपि अंगग्रहणेस्यापकर्षात् । अथ या पदस्येतिसूत्राधात
त्रयाणामेकपदस्थत्वे एव तत्प्रवृत्त्यासोमस्तु । तेस्पा दोवारणसेभवेन नोपनस्य अर्थत्वा अ
पदपिचत्वं भवत्वेव तु लम् । तदापि नलोपाभावपक्षे यास्येव श्रवणमिति नकलत्वं षविरोधात्
तन्त्वदीर्घाचार्याणामित्यस्यानन्तरं अनुस्वारस्येत्यादिश्चव्योटीसंतं सत्रयं कृतं तु तरंच
सोजस् । उशीसादिश्रपणेप्रत्ययस्येस तंसूच पंचकमिति भाष्यसंमतपाठे यस्या
सिद्धत्वान्ययेन च त्वस्य सुलभत्वात्त्यत्कलत्वं यानांमामादिकत्वमितिवाच्यम् । भा
ष्यकं वेणतया नुपादानात् । न च माष्येछमयाये सत्रव्याख्यावसरे उदस्थादि
स्याश्चप्रवाश्च्योटि अभ्यासे चर्त्वस्येवं कमक्रमेण व्याख्यातत्वात्तथा पाठो नीयते
इति वाच्यम् । भाष्ये उदः पूर्वत्वे स्कंदेः छंदस्युपसंख्यानम् । यदरस्तु स्कंदरोगेवे
ति वक्तव्यम् । उत्कंदोरोग इत्यंतं अभ्यासेचर्त्वस्य नंतरपमपिलेखकप्रमादेन प

र्थं पाठात्। यथा शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति प्रथमं तस्य भाष्ये पाठेपि सम्प्रति तत्त्वेस्वीकृतमवद्भिस्तत्र
लेखकप्रमादः स्वीकृतः। किंच भाष्ये उत्तेदेइ स्यत्रैव तकारकपाठस्योपलम्भमानत्वेनवा
र्त्तिकेन च द्वितकारस्यैव सिद्धत्वेनैकतकारसिद्ध्यर्थं तु भेदमग्ने इति च छात्रोदस्योवर्णलो
पः। स्वीकार्यः। तद्वरं वार्त्तिकं विनैव तत्स्वीकार इत्यादिकं। मोराजिसमः क्वौ। यत्तु नेति सि
द्धे मइत्युक्तिर्हि मपर इत्येतद्विषये प्रशाम्मलत्वं यतीत्यादो म्वोनो धातोरिति मत्वबाधनार्था
निषेधस्तु अनन्तरत्वादनुस्वारस्यैव स्यात्। ध्वनितं चेदमेतत्तदोरमोमन्वीति सूत्रस्थे भाष्ये
इत्याहुर्नवीनाः। तन्न। नचटस्य तस्य गदिम इत्यत्रैवाछिन्नं नराजेतो धरे समो यस्मात्तं तन्न भव
तीत्यर्थमिदमुत्तरसूत्रे मपरे हकारे मस्य यत्वात्संतन्नेत्यर्थात्प्रशाम्मलत्वं यतीत्यादो
होषाभावात्। प्रत्यनुस्वारस्यापवादत्वेन रूपमुख्यानन्तर्यासंभवेनानन्तरस्य विधिर्वोत्सस्या
प्रवृत्तो बाध्यसामान्यचिंतया मोनो धातोरित्यस्यापि निषेध सिद्धिः। एवं नचटिसादावपी
तिबोध्यम्। किंच तत्र न्यायस्य प्रवृत्तावपि न क्षतिः। पंचेत्यत्राबभाव तु अजादिसाहचर्ये
ण प्रातिपदिकमात्रापदं तादेयविधानात्। न लोपस्यासिद्धत्वात्। नच न लोपः सुप्स्वरेति नियमा
न्नासिद्धत्वम्। प्रत्ययस्यादिनिर्देशेन नमुनेतियोगविभागेन वा पूर्वत्रासिद्धमित्यस्या
नित्यत्वेनैव सिद्धेः सूत्रस्य व्यर्थत्वात्। एवं शर्परे विसर्जनीय इत्यत्र शर्परेनेत्येव तु वच 35

चम्। न्यत्तत्रानुस्वारानन्तर्य संभवेनानन्तरस्येत्यस्य प्रवृत्तोयासः क्षोमद्भिः स्यातमित्यादो कुघोः
कपौ स्यातामिति वाच्यम्। तत्र शर्परेनेत्यनुवर्त्यवाक्यभेदेन तदभावसिद्धेः स्यं चेदं कुघोरि
ति सूत्रे भाष्ये तत्र हिवासः क्षोमभद्भिः स्यातमित्यादो जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां शर्षि
विसर्जनीयस्य नत्वनुवर्त्यविसर्जनीयस्थानिकस्य कारस्य ×क ×पो स्त इति। अथवा शर्प
रे विसर्जनीय इत्येतत्तत्रानुवर्त्तयिष्यते इत्यादिना समाहितम्। एवं च भाष्यरीत्या प्रथमपक्षे
प्रवर्तेलक्ष्यारम्भानेन द्वितीयपक्षेपि विसर्जनीयग्रहणस्य प्रयोजनाभावेन तद्विहाय विसर्ज
नीयग्रहणं तु विकारे मात्रं बाध्यत इति मनोरमाग्रन्थो भाष्यविरोधात्तु गोरवाच्चोपरास्तः।
यथा संख्यमनुदेशः समानाम्। समसंख्याणां यथा संख्यं संबन्धः स्यादिति सूत्रार्थः। नचात्र
समसंख्यकेनुतार्थम्। नाघ एचोयवायाव इत्यादौ तदभावात्। नांसः स्यतामीत्यत्रोरि
त्यादौ तदभावादिति चेन्न। भाष्येप्येवमाक्षेपकरणे वक्ष्यामि यथा संख्यमनुदेशः स
मानां स्वरितेनाधिकारस्य भवतीत्यस्वरितेनेति। एवमपि स्वरितत्वे सति संदेहः स्यात्। किमसम
समसंख्यार्थः। आहोस्विदधिकारार्थ इति। संदेहमात्रं चैवं भवति सर्वसंदेहेषुचेदमुपति
ष्ठते। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति। समसंख्यार्थमिति व्याख्यास्याम इत्यादिना गम
माहितत्वात्। वस्तुतस्तु स्वतन्त्रे च्छस्य मुनेर्नियंतुमशक्यत्वेनैव द्विके प्रव्याख्याय भाष्यप्र

स्यात्तमपि सूत्रे इयं अर्थ्याख्यानत इति परिभाषायैव निवारितत्वात्। कृतेपि सूत्रद्वये चरितार्थत्वस्या
नंतस्य च नम संख्या श्रुत्ता वलितु ताधिकारार्थमिति संदेहाभावस्य च परिभाषापेक्षत्वेन तथैवोक्ति
वार्ऽस्मिन्सूत्रे वपमकारणेरवम्। यत्तु एतेय वला। निरनुनासिका एव विधीयमानत्वेन सवर्णे
ग्राहकत्वात्। जातिपक्षे प्राप्तस्य च गुणाभेदककत्वात्मापि अनस्य इति निषेधाच्च। एवं म
यञे इत्यत्रापि। अत एव मनोर्मस्य नानुनासिको मकारः। अन्यथा तद्वानानासिस्यासे
नित्यानुनासिकत्वापत्तौ तादृशः संगस्याधर्तिरित्याहुरिति नवीनाः। तन्न। व्यक्तिपक्षेप
जातिपक्षे वा गुणानामभेदकत्वेनांतरतम्यात्सानुनासिका एव यवला इति सर्वैरंगी
कृतत्वात्। नचाम्त्यस्येति निषेधः तस्य तत्याननसवर्णविषयकत्वात्। जातिपक्षे तु त
दभावस्य प्रागेवमुपपादितत्वात्। मनोर्मकारस्य सानुनासिकावकाराभावस्तु संयोगादे
रातोधातोर्यण्वत इत्यन्नालोपासीमित्यादिनिर्देशाद्बोध्य इति दिक्। तत्सिद्धमिति। यत्तु भाष्ये
चाथावसाने इति चर्त्वे जश्त्वमित्युक्तम्। तन्न। जश्त्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। यत्तु मनो
रमायां जश्त्वं प्रति अवसाने चर्त्वस्याप्रवादत्वादित्युक्तम्। आद्यव्याख्यानं च तत्र वर्ति। एवं च
तास्मिन्नेलत्त्वे न जश्त्वप्रवृत्तिरिति भावः। न च जश्त्वाकृते च चर्त्वस्य चरितार्थत्वेन तस्मात्सिद्ध
त्वादपवादत्वेन मानमिति वाच्यम्। तत्कालेयेपप्राप्ते येन नाप्राप्तिन्यायेनाप ३५

वादत्वस्य सुवचत्वोत्तरीते रसंभवात्। एतदेवाभिप्रेत्य सस्मि द्वचोसात्र रसूत्रे भाष्ये उक्तम्। स
सपि संभवे बाधनं भवतीति। अन्यथा कौडिन्यायतक्रमिसनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति भास
स्य दधिदानस्यापि बाधो न स्यात्। तद्दानोत्तरं तस्यैवावतद्दानस्य चरितार्थ्यात्। अत एवाजा
दे द्वितीयस्येति सूत्रे प्रथमद्विर्वचनोत्तरं स्याद्वितीयस्य चरितार्थ्येन प्रथमद्विर्वच
नस्यानेन बाधो न स्यादित्याशंक्य सत्यपि संभवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये इत्या
दिना। तदुभयमप्यसंगतम्। फलाभावे नाति त्वदित्यादौ जश्त्वाप्रवृत्त्यावसाने चर्त्वस्य च
रितार्थत्वेन असिद्धत्वेनेन च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वायोगात्। यदपि अत एवेत्या
दि भाष्ये इत्युक्तं तदपि न। भाष्ये तादृशाशंकाभावात्। तथाहि द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथम
प्रतिषेध इति वार्त्तिकं प्रसार्य व्याख्याय द्वैधा बाधकत्वं प्रदर्शितं भाष्ये। यदि प्रथमद्वि
र्वचनोत्तरं द्वितीयद्विर्वचनं तदा द्वितीयस्य तत्तीयत्वेनासंभवात्। असति संभवे
बाधनं भवतीति पक्षः। यदि तु यथावेत्यादिना द्वितीयद्विर्वचनोत्तरं प्रथमद्विर्वच
नं तदा तक्रकौडिन्यन्यायेन सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति

चं.द्रि.
३६

३५

पक्षः॥ एवं च प्रथमेत्यादिनान्यपक्षे प्रयोजनं भाष्याशयानवबोधनिमित्तमित्यादिकं॥ वस्तुत
स्तु इदं भाष्यं चिंत्यम्॥ अनभ्यासस्येति वचनात्भाष्यनावात्॥ नच तद्भाष्ये प्रत्याख्यानमिति वा
च्यम्॥ सन्नताद्यङ्गानाणि विचङि अनुगुप्सत॥ अजोऽनुपदित्यादौ चङि इति द्वित्वानावार्थंति
स्यावश्यकत्वात्॥ यदि संबद्धित्वप्रकरणमेकं लक्षणं स्वीकृत्य तदेव लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्त
ते इत्यनेन निर्वाहः न वक्तव्येव॥ अत्र नवीनाः॥ अभ्यासग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यादनुगुप्सत
अचोऽनुपदित्यादिप्रयोगाणाममननिधानरूपं प्रत्याख्यमाकूः॥ मम तु प्रति भाति सूत्रवार्त्ति
कभाष्यादिसकलसंमतत्वमेतेषां॥ तथाहि सूत्रकारेणैव तेषां साधुत्वार्थमनभ्यासग्रहणं
कृतं वार्त्तिककारेण तत्सासग्रहणं विनापि द्वितीयद्वित्वे प्रथमप्रतिषेध इति वार्त्तिके द्विती
यप्रथमशब्दयोस्थानिनिमित्तोभयवाचकत्वादरिरिषतीत्यादौ प्रथमैकाचः स्थानिनः अनु
गुप्सत॥ अचोऽनुपदित्यादौ तु द्वितीयचङ्निमित्तकत्वे प्रथमसन्निमित्तकयोश्च निषेधः
॥ भाष्यरीत्या तु सकलद्वित्वप्रकरणस्यैकं लक्षणत्वं स्वीकृत्य तदेव लक्षणं सकृदेवेत्यने
न निर्वाहः॥ एवं च सकलसंमतत्वेन निधानं कथं नसाहसमित्यादिकं॥ ङमो ह्रस्वादचि ङ
मुण्नित्यम्॥ ननु हे मपरे वा मय उञो वे ति विकल्पद्वयमध्यपाठादेव नित्यत्वसिद्धेर्नित्यग्र
हणं व्यर्थमिति चेन्न॥ तस्य काचित्कत्वबोधनार्थं तस्यावश्यकत्वात्॥ तथा च नपरे न इत्या
दिसूत्रेषु पंचके विकल्पसिद्धिः॥ यत्तु विनापाठद्वयमध्ये ये विधयस्ते नित्या इति न्यासे इति

सूत्रभाष्योक्तेरितिभावः॥ नचैतन्मध्यपाठे ननित्यत्वकल्पनेनन्मध्यपतितानांनपरेनइत्यादौ
३७ नामपिनित्यत्वापत्तिः॥ स्वरितत्वबलादनुवर्त्तमानस्यचुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौकल्प्यमानायामुभया
नेतरएवकल्पनोपपन्नावन्यत्रतत्कल्पनेमानाभावात्॥ तस्मादुत्तरत्रवाग्रहणसामर्थ्यान्नि
वृत्तिएववाग्रहणस्यनिवृत्तिरितिभावइत्याकूतवीनाः तन्न॥ नचोक्तोमेदिनीतिसूत्रेभाष्येऽनुक्तेः
यद्यपितस्मादित्यादिभावइत्यंतम्॥ तदपिन॥ किंशपोपयमनेतदुपधाऽकृवादिकर्मणोर
न्यतरस्यामितिविकल्पद्वयमध्यपतितानामपिष्ठीवुगिरिचेत्यादीनांनपरेनइत्यादेर्नामपि
वनित्यत्वंनस्यात्॥ किंतुचद्यपवहितनपूर्वविनिनिमध्यपतितिक्षायामित्यस्येवस्यात्॥ वस्तुतस्तु
ननुवृत्तौव्याख्यानगम्ये॥ तथाचस्वरितेनाधिकारइतिसूत्रमपिमास्तु॥ क्षतेपिसूत्रेस्वत
त्वतानस्यानुनासिकःइवव्याख्यानेकसाध्यत्वात्॥ एवंचविकल्पद्वयमध्यपतितानांनित्य
त्वनियमेमानाभावः॥ नचदृङ्क्त्वाचेतिसूत्रस्थभाष्यम्॥ मानमितिवाच्यम्॥ तस्यान्यपरत्वा
त्॥ तथाहिभाष्येविप्रद्वयमध्यपतितेनापिदृङ्क्त्वाचेत्यनेनक्त्वानिष्ठयोः किंत्वंविक
ल्प्यते॥ तथाचकिंस्नानाचेपविलापविनइतिकिंत्वपक्षेस्युकः कितीणनिषेधात्स्नात्वाइतइति
रूपद्वयंसाधयित्वेडिकल्पविधायकंदृङ्क्त्वेतिसूत्रंनकर्त्तव्यमितिसिद्धांतमिलानारब्धाजी ३८
याः पठंतिनित्यमकित्वमिडयोः क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थविनाषामध्येचपेविधयस्तेनित्यानवं
तीतिनारब्धाजमतमुपन्यस्यतन्मते दृङ्क्त्वेतिसूत्रंकर्त्तव्यमितिगौरवेणावादरः सूचितः

॥ एवंचानुवृत्तिनिवृत्तीअनुवृत्तीव्याख्यानमूलिकेवेतिदिक्॥ इतिहल्संधिः॥ ॥ शर्परेविसर्जनीयः॥
अत्रयद्वक्तव्यंतन्मोराजिसमः क्वाविसंनोक्तम्॥ यत्तुविसर्जनीयस्यसोशर्परेइतिनसूत्रंकृ
तम्॥ वाशरीत्यनेनसत्वविकल्पसिद्धावपिकुप्वोरित्यत्रशर्परेऽननुवृत्त्यातयोः शर्परेइत्य
समर्थत्वम्॥ कृत्वाचविसर्जनीयस्यसोनकुप्वोरितिव्याख्यानेनेष्टसिद्धेः॥ यद्वा॥ कुप्वोरितिपृ
थक्कृत्वाविसर्जनीयस्यसोनेत्यनुवर्त्यवपूर्वविधाख्येयम्॥ ततः कुप्वोश्चेत्यत्रवाशरीत्य
तोवाग्रहणमनुवर्त्यकःपौवान्नवतइतिव्याख्येयम्॥ एवंचचकारोपिमास्तुःसोपदादौत्यत्र
अन्यस्यासंभवादितिमनोरमाप्रतीकमुपादायच्छयंभावः॥ अपदइत्येवकुप्वोरित्यनुवर्त्त
यस्मिन्विधिरितिपरिभाषयाकुप्वगादौअपदेइत्यर्थेनसिद्धेअदिग्रहणमपदस्येवादिरि
त्यर्थलाभार्थं॥ तेनोरः कायनीतिविग्रहेसुबुत्पत्तेः पूर्वसमासेपुरःकेणइत्यादौनसत्वम्॥ ॥
आदिग्रहणसामर्थ्येनतदवधावधारणेनचपदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्येहग्रहणादित्या
कूतवीनोः॥ तन्न॥ कुप्वोरित्यस्यापदेइत्यस्यवाविशेषणत्वेसप्तम्यांतादिविशेषणाभावेनवं
एनसावित्यादाविवपरिभाषाप्रवृत्त्यभावादिग्रहणस्यसार्थक्येनसामर्थ्याभावात्॥ नचयेविना
पेत्यत्रच्चिस्कुधातुस्कुवामित्यत्रचसमुदायात्समस्योच्चारणेपियथापरिभाषाप्रवृत्तिस्तथा
पि॥ त्वापिनविप्नतीतिवाच्यम्॥ आदेःकारस्योच्चारणार्थत्वेनाल्लाभ्यादेघात्॥ द्वितीयेत्व
स्यापदधर्मत्वात्प्रकृतेतुकुप्वोरितिसमुदायात्सप्तमीसचालधर्मइतवैषम्यात्॥ हेत्वोरूपजी

३८ ष्योपजीवकत्वेनान्वयानन्तमुच्चयबोधकचकारसंगतेश्च ॥ तस्मादन्यस्यसंज्ञत्वेपि हत्वोपरिग
णनान्नचसत्वेनेष्टमित्येवनिष्कर्षः ॥ इदुपधस्यचाप्रत्ययस्य ॥ यत्तुप्रत्ययोयोविसर्गइति
मनोरमायांप्रतीकमुदायविसर्गस्यानन्तरूपरेफत्वेपिप्रत्ययत्वस्यस्थान्यवद्धर्मत्वेनतदतिदेशा
प्रवृत्तेरितिप्रत्ययरूपोविसर्गोदुर्लभः स्पष्टाचेयंरीतिर्नोनिर्गौरतिसूत्रेभाष्ये ॥ किंचैवसमा
नाधिकरणेपसोरितिवक्तव्ये प्रत्ययग्रहणंव्यर्थंस्यात् ॥ किंचैवंनसमासेइतिसूत्रेउत्तरप
दस्थस्येत्यस्यवैयर्थ्यं ॥ परमसर्पिः ॥ कुडिकेत्यादावेनतपत्वस्यदुर्वारित्वात् ॥ किंचैवंनित्यंसमा
सइतिसूत्रस्थभाष्यासंगतिः ॥ तथाहि ॥ अथाव्युत्पन्नंप्रातिपदिकंसर्पिरादितत्रो नित्यग्र
हेइसुसोः सामर्थ्येइतिनापारयतेइतिहितत्रोक्तं ॥ प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वनित्य
स्येत्यर्थेतुव्युत्पत्तिपक्षेपिनित्यषत्वप्रसंगेरथाव्युत्पन्नमित्यादेरसंगतिः स्पष्टैव ॥ अत्रभाष्ये ३८
अर्थेनियमघटितेनसर्पिषाय जुपेत्यादौषत्वमिष्टयेव्युत्पत्तिपक्षएवनत्वमाश्रितेति सूचित
म् ॥ तस्मादत्रप्रत्ययपदंतत्संबंधिपरं ॥ प्रत्ययसंबंधिनिमित्तविसर्गस्येत्यर्थः उचितः ॥ उत्त
तएवकाविनिःकृतमित्यादौनदोषः ॥ नित्यंसमासइतिसूत्रस्थोत्तरपदस्येत्यस्यकस्का
दिषुसर्पिष्कुंडिकाद्युपात्तस्यचैतदर्थतापकत्वेनोचितेनेतिचेत्सत्यम् ॥ व्याख्यादर्शनविसा
रेणांतःकृत्यमत्वात् ॥ ततश्चनयलक्ष्यति नानीवादनव्येत्याकुर्वंतीनाः ॥ तन्न ॥ रामायेत्या
दौसुपस्यस्थानिकत्वनरहन्त्वेमतिस्था न्यवत्त्वेनरूपाद्धर्मत्वाभावेनानतिंनधावित्ति

२

निषेधाप्रवृत्त्यावतिदेशाप्रवृत्तौबाधकाभावात् ॥ नच्चंरःपइतिपविधौविशिष्टस्यस्थानित्वंविसर्गप्र
त्तितुरफमात्रस्येतिवैषम्यामितिवाच्यम् ॥ तस्मैरईशीसूत्रेवनाश्रयणेनाकिंचित्करत्वात् ॥ अ
न्यथाअवरेफस्यत्वडीसामुख्याभावेनपदत्वाप्रवृत्तौविसर्गेनिस्यादितिसर्वेपिस्रवएवस्यात्
॥ मडीसावुसुहस्याज्धर्मत्वाभावेनैवदोषाभावात् ॥ तयानुप्रत्ययेतितापकमात्रणीयमि
तिगौरवम् ॥ स्पष्टाचेयंरीतिर्नोनिर्गौइतिसूत्रेभाष्येइसुक्तिलुष्टात्प्रतारणमात्रम् ॥ न
हितेनप्रत्ययत्वस्याज्धर्मत्वंलभ्यते ॥ तथाहि ॥ तत्रहिभ्राष्ट्रग्रहणाभावेछंदःसुपयःसुइस
त्रविसर्गस्यस्थानित्वेनरूपाद्यत्वप्राप्तिमाशंक्यरोरीत्यतोरग्रहणमनुवर्त्यरोयोरेफस्तस्य
षत्वमितिव्याख्यानेनाद्विधित्वात्स्थानिवद्भावाभावेरत्वाभावात्प्रवृत्त्यावरुग्रहणमु
त्तरार्थमितिसिद्धांतितम् ॥ तेनहिभ्रनेनभाष्येणप्रत्ययत्वमज्धर्मइतिनवत्तुक्तंलभ्यते ॥
एवंचप्रत्ययरूपोविसर्गःसुलभइतिमनोरमोक्तंसम्यगेवयदपिकिंचेत्यादिव्यर्थंस्यादि
त्युक्तंतदपिन ॥ सुरासुत्स्थइवद्धिसुत्स्थाद्यपिचावधेइत्यर्थमित्यादिदिनोपेद्द्रिकरोती
त्यादिसिध्यर्थमप्रत्ययग्रहणस्यसार्थक्यात् ॥ अन्यथासोरितिप्रतिषेधःस्यात् ॥ यदपिकिं
चेत्यादिस्पष्टेवेत्यंतं ॥ तदपिन ॥ नित्यंसमासेनुत्तरपदस्थस्येतिसूत्रस्थभाष्येपरमसर्पिः
कुडिकेत्यत्रानेनषत्वाभावेनापिइसुसोःसामर्थ्येइत्यनेनषत्वविकल्पमाशंक्यतत्रैवसमा
हितम् ॥ अपेक्षाविरहात् ॥ यदिविनिगमनाविरहादिसुसोःसामर्थ्येइत्यत्रैवतयविधंसाम
र्थ्यंविंपःगृह्यतेनर्हिकुडिकेत्यत्रप्रत्ययग्रहणंयस्मात्प्रविहितस्तदादेस्तदंतस्यग्रह

णमितिनिर्वाहः॥ न चैवं परमसर्पिष्करोतीत्यत्रापत्त्विकल्पो न स्यादिति वाच्यं अनुत्तरपद-
३८ स्थस्येत्यनेन सुसोर्विधेयप्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानस्य ज्ञापितत्वात्॥ यद्वा॥ अव्यु-
त्पत्तिपक्षे परिभाषानुपस्थानात्॥ परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वविकल्पसिद्धेः॥ एवं
चाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति नाप्यसंगतमेवेति अप्रत्ययस्येत्यस्य सामानाधिकरण्येना-
न्वयेपि न काचिदनुपपत्तिः॥ तत्र तु स्थंपुंमहसोः प्रतिषेध इति वार्त्तिकं न ज्ञापकं चतु-
ष्पाद्भ्यो ढञित्यादिनिर्देशाच्चापि समानाधिकरण्येनान्वये बीजं अन्यथा चतेरुरन्निति
व्युत्पत्त्यादिना तत्वेन प्रत्ययावयवत्वात् षत्वं न स्यात्॥ न चाव्युत्पत्तिपक्षे निर्वाहः॥ नाप्ययमनु-
पेत्यादिसिध्यर्थं षत्वविधौ व्युत्पत्तिपक्षस्यैव स्वीकारात्॥ किंच समानाधिकरण्येनान्वय-
पक्षद्वयेपि रूपसिद्धिः॥ वैयधिकरण्ये तु आगतिकत्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति॥ एवं च चतुः-
कपालं चतुःपंचाशत्रित्यादयः प्रयोगाः पक्षद्वयेपि साधवः॥ न चैवं पेचुःकाष्ठैः साधुः
पाकः॥ कविभिः कृतमित्यादावपि उदुपधस्येति नित्यसत्वापत्तिः॥ इसुसोः सामर्थ्येति वि-
कल्पशास्त्रस्य प्रयोजनं च न यासामान्यशास्त्रस्य इसुसन्नित्ये उदुपधपरत्वात् मानं चात्र कस्का-
दिषु सर्पिष्कुंडिकाशब्दपाठः॥ अन्यथा तेनैव सिद्धेः किं तेन॥ यत्तु नित्यं समासेति सूत्रं नि- ३८
यमार्थं॥ इसुसोः अत्र नित्यं षत्वं न हि अनुत्तरपदस्थसमासे एव॥ यद्वा इदुदुपधस्येतिमा-
मंदुसुसोरित्यनेन बाधितम्॥ तदपि परस्परसाहचर्येण कृत्स्नतिपयोरेवग्रहणान्नि-
वारितम्॥ महेवदत्र हंतृकृतस्यायेतननित्यषत्वप्रवर्त्तकं एवं च सकलमंततां ज्ञाप्या

विरोधात्सामानाधिकरण्यपक्ष एव समीचीन इति मम भातीति दिक्॥ अत्रोपधाग्रहणं व्यर्थ-
मिदुदुभ्यामप्रत्ययस्येत्येव वक्तुमुचितम्॥ अत एव हयवरट् सूत्रे योगवाहानामविशेषेण पा-
ठप्रयोजनं कथनावसरे विसर्गस्याल्लाद्युपधासंज्ञायामिदुदुपधस्येति षत्वसिद्धिमुक्त्वा नेत-
दस्ति उपधाग्रहणं न करिष्यते इत्युक्तम्॥ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे॥ अत्र द्विस्त्रिश्चतु-
रिति नु कर्त्तव्यम्॥ इदुद्भ्यामित्यनुवर्तेतेवेदुद्भ्यामुत्तरस्य कृत्वोर्थवर्तमानस्य पदस्य यो विसर्ज-
नीयस्तस्य षत्वमिति व्याख्यानेन पंचकृत्वः करोतीत्यादिव्यावृत्तिसिद्धेः॥ स्पष्टं चेदं भाष्ये। यत्तु
भाष्ये कृत्वोर्थ इति त्यासे कृत्वोर्थ इत्यस्यासिद्धत्वेन चतुःशब्दे इदुदुपधस्येति नित्यष-
त्वापत्तेः॥ प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षस्तु प्रमांगदसमासेपीति सूत्रे कैयटे एवं पू-
र्वादिति सूत्रे भाष्ये च दूषितम्। एवं उपसर्गादिति सूत्रे चोपपादयिष्यते किंच पूर्वत्रेति पूर्वग्र-
हणेन प्रकरणग्रहणे व्यवहितप्रकरणाए वत्रिपाद्यासिद्धत्वं स्यान्न संहरणाद्याध्याय्यामूकि-
श्चाधिकारत्वात्यनिस्सूत्रमुपस्थित्यापतियोगमसिद्धत्वं दुर्वारमित्यन्यत्र विस्तर इत्यनेन
दूषयांचक्रुर्नवीनाः शाब्दे दुत्रोरवरे॥ तन्न॥ उपसर्गादसमासेपीति सूत्रे प्रकरणे प्रकरण-
मसिद्धमिति पक्षस्य दूषितत्वाभावात्॥ तथाहि॥ भाष्ये पूर्वपरादिति सूत्रे पक्षद्वयमुप-
न्यस्तं विधिपक्षः नियमपक्षश्च॥ तत्रासंतायां नियमवचन इत्यादिना णगयनादिसङ्-
त्यं तेन नियमस्य पन्यस्तः॥ नैवा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोतीत्यादिना समानग्रहणमनर्थकमसा-
दित्यंतेन विधिपक्ष उपन्यस्तः॥ तत्र विधिपक्षे रामनामेत्यादौ निमित्तनिमित्तिनोरेकपद-

स्थत्वेन यथा सगणत्वनिवृत्त्यर्थं निमित्तवत्पदनिमित्तपदस्थत्वान्नाव रूपाख्यं दुपदस्थानार्थं समान
४० पदस्थकर्त्तव्यत्वेन गौरवाज्ज्ञाप्यकारेणोपसर्गादसमासेपीति सूत्रे विशेषेणोपसर्गाणत्वं
वक्ष्यामि। समासेनियमान्नप्राप्नोति।। अभिद्धमुपसर्गाणत्वं तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भवि
ष्यति।। एवं न हि सिद्धे सितिपदसमासेपि ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः न योगे योगो
ऽसिद्धः किं तर्हि प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति तेन समासग्रहणस्याकर्त्तव्येन लाघवान्नि
यमपक्षः स्वीकृतः।। कैयटेन समासेनियमात्प्राप्नोतीति प्रतीकमुपादाय पदात्एवं पदा
न्तं तापाम्नग इति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षः।। तदेतदुच्यते समासपदे हि समाने निमित्त
निमित्तिनो न वाक्ये सिद्धत्वं नियम्यते।। यदा तु समानग्रहणात्समानमेव पदनिमित्तं पदं तदा
श्रीयते न दाएवं पदादिस्यस्य विध्यर्थत्वादसमासेपि ग्रहणस्य ज्ञापकत्वानुपपत्तिः।। न्याया ५०
त्प्रकरणे प्रकरणस्यासिद्धत्वं व्यवस्थाप्यते।। प्रकरणस्यार्थविशेषत्वात्तदन्तर्गतानां योगा
नामानर्थक्याद्योगे योगस्यासिद्धत्वायोगात्।। द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे भाष्येपि कृत्वोर्थे विहितमा
नयोर्विसर्जनीयइत्यनेन द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातम्।। आख्यातं कैयटेन।। ननु कृत्व
र्थस्यासिद्धमिति विकल्पस्यासिद्धत्वाच्चतुः करोतीति नित्यं षत्वप्रसंगः।। नैष दोषः।। प्र
करणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इत्युक्तत्वात्।। अथवा इदुदुपधस्य कृत्वोर्थेति त्रेना
प्राप्ते नित्यं षत्वे स्यादित्याद्यपवादत्वमिति।। अपवादो वचनप्रामाण्यान्नासिद्धो भवती
ति।। एवं च सूत्रस्य पर्यालोचनया प्रकरणेत्यादिरीत्या द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणप्रत्याख्यानमेव न्या

५

य्यानिर्णीतमिति निश्चीयते।। किं च भाष्ये कृत्वोर्थ इति न्यासे यद्दूषणाभिधानं तं च वदु क्त सुव
च इति न्यासेपि समानं समाधिरपि तुल्य इति वृथैव भाष्यदूषणाभिनिवेशः।। किं च प्रक
रणे इति नुपसर्गादिति सूत्रे दूषितं एवं चैतिकथनं तु साहसमात्रं।। दूषणाद्दूषकिपक्षखंडनेप
वदूषितपदाभिधानं तु ज्ञाप्य तु द्विर्वोच्यार्थं पक्षांतराभिधाने इति दिक्।। यदपि किं चेत्यादि त
दपि न।। एवं न्याशङ्केनाभ्यवदितप्रकरणकदर्थनमते सूत्रस्यापि ग्रहणं पर्वोत्तयोर्लुप्तत्वात्
।। पूर्वसूत्रे तस्य प्रकरणस्योपस्थितस्यापि प्रतियोगमुपस्थित्यभावेन द्वितीयस्याप्यभावात्।। ए
वं च भाष्यविरुद्धप्रतिपादनमनुचितमिति दिक्।। इति विसर्गसिद्धिः।। ससजुषोरुः।। पदांतस्य
सजुषश्चाश्लांतस्य रुरिति व्याख्याने तुल्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमिति लाघवम्।। यत्तु तस्य प्र
त्ययविधीति प्रतीकमुपादाय तत एवं येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिनिमित्तात्र त्यादौ
श्रूयमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तप्रतिपादनं स्वसापरमस्वसेत्युदाहृतं च संगच्छते।। अस्य
समासप्रत्ययविधाविति निषेधानुवादकतायां एव प्रयुक्तत्वाच्च।। यत्वस्य ज्ञापकं सप्रवाचे
ति सूत्रमन्यथा एव दिनिरित्य तदंतविधिनैव सिद्धे किं तेन।। तत्प्रत्ययविधौ प्रतिषेधस्ये
व ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम्।। अत एव तदन्तविधिसूत्रभाष्ये समासे त्यादिनिषेधवदस्यन
र्थकं नमिति बोध्यमिति तन्नवीनोक्तम्।। तन्न।। विशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादिति भाष्या
देसमासप्रत्ययविधावित्यादीनां सिद्धत्वेन तत्र ज्ञापकोपन्यासस्य वैयर्थ्यात्।। अन्यथाको

५१ निपुनरस्य योगस्य प्रयोजनानीत्याह भाष्यमसंगतं स्यात्॥ तथाहि॥ द्वितिग्रहणं च प्रयोज
नं द्वितैरपत्यं द्वैत्यः॥ द्वित्यदित्यादित्येति च दितिग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति तु॥ परमादित्यन्नाह्
धर्मान्निञः प्रयोजनम्॥ अधर्मं चरत्याधर्मिकिः अधर्माच्चेति न वक्तव्यं भवति॥ अनभिधाना
न्न भवति शेणाणस्य ग्रहणं च प्रयोजनम्॥ आजकरोणः सैहिकरोणः तस्य च रोणः॥ तथार
थ्यसीताल्लोगोयद्विधौ प्रयोजनम्॥ रथ्य॥ परमरथ्यः॥ सीत्यं॥ परमसीत्यं॥ इत्यापरमह
त्येत्यादिसूत्रोदाहरणेषु ज्ञापकमिदं समासेत्यादीनां प्रवृत्त्या भाष्यासंगतिः स्पष्टैव॥ त
स्मात्समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः॥ उगिद्वर्णग्रहणवर्जं ग्रहणवता प्रातिपदिकेन त
दंतविधिर्नास्ति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति वाक्यानां विशेषणविशेष्यभावसि
द्धार्थकथनत्वं न तु तत्र ज्ञापकापेक्षा॥ एवं च समूहवच्चेति सूत्रं मास्त्विति महद्भाष्यसंद
र्भानारूढत्वात्॥ इत्यत्रान्तग्रहणं तु केवलात्तस्य योऽत्र निवृत्त्यर्थं कर्त्तव्यमेव॥ अ
त एव क्षेमप्रियमद्रेण्चेत्यादौ न तदंतविधिः॥ आद्यसुभगस्थूलेत्यादौ तदंतविधिरिति
विषयविभागः संगच्छते॥ अनुपसर्जनादिति ज्ञापकानुसरणं क्लेशोपीनेति दिक्॥ ननु ९
व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्वीकारे पंचमइत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेनासंख्याद
रितिनिषेधापत्तिरिति चेन्न॥ असंख्यादेरिति ग्रहणसामर्थ्यान्मुख्यस्यैवाग्रहणात्॥ नो
नगोऽश्वघोष्य पूर्वस्य योगे॥ ननु मोतानुकरणे विभाषा भवदित्यादिवाक्किनिष्पन्नानां

ग्रहणं न स्यादत आह॥ शंतं वेति॥ कृतकृत्वानुकरणमिति अर्थ इति नवीनाः॥ तत्र तुल्यार्थ
त्वाभावात्सत्यामस्तु विकल्पेर निति सूत्रविरोधः॥ मम तु प्रतिभाति॥ इन्निकारहरदत्ता
दिमते वाक्किकोक्तभावात्तां तानुकरणम् नास्वरसरीत्या तु शंतमेवेति विवेकः॥ यत्तु अ
त्रोत्स्यमोति॥ न च नगो राजसेइत्यादौ रोरिति लोपे एकदेशविकृतन्यायेन नगोः शाकृत्वा
दंत्यस्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम्॥ तेषामभिधाने ण्यां रोरपूर्वस्य रोरिति व्याख्याने
नादोषो बोध्यः॥ अत्र पक्षे घोनाष्ट्रां नदंदेषष्ठ्याः मो चैतु कबोध्य इति नवीनैकम्॥ त
न्न॥ नगो राजसेइत्यादावेकदेशविकृतन्यायेन नगोन्नाहत्वेपि सानुकृतनगोः शाष्टात्मा
वेन यत्वानापत्तेः॥ तथा च यथाश्रुतेव मनोरमा भाषासाधुत्वेनं कव्याख्यानस्य व्यर्थत्वाच्च
॥ यत्तु अवधेयमिति॥ यद्यपि होढिदिर्दीघ इति सूत्रे ढ्रः स्थानित्वेन निर्देशाइति तत्रान
त्वाश्रयणं प्रकृते तु विसर्गे रिफस्यैव स्थानित्वात् षष्ठ्यंत अनल्विधाविति स्यस्थानत्वकृत
न्निधर्माश्रिये स्थानिसंबंधि अप्रत्ननिधर्माश्रिये चेतसर्थः॥ तत्र स्थान्यत्वरेफत्वनिरूपिता स्था
नित्वेन कुर्वन्मत्विधित्वात्स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे नाप्येइत्युच्यते॥ तदा पयः स्विस्त्रयत
वारणा या न्नीतितत्वहि रोः सुपीति विसर्गः॥ नियमनाणस्थानां विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति
तत्र कृतिनिष्ठाः स्थानीतितत्वनिरूपकस्य स्थानित्वेन लाभः सुकरः॥ यदि तु रोपीत्यत्रापि र
इत्यनुवर्त्य रो रेफस्यैव तेन विसर्गविधौ ग्रहणमुत्तरार्थस्यैवार्थमिति वक्तृतमित्यवधे

४२ यस्मिन्नादि नवीनैरुक्तम्॥ तन्न॥ अनल्विधावित्यस्य स्थान्यलाश्रितधर्माश्रये इति व्याख्याने
पचं नात्यादौ स्थानपञ्चकारस्तत्र प्रत्ययत्वं स्थान्यन्तरे फरत्रित्वमिवानल्विधावितिनिषे
धापत्त्या दुर्ध्वेत्वम्॥ तथा च ओ नेत्यादौ नाम प्रवृत्त्यापत्तेः॥ न चारं तत्सामर्थ्यं गौड्यतो मंडलेल
इत्यत्र तत्र प्रत्ययचेरितार्थत्वात्॥ स्थानिवद्भावेन रूत्वाद्यापत्तेः॥ जव्याख्यायमनोर
मासकलग्रंथविरोधाच्च॥ गोरवानुमारेणनावाच्च॥ न च नाप्यतादृशार्थमाने॥ तस्मात्
न्नि प्राय कत्वात्॥ तथाहि॥ अग्रहणमनर्थकमत्वाभावात्॥ न हि चेत्यत्र रुरस्ति॥ अ
न्यदतः अग्राः॥ ननु चापमस्ति छंदः सुपयः सुकिं पुनः कारणं सुकारपरएवोदाह्रियते॥
न पुनरयं तक्षस्तत्र तक्षस्तत्रेति॥ अनल्विधौ स्थानिवद्भावः॥ अथापमाल्विधिस्तात त्र
कममग्रहणमवक्तुम्॥ बाढं नाम म॥ अनल्विधिस्तर्हि निविषाति॥ कथमिदमस्तिरोरी
ति॥ ततो वक्ष्यामि खखमानयोर्विसर्जनीयः ततो गोपि विसर्जनीय स उ इत्येव॥ तत्रा
र्थं न हि च ग्रहणं कर्तव्यं हि तिच्च ग्रियथास्यात्॥ इहमानूत तक्षयतेरप्रत्ययः तक्षवक ४२
रं तितीति नाप्पादन निवधावि मस्य स्थन्यन्नाप्रितारोरो स्थानिवद्भावो नवतीत्यर्थोऽस्मिप्रेतः
एवं च खखमानयोरिति विसर्जनीये न स्थानिवद्भावः॥ रोः पीत्यनेन विहिते तु स्थानिवद्भा
वः॥ यदि तु नत्रापि रग्रहणमनुवर्त्तते॥ तदा तस्याप्यल्विधित्वात् स्थानिवद्भावाभावः॥ प
रं तु अस्मिन्नर्थे पंचम्यां त्यादौ दोषमद्भावान्तर्दीत्यं न नाम्न रमः स्वचितासु॥ तथा चानल्विधौ

६

कर्तव्यं इति मूलोक्तमेव साधु॥ एवं चाग्ग्रहणमिदार्थमपि॥ किं चाग ग्रग्रहणाभावे
कार्यकालपक्षे पर निमित्तत्वाभावेन पत्वस्यांतरंगत्वाद्बहिरंगपरिभाषयाविसर्जनीयस्या
सिद्धत्वाय त्वं स्यात्॥ यदि तु हलोऽनंतराः संयोग इत्यादिनिर्देशादत्र पत्वं निवार्ह्यते तं
र्हि उत्तरार्थमेवाग्ग्रहणम्॥ एवं च स्थान्यल्विधमाश्रये स्थान्यलं वधिधमश्रिये चे
त्यर्थ इति॥ व्याख्यानेकदानावादप्ययुक्तमिति दिक्॥ ॥ इति श्रीमन्मौनिकुल
तिलकायमानगौरीकान्तनन्दनरघुनाथनट सुतश्रीकृष्णनट विरचितायां तर्कचं
द्रिकायां पंचसंधिप्रकरणम्॥ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्॥ ॥ अत्र
वार्त्तिकाः॥ ॥ अर्थवत्त्वं वृत्तिमत्त्वं॥ ॥ वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणा च॥ शक्तिश्चेश्वरेच्छा पदा
र्थान्तरं वा॥ लक्षणा च शक्यसंबंधः॥ तथा च प्रत्ययात प्रमुदीसोनकर्त्तव्यः॥ वृत्त्यभावा
देव तद्वृत्तिसिद्धेः॥ कृत्तद्धितेति संग्रहणं सूत्रं विध्यर्थमिति अर्थवद्ग्रहणं नत्तु वृत्तेः॥ शा
स्त्रांगमित्यायनर्थकसमासेपि संज्ञासिद्धिरित्याद्याहुः॥ अत्र नवाह्निकाः॥ अर्थवत्त्वं
वृत्तिमत्त्वं वृत्तिश्च नेश्वरेच्छाविनिगमनाविरहेण ज्ञानकृत्योरपि तदापत्त्या गौरवापत्तेः॥ प
दार्थांतरत्वेपि तथा॥ लक्षणा च न शक्य संबंधरूपा गंगीरायां नद्यामित्यादौ लक्षणानु
पत्तेः॥ तस्मादिंद्रियाणां स्वविषयेष्वनादियोग्यतायथा॥ अनादिरर्थेष्वेषां नासंबंधोयो
ग्यतातथेत्यादिनियुक्तोऽस्याबोधकत्वं शक्तिः॥ एवं च गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्या

पितीरबोधकत्वेन बोधकत्वरूपशक्तिमत्वात् लक्षणारूपवृत्त्यस्वीकाराच्चापवंभूः॥
तथाचार्थधीजनकज्ञानविषयत्वादिरूपमर्थवत्वं पर्यवसितं॥ नाप्यर्थवत्वं प्रत्ययांतेवाऽसं

प्राप्नोतीति तद्वारणाय प्रत्ययांतपर्युदासः समासग्रहणस्य नियमार्थत्वं वाच्यम्॥ किंच
तार्किकरीत्या समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावेन महत्के नोपरं शक्तिमत्वादौ क्वचिद्ग्रहणे
तिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वापत्तिः न च स्व
रूपसती बोधकत्वशक्तिः कारणं ज्ञाता वा॥ नाद्यः॥ अगृहीतशक्तिकस्यापि बोधापत्तेः
नांत्यः॥ अन्योन्याश्रयापत्तेः॥ तथाहि॥ बोधोत्तरं शक्तिज्ञानं शक्तिज्ञानोत्तरं बोध इति
चेन्न॥ यथा सन्निकर्षादिसहितस्यैवेंद्रियादेः कारणता॥ तथा तात्पर्यग्रहसहितस्यैव
घटादेः कारणता॥ एवं चागृहीतशक्तिकस्य तात्पर्यग्रहरूपसहकारिणोऽभावेनाद्य
पक्षे दोषाभावात्॥ द्वितीयपक्षेपि न बोधोत्तरं शक्तिज्ञानं येनान्योन्याश्रयः स्यात्॥ किं
तु व्यवहारादिनेति दोषाभावात्॥ अन्यथेश्वरेच्छा पदार्थांतरं चेति मतेपि दोषस्य
दुर्वारत्वः तथाहि॥ बोधोत्तरमीश्वरेच्छाज्ञानं तदुत्तरं बोध इति॥ बोधकत्वं शक्तिरिति
निष्प्राये णैववाचो प्रत्ययांतं च बोधकत्वरूपशक्तिमत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाव्याहत्यर्थं
प्रत्ययांतपर्युदासः॥ अत्रेदम्— धिकृद्ग्रहणमनुवर्त्य समासग्रहणस्य नियमार्थत्वां
गीकृतं भाष्यकारादिमतं ग्रंथकारैः तेषां चैषं व्याख्यातमाद्भिर्विपुष्पैसैरवरः॥ म

गत्वादौ नाभ्रसि स्यातः शंकाशंगंधयुद्धं इत्यादावर्थाभावेनार्थधीजनकज्ञानविषयत्वरू
पार्थवत्वाभावात्संज्ञानापत्तिरिति वाच्यम्॥ शाब्दिकमते शाब्दबोधे सत्तायाः कारणत्व
स्याभावनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वस्य चास्वीकारेण शंकाशंगं इत्यादिपदानामपि वस्त्वर्थधी
जनकत्वात्॥ अन्यथा नारं दृष्टस्मातिरिति बाधनिश्चये सति तं दृष्ट्वा तिरिति स्मावक
वाक्यात्सुखं लंघंगत इति निंदा वा का दुःखं च न स्यात्॥ परं तस्मिन्नमते तेनियमस्य परिसं
ख्यात्वेन स्वार्थहानिः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयसद्भावेन प्रत्ययपदस्याहत्या
श्रयणेन च गौरवं स्पष्टं॥ किंचोनयमतेपि रामादिपदे एकाक्षरकोशादिना प्रत्येकं वर्णा
नामपि शक्तिग्रहादर्थवत्वेन प्रातिपदिकत्वापत्तिः न च समुदायशक्तिरवयवशक्तेः
प्रतिबंधिकेति युक्तं॥ अतोऽगच्छतिन्वातः काकोदरोयेनेत्यादिसंगृह्णेवस्यां उपपत्तेः
तादियोगिकत्वे ध्योच्छेदापत्तिः॥ तदर्थं समुदायशक्तिस्वरूपमात्रं वच्छेदकानुपूर्वीत्वं
गजनिकावयवशक्तेः प्रतिबंधिकेति निष्कर्षो वाच्यः॥ तथा च गौरवं॥ संमतत्वं किंचित्
तिभातिनात्र दृष्टं वेत्ति दृष्टविमुक्ता॥ किंतु कृत्ताद्धितसमासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपाः
पंच वृत्तय इति पारिभाषिकवृत्तिमत्वमर्थवत्वं॥ तथा चार्थवत्प्रातिपदिकमित्येव
न्यासः कार्यः॥ एवं च कृत्तद्धितसंग्रहणसूत्रमधातुरप्रत्ययग्रहणं च न कर्तव्यमिति
चमहल्लाघवं॥ न च नावप्रिय इत्यादौ पंचनावेत्यत्र वृत्तिमत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञापत्ति

रितिवाच्यं॥ मात्रास्त्वोर्थकमनुपेकार्थीनावानंनगतिहृत्तेरेवतत्रग्रहणात्तद्धस्त्वथायथा
न्यासेपिनस्याःदुर्वरित्वात्॥ पंचनावप्रियइत्यत्रपंचनावेत्यस्यहृत्तिमत्वेनार्थवत्वात्॥
४४ नन्वेवंपंचतकीइत्यादौतद्धितहृत्तिमत्त्वाबालसंज्ञापत्तिः सत्यामपियंतायांह्रस्वाद्युत्पत्तौ
स्वभावान्नपुंसकादितिलुकिरूपसिद्धेः॥ नचैतस्यनपुंसकत्वेएधत्वकेत्यादौह्रस्वेनपुंस
कइतिह्रस्वापत्तिः॥ समस्माधिकरणेचेत्यनेनतदनावस्यज्ञापनात्॥ यद्वासुपोधातु
प्रातिपदिकयोरित्यत्रप्रातिपदिकग्रहणादेवसिद्धेधातुग्रहणेनधात्वर्थविशेष्यकत्व
ज्ञौतदनावज्ञापनात्॥ नचपचतिकल्पमित्यादौसंज्ञानापत्तिः॥ ज्ञापकस्यसजातीय
त्वेनधात्वधिकारीयप्रत्ययांतेधात्वर्थविशेष्यकत्वतावेवतदनावस्यविवक्षितत्वात्॥
कल्पप्रत्ययस्तुनधात्वधिकारीयइतिनात्राव्याप्तिः॥ नचमीमांसुपाकइत्यत्रधात्वधिका
रीयप्रत्ययोप्रत्ययोनास्तीतिचेत्किंततः प्रत्ययार्थविशेष्यकत्वेनधात्वर्थविशेष्यत्वाना
वात्॥ अव्ययत्वाद्वा॥ युक्तं॥ चैतादृशार्थत्वं॥ अन्यथासंख्यायाः अतिशदंतायाः क ४४
नितिसूत्रेनाप्येनविलोकेकेवलेनप्रत्ययेनार्थोविगम्यतेकेनतर्हिसप्रातिकेनेत्युक्त
त्वात्तुल्यन्यायेनप्रकृतेरप्यर्थवत्वाभावः॥ प्राग्विनक्केमरंतस्यतथैवार्थोनविद्यतेइ
तिलौकिकार्थानावादलौकिकार्थोस्त्येवस्यादितिस्तकेनृ॥ नन्वेवंहृत्तिरहितनिपा
तादीनांसंज्ञानस्यादितिचेन्न॥ व्युत्पत्तिपक्षेतत्रापिप्रकृत्यादिकल्पनासंभवेनहृ

त्तिमत्वात्॥ एवंचाव्युत्पत्तिपक्षोनस्वीकार्यः॥ यदिस्वीक्रियतेतर्हिजातिव्यक्तिपक्षवद्व्य
वस्थानुरोधात्व्यवस्थाश्रयणीया॥ ननुगवित्ययमाहेत्यादौसर्वत्रव्युत्पत्तिपक्षस्वीका
रेणहृत्तिमत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञापत्तिरितिचेन्न॥ इतिपदसमभिव्याहारेहृत्तिप्रयुक्तका
र्यानावबोधनात्॥ नाप्यकारादिसकलग्रंथकारैरनुक्तत्वादप्रमाणमितिनमंतव्यं॥ उ
पेयप्रतिपत्त्यर्थमुपायाअव्यवस्थिताइतिन्यायेनलाघवमूलकस्यैवप्रमाणत्वात्॥ स
रूपाणामेकशेषएकविभक्तौ॥ अत्ररूपशब्दोऽवच्छेदकपरः विभक्तिसारूप्येत्युपल
क्षणम्॥ तथाचविभक्तित्वावच्छेदेनसमानशक्यतावच्छेदकानांसमानशक्ततावच्छेद
कानांवैकशेषः॥ एवंचात्रैकग्रहणंव्यर्थंविभक्तिग्रहणस्यैवोपलक्षणत्वेसंभवात्॥ व
क्रदंताउन्धकुटिलेदंडश्लेसादौसमानशक्यतावच्छेदकानांपक्षीः पादामापाइत्यादौसमा
नशक्यतावच्छेदकानामितिविवेकः नचकृत्यजातेः शक्यतावच्छेदकत्वापेक्षयाकृत्यन्त्राह
स्येवावच्छेदकत्वंलाघवादितिसिद्धांतावक्रदंडश्लेसादौकथंसमानावच्छेदकत्वमितिचेत्॥
समानेवस्त्वन्यवच्छेदकत्वामितिसमासेननिर्वाहात्॥ नन्वेवंप्रमाणाभिधेयत्वादावप्येक
शेषापत्तिरितिचेन्न॥ विषयतानेदादिपरिपूर्णेदस्वीकारात्॥ अन्यथालंबोदरगजानन
योरिवपर्यायितापत्तेः॥ शक्यतावच्छेदकैकत्वेसतिशक्ततावच्छेदकभिन्नत्वेहिपर्यायि
त्वंतस्यप्रकृतेसत्वात्॥ नचदेवदेवइत्यादावपिप्रवृत्त्यापत्तिः॥ द्वंद्वइत्यनुवर्त्यसाहित्ये

तएवतन्मवृत्तेः॥ इह भाष्ये षट् पक्षाः उपन्यस्ताः॥ तथाहि एषएकः सर्वेभ्यो विभक्तौ परतएक
शेषः १ एकवचनांतानां वा २ कृतद्वंद्वानां वा ३ समुदायादेकविभक्तौ वा ४ युगपदधिकरण
वचनेवा ५ अनैमित्तिको वेति षट् पक्षाः ६ तत्रानैमित्तिकपक्षातिरिक्ताः सर्वेपि दुष्टाः म
ध्ये त्यात्तु एकवचनांतानामेकशेष इति पक्षे विभक्तिविशिष्टे वृत्तिस्तु वा स्यात् तिपदिकत्वे
४५ सुपो धातुरिति लोपे दोषाभावः॥ एवं चैकशेषस्य वृत्तित्वमपि सार्थकं॥ एवं च विभक्त्यं
तानामिति पक्षोपि निर्बाध एव॥ एवं च द्वंद्वापवादतापि संगच्छते॥ अत्रैवकारापकर्षेणा
र्थः॥ विभक्तित्वावच्छेदेनेति व्याख्यानेनैव जननीवाचिपरिच्छेदवाचिनो व्यावृत्तिसिद्धेः
॥ ननु एकवद्भावस्यान्यतरस्यामित्यनेन पाक्षिकैकवद्भावविधानात् ज्ञापकात् इतरेतरद्वं
द्वविषयएवैकशेषविधानात्समाहारद्वंद्वविषये अपवादाभावात् घटघटमिति द्वंद्वात
पत्तिः॥ न च दिक्षु समाहाराभाववत्सरूपाणामपि अनभिधानात्समाहारो नास्तीति वा
च्यं॥ दिक्षु समाहारणस्य बाधवत्मकृते तदभावात् इति चेन्न॥ एकारापकर्षेण सरूपा
णामेकशेष एव वृत्तिरिति व्याख्यानेन तद्व्यावृत्तिसिद्धेः अत्रैकश्चैकश्चैकाविति ४५
संख्यावाचकैकशब्दस्य न प्रयोगः॥ एवं द्वंद्वोपि न॥ अनभिधानात्॥ मुख्यार्थस्यैव
प्रतीतेः॥ तदर्थबोधकद्विशब्दस्य सत्वाच्च॥ एवं दर्शितेषु नैकशेषद्वंद्वौ॥ विंशत्यादि
षु तु नवत्येव॥ ननु तंत्रैकशेषयोः को विशेषः॥ तंत्रे सैंधवपदवत्साहित्यानवच्छि

न्नबोधः॥ एकशेषे तु पुष्पवंतशब्दवत्साहित्यावच्छिन्नपदार्थबोधः॥ एवं च उच्चारणं तं
त्रेणबोधस्तावृत्त्येति केषांचिदुक्तिः परास्ता॥ किंचावृत्त्याबोध इति पक्षे आपत्तत्वात्प्रत्येतिद
नावे वाक्यस्य शब्दैकस्य पश्चादिति नियंतुमशक्यत्वेन तद्विनिगमनाविरहात् उभयबोधस्यैवयु
क्तत्वात्॥ जातिपक्षेच प्रत्याख्यानं सूत्रं नाप्यकरेण॥ न च सामान्येजात्यभावाद्व्यक्तिवाद्वे
सामान्येत्वस्त्री इत्यस्यासाधुत्वं नस्यादिति वाच्यं॥ पदार्थविभाजकोपाधेरेवजातित्वस्वीका
रात्॥ नाकिकैरुपाधेः सामान्यत्वस्वीकारात्॥ अन्यथा परार्थंतिरतापत्तिः॥ एवं च सामा
न्येन सामान्यमिति तेन किंकपवादस्तु नियुक्तिकत्वादनादेयः॥ यदि तत्रैवाग्रहश्चेत्तर्हि तंत्रे
णनिर्वाह्यः॥ वृद्ध॥ नन्वादिप्रत्यययोरस्तु वृत्त्याबाधाद्यामरादावतिव्याप्तमावेपितुं चुच
णयोरति व्याप्तिस्तदवस्था॥ नचात्रापि तुल्यच्छिन्त्वरा प्रवृत्त्याफलाभावः॥ पयपित्वायतेरिति
चेन्न॥ चकारात्पूर्वं निर्दिष्टयकारस्यलोपोयोरिति लोपेनस्यासिद्धत्वेनचकारस्यादित्वा
भावात्॥ न विभक्तौ तुस्माः॥ यसुप्रत्ययस्योकारेणेतस्मान्नित्यत्वज्ञापनात् किमोदित्यादावि
त्संज्ञासिद्धिः॥ भाष्ये तु दिक्करणेनतद्धितविभक्त्यावप्रवृत्तिं साधयित्वादानामित्त्वपकारनि
र्देशेनाप्रवृत्तिः साधिता॥ तत्र दानीचेतिन्यासेलोपोयोरित्यस्यासिद्धत्वादंत्यत्वाभावेनलो
पो नेत्युक्तं नवीनैः तन्न॥ यसुप्रत्ययइवांत्यत्वाभावेनेत्संज्ञाभावसिद्धेरसिद्धत्ववर्णनस्य
व्यर्थत्वात्॥ ममत्वचेदंप्रतिभाति॥ अत्रविभक्तिग्रहणंमास्तु॥ यमप्रत्ययस्योदित्वेनदा

नीमित्यत्र थकारप्रश्लेषपरं भाष्ये एव विभक्तिश्चेति विभक्तिसंज्ञकेएव प्रवृत्तिरित्यीका एव
४६ ॥ अत एवार्थे। इयमणोमितिच तिन्स्वरितमित्यादिनिर्देशा ज्ञापकान्यनुसंधेयानि॥ वक्तव्य
स्कदानी मित्यत्र यकारप्रश्लेषपरं भाष्यं चिंत्यं॥ फलाभावादेवेत्यंतास्सिद्धेः॥ नचेदमूत्राद्दे
तदन्ताद्देच फलमस्तीति वाच्यम्॥ इत्यादेशो कृते विभक्तौ विवक्षितायामतेच कृतेतदन्तो
वात्॥ एकवचनं संबुद्धिः यत्तु सुसंबुद्धिरितित्युचितं॥ संबोधने चेत्यतः संबोधन इत्यनुवृत्तेः
सप्तमीबहुवचनेन दोषः॥ संबुद्धावगमगुणा इति व्यवहारान्न तदंतस्य संज्ञा॥ तस्मात्या
रायणाद्यावद्दृष्टार्थत्वमेव न्यास इति बोध्यमित्याकुर्वन्तीनोः ज्ञाष्टं दुन्द्रोरवरेतन्न॥ संज्ञावि
धो प्रत्ययग्रहणे न तदंतविध्यभावेन व्यवधारस्य हेतुत्वोपन्यासवैयर्थ्यात्॥ न्नास्यकृद्भिस्त
दंतविध्यभावेन तस्य हेतुत्वानाश्रयणाच्च॥ वारिदेवदत्तेति षष्ठीत्यादौ न तदंतसंज्ञायमपि व्य
वहारोपपत्तेश्च॥ नचवारीत्यस्यांगत्वं नास्तीति वाच्यं॥ न त्वमतेत्यस्यापि सत्वे न हे वारे इ
ति च न त्सं नवा न॥ तस्मादेकवचनग्रहणसामर्थ्यात्केवलस्य ग्रहणमिति तत्वं नवद्विर ४६
पि वक्ष्यमाणरीत्यांगाभावेन नादन्ताव्यवहारस्य न क्षतिश्च॥ एङः हस्वात्संबुद्धेः॥ हस्वानि
ष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानाजिनः संबुध्याक्षिप्रस्यांगस्य हलि हविशेष्यतानि
रूपितनप्रकारताशालित्वेव्याख्याने हेकतरदित्यादौ नातिव्याप्तिः नवाकुलेव्यादावव्या
प्तिः॥ एवं चोनयोरुपादानं सार्थकमिति दिक्॥ यत्तु संबुध्याक्षिप्तस्येति॥ संबुद्धेःप्रत्ययत्वे

न यस्मात्स विहितस्तदादी त्यस्योपस्थितिः॥ सचात्र योग्यतया पंचम्यंत इति भावः॥ प्रत्ययेऽट
ष्यमाणे यस्मात्स विहितस्ते इत्यादिपरिभाषार्थः इत्यंगस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं॥ अनुमानस्वरूपा
सिपस्तु फलाभावाद्यथानुमीयमान रात्रिभोजनस्यपीनत्वोपपत्तिः फलं॥ न तथेतस्त्रेतदद
नुमानेन संबुध्युपपत्तिर्भवति॥ किंच प्रत्ययस्योत्पत्त्यावंगापेक्षत्वेपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावे
नन्नाक्षेप तदाक्षेपेमानाभावः॥ अत एवांगस्येति सूत्रे तत्स्थाने प्रत्यय इत्यधिकारः कार्य इ
ति पक्षे प्राकरोदित्यादावुपसर्गात्पूर्वमडादिस्यादित्याशंक्य प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित
स्तदादेरिति परिभाषोपस्थित्या समाहितं भाष्ये न त्वंगाक्षेपेणेति दिक्॥ अंगस्येत्युक्तस्यार्थस्य
हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रानुलिंत्यनुवर्तितेस्युक्तं नवीनैः ज्ञाष्टं दुन्द्रोखरे॥ तन्न॥ भाष्ये॥ एवंत्या
दिनांगस्येत्यस्य प्रयोजनानि प्रत्ययेइत्यनेनापि सिद्धानीत्युक्तं न तु तत्रैवाग्रहः॥ तस्य दोष
दुष्टत्वात्॥ तथाहि॥ अंगस्येत्यधिकृत्य कानि पुनरंगाधिकारस्य प्रयोजनानि॥ हतद
कृतमित्यादौ हल इति दीर्घनिवृत्तिः॥ तथा किमिरागं पत्रपामनां पत्रपेत्यादौ नाभ्यो दीर्घोनि
॥ तथा दधिसर्पीषीत्यादौ दीर्घोनि॥ आलवणानिस्येत्यादावेमन॥ प्राकरोदित्यादावुपसर्गात्पूर्व
मडागमेन॥ युष्मासामेत्यादावाकम्॥ पचहिनावत्वंपचतुतावत्वमित्यादौ तातङ्॥ कुमा
रीच्छामीत्यादौ नुड्॥ प्राएइत्यादौ मुक्॥ कुमारीकायतीति कुमारीक इत्यादौ केणइति ह्र
स्वोन॥ दधियानमित्यादौ दीर्घोनि॥ अतक्ष इत्यादौ न त्वं नेत्यादि प्रयोजनान्युक्तानेतानि सं

तिप्रयोजनानि॥ अर्थवद्ग्रहणात्प्रत्ययग्रहणात्सांप्रतमित्युक्ता अथवाप्रत्ययग्रहणे प्रकृत्यां
गकार्यमिथ्येप्राकरोरित्यादौ तु उपसर्गात्सुंवमिड्दौ प्राप्नुतः॥ सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स
४७ तदादितदंतविज्ञानादित्युक्तं॥ कैयटेन तु जितत्वेत्ययं परिहारो नोपपद्यते वर्णग्रहणात्॥ अ
त एवाभ्यायकत्वमस्य परिहारस्येतिमत्वाह॥ अथवेति॥ अतो निसम्ऐस्सित्यादिषु विभक्ति
त्वाद्भिमादीनां प्रत्ययेन संबंधो दुरूपपादः हलइतिसंप्रसारणदीर्घत्वं च निरूतदुरूतमि
त्यादौ न परिहृतं भवतीत्यनेन पक्षद्वयेपि दोषाभिधानात् दुष्टं गाधिकारएव श्रेयानितिसू
चितं॥ अत एव सर्वैरपि ग्रंथकारैरंगाधिकारेणैव प्रयोजनानि साधितानि नाप्यंतु कानिचित्प्र
योजनान्यथापि साधयितुमशक्यानीत्येवं परं नत्वंगाधिकारप्रत्याख्यानपरं येन नवदुक्तं सं
गच्छेतः स्यात्तं अभ्यासस्थे त्वीक्रियतामर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणपरिभाषाभ्यां निर्वाहः प्र
तिमध्यमः पक्षः न च जितत्वे दोष इति वाच्यं॥ न वर्णग्रहणेष्विति परिभाषाज्ञापकेनार्थव
द्ग्रहणपरिभाषानित्यत्वस्यैव ज्ञापनात्॥ एवं च वर्णग्रहणेष्विति परिभाषास्वीकारेण लाघ
वात्॥ एवं च यथाश्रुतमूलस्य व्याख्यानं नवेत्यन्यव्याख्यानमनुचितमिति दिक्॥ यदपि ४७
नुमानं नसं नवनीत्युक्तं॥ तदपि न॥ अनुमानेऽनुमेयातिरिक्तफलवत्त्वनियमाभावात्॥
अलुवांगस्यापनीतनानमाक्षेपः॥ यदि किंचित्सादिमानाभाव इत्युक्तं॥ तदपि न॥ प्रत्ययस्यो
त्पत्त्वांगापेक्षाभावात्॥ अमिपूर्वः॥ अत्र पूर्वग्रहणं शाकमकर्तुं॥ पूर्वग्रहणं तु इत्योक्तं

५१

तदयत्रवैकदेशानुवृत्त्यावार्थसिद्धेः॥ न च द्विमात्रतापत्तिः पूर्वसवर्णदीर्घेणसिद्धेर्मीत्यस्य
व्यर्थतापत्तेः॥ न च कुमारीमित्यत्र त्रिमात्रप्लुतसंपादनेन चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावे पूर्वग्र
हणं प्लुतव्यावृत्त्यर्थं सार्थकं॥ अथवामीत्येकादेशेन रंसुपिवेत्यनेन प्राप्तदीर्घव्यावृत्त्यर्थमि
ति वाच्यं॥ प्रगृह्यमित्यादिनिर्देशेनोभयोरप्यभावबोधनात्॥ एतेन पूर्वसवर्णइत्यनुवृत्त्यैवसि
द्धे पूर्वग्रहणं तु रामम्मित्यादौ द्विमात्रत्ववारणायेति त्र्याहुर्देशोरवशेक्रमपास्तं॥ अत्राजग्र
हणानुवृत्तिरपिमास्तु न च विशिष्टस्य पूर्वत्वापत्तिः॥ अचि नित्यनित्यमितिनिर्देशेनैव सि
द्धेः॥ अत एव काशिकायामचीतिनानुवर्त्तितं॥ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेंगं॥ अत्र
प्रत्ययेप्रकृत्यादिरंगमित्येव वक्तुमुचितं॥ प्रत्ययेपरतः संनिधानात्प्रत्ययनिरूपितप्रकृ
त्यादेरेवांगत्वमित्यनेन स्त्रीइयति जवामि नविष्यामीत्यादीनां सिद्धिः॥ आदेशस्त्रीत्यस्यसु
प्तिपितांगत्वेपिस्त्रीशाहस्येयतिनिरूपितांगत्वाभावेनेयङ्ग्राप्त्यभावात्॥ अयं निरूप्यनि
रूपकभावः॥ यथान्यासेपि च स्वरूपमाश्रयणीयः॥ अन्यथा सुनिरूपितांगत्वेन तत्रेयङ्
डुवरिः॥ न च भाष्ये योगविभागेन साधितं प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविधिस्तदादेस्तदंतस्य ग्र
हणमिति परिभाषासिद्धिरितिवाच्यं॥ मत्कृतन्यासेपि संनिधानाद्यत्तच्छब्दावध्याहृत्य म
योपियत्यकृतेः सप्तदादितदंतस्य ग्रहणमितिवक्तुं शक्यत्वात्॥ यत्तु प्रत्ययविशिष्टं स्येति
॥ किंच राजपुरुष इत्यादौ न लुमतेति निषेधात्सर्वपदेपदत्वाभावेनन लोपानापत्तिरिति॥

भावः॥ तथा ततोप्यधिकस्येति॥ देवदत्तऽमिदतमपासीदित्यादौ देवदत्तादित्राशोत्तरं सुपं नि
मित्तीकृत्य लुङ्परत्वं तांगत्वात्तस्य लुङ्परत्वेन तस्य देवास्तेर्वमिड्ङापत्तिः॥ अंगसंज्ञायाः प्रत्य
यनिमित्तत्वाभावेन लुङादिनिरूपितांगस्येत्यर्थस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः इति नव्यैरुक्तं त्राहे
४८ दुत्रो खरे तन्न॥ सुबंतस्य पदसंज्ञा प्रतिकार्यित्वेन तद्धिकार्यानिमित्तत्वेनाश्रियत इति परि
भाषया पदसंज्ञारूपकार्यं प्रति सुपो निमित्तत्वाभावेन न लुमेतत्स्याप्रवृत्तेः॥ नच मत्वर्थी
येनेति निनारिरिषतीत्यत्रेव कायत्तिनवतएवतथेति वाच्यं॥ प्रकृतेपि प्रत्ययलक्षणेन वि
शिष्टस्य कार्यानिमित्तस्याविशिष्टत्वात्॥ यदा प्रत्ययग्रहणाभावेपि विशिष्टस्य नांगसंज्ञा फ
लाभावात्॥ नचोरदित्यादौ प्रत्ययस्याक्षेपपरनिमित्तत्वाभावेन स्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ न
संप्रसारणे इत्यस्याप्रवृत्त्या वकारस्य संप्रसारणसिद्धिरेव फलमिति वाच्यं॥ धात्विनाक्षे
न व्यापकस्य प्रत्ययपरत्वस्याक्षेपसंभवात्॥ नहिवव्यवहितस्यैव तेनाक्षेपे प्रमाणं फलं
वास्ति॥ किंचैकवचनं संबुद्धिवचरितिसूत्रे सुसंबुद्धिरिति न्यासे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ४८
विशिष्टस्य संज्ञामाश्रित्यांगस्य गुणसंबुद्धाविति व्यवहारात्रेति नव इत्यत्रापि तुमिचेत्या
दौ तथाव्यवहारादंगसंज्ञाविशिष्टस्यनेतिमयापि वक्तुंशक्यत्वात् यदपितनोधिकस्येत्या
द्युक्तं॥ तदपि न यथान्यासे प्रत्ययग्रहणाभावेपि अंगसंज्ञायाः यस्मात्लुङादिविधिस्तदा
गमितिनभावनाविताभात्रेण प्रत्ययनिमित्तत्वान्निमित्तांगत्वमादायैवोपस्थितत्वेनाउ

द्वियवस्थोपपत्तेः॥ एवं च यथान्यासेपि प्रत्यय इति मास्तु॥ उरदित्यादावभासग्रहणेनापि प्र
त्ययाक्षेपसंभवेन वक्ष्यमाणरिप्रयोगसिद्धेः॥ एवं च प्रागभ्यासविकारेभ्योंगाधिकार इतिप
क्षेपि दोषाभावः॥ बहुवचने झल्येत्॥ अत्र ऊजीतिमास्तु॥ न च रामाणामित्यादावतिव्याप्ति
: मरूपाणामित्यादिनि दूर्भ्रात्॥ हल्यग्रहणानुवृत्त्या वा॥ सन्निपातपरिभाषया तदप्रवृत्तेः
नचैवं सर्वेषामित्यादावप्येत्वानापत्तिः॥ तस्यास्त्वनित्यत्वस्याव तृपकत्वेन धानिष्टत्वेन व्यव
स्थोपपत्तेः॥ ननु जनतुभ्योरपि एत्वापत्तिरिति चेन्न॥ सवर्णदीर्घेण बाधात्॥ यद्वोतोहद्धि
र्द्धुकिहाधीत्यतोहलीत्यनुवर्त्तनात्॥ बहुवचने किं॥ रामाभ्यां॥ यत्तु रामस्येति प्रत्युदा
हरणं परिभाषाप्रवृत्त्यात्मसमर्थनं च तदसत्॥ अनित्यत्त्वेलक्ष्यैकचक्षुष्कतायाः आव
तृपकेत्वन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तौ बीजाभावात्॥ इष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौन्याय्यस्य निर्विषय
पातात्॥ अत्र बहुवचन इगित्येव सुवचं॥ न च ज्ञानयोरित्यादौ तुमापत्तिः॥ अंतरंगत्वा
द्गुणे कृते इगंतत्वाभावात्॥ न च वा अगदांगं बलीयः॥ समानाश्रयत्वेन तदप्रवृत्तेः॥ प्रकृ
तसूत्रे परिभाषयासन्निपातपरिभाषया वा निस्तारः॥ यद्वा बहुवचनस्येत्युच्यतु॥ एतेन
ज्ञानयोरित्यत्र नुमापत्त्यात् भासखंडनं नवीनोक्तमपास्तं॥ हस्वनद्यापोनुट्॥ यत्तु आहे
दुत्रो खरे न वीनाभ्रंकृ॥ पत्तु तुडिति योगविभज्यतु दृधेयः॥ नद्यापइत्यनेन दीर्घातात्वे
न्नद्यापएवेतिनियमार्थकेन दीर्घेषु न दोषः॥ हलंतादेत्यस्य च तु र्भूएवेत्यर्थकेन षट्च

तुमर्थाच्चेत्यनेन हल्त्वं ते तु न दोषः॥ एवं च ह्रस्वग्रहणं न कार्यं तत्र नद्याप इत्यस्य स्त्रीलिंगानां चेन्न
द्याप एवेति नियमपरतयापि व्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीत्वाश्रयत्वयोः ह्रस्वेपि दृष्टतयावृद्ध
४९ कनियमें दृढतरप्रमाणाभावेन च मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेरिति चेन्न॥ ह्रस्वेपि स्त्र्याख्यस्य
वास्त्रीलिंगे पि ऋतिखद्वृ इत्यादौ तद्दर्शनेन कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यादौ प्रथमलिंगग्र
हणं चेत्यनेन नदीत्वदर्शनेनोनयोस्तुल्यत्वात्॥ यदि तत्र गौणमिति ब्रुषे॥ आस्वेपि त
थाच विनिगमनाविरहादस्तु नयविधि नियन्मः ननु तथापि मतीनामित्यादौ दोषस्त
दवस्थ इति चेन्न॥ इकारप्रश्लेषेण तत्सिद्धेः॥ वस्तुतस्तु नहि आनिष्टाधानाय शास्त्रप्रवृत्तिर्भ
वितुमर्हतीति भाष्यात् लक्ष्यदृष्ट्या निष्ठादीर्घविषयक एव नियमो न विष्यतीति दिक्॥
आदेशप्रत्यययोः॥ अत्र प्रत्ययपदं तदवयवेक्षिणि कंम्॥ तत्र तात्पर्यग्राहकं तु
हलि सर्वेषामित्यादिनिर्देशः मातिग्रहणं च तेन मातिस्यसद्भावाद्वृद्धिः॥ प्रत्यय
स्यैव विषयभेदाद्भेदस्वीकारे तु मातिग्रहणाभावात्मोवत्या हृदयाश्रयणमिति कैयटः॥ एते
न सोवत्या हृद इति मनोरमाश्रेप्रमसंबंधदपार्थक इति तद्व्याख्यातृग्रंथरक्षापास्तः॥ ४९
यत्तु सिद्धांतरत्नाकरे तत्त्वबोधिन्यां चादेशावयवग्रहणोतिसत्वइत्यादोषत्वापादनं इति
तन्न॥ नरपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनामित्यत्र निषेधात् तत्र षत्वापत्तेः॥ ए
वं च तिसृ इत्यत्र सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वाभावमात्रं तिसृभिरित्यत्र सकारोच्चा

रणस्य चरितार्थत्वापादनमयुक्तमित्याह इत्यत्रैव सकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वादिति दिक्॥
ननु दधि सेचाविन्यादौ षत्वापत्तिः॥ न चोत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषेध इति प्रत्ययल
क्षणप्रतिषेधस्यापदादिविषयत्वेनांतर्वर्तिसुपा प्रत्ययलक्षणेन पदत्वादस्मात्पदाद्योरिति
निषेधान्न दोष इति वाच्यं॥ रघ्नः सेचावितिविग्रहे तत्संज्ञे वेपिसोपपदात्स्त्रिचेविविगतिका
रकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेरित्यनेन कृदंतेन समासे तदसंभ
वात् इति चेन्न॥ अत्र कैयटः॥ अनभिधानाद्वक्ष्येकवस्तु कृतापक्षे तत्र विजेव नोत्प
द्यते इति व्यक्तस्त्वमाह॥ अन्ये तु गतिकारकेत्यस्यानित्यत्वमाहुः॥ भाष्यकारास्तु पदादि
रिति पंचमीसमासमाहुः॥ तत्रानभिधानमनित्यत्वं चागतिकगतिकं॥ पंचमीसमासे
तु वहुसेचादि सिध्यर्थं वहुच्पूर्व इति वचनं कर्तव्यमिति गौरवं॥ ममतु प्रतिभाति॥ सा
तेरिति पृथक्सूत्रं॥ ततः पादात्॥ अत्र शक्तं सुवंतं चोन्नयविधं शत्यते तत्र दधि सेचा
वित्यादौ शक्तमिति यथासंभवं बोध्यं॥ न च शक्तपदं भाष्यासंमितमिति भ्रमितव्यं॥ नैवि
शाइत्यत्रानिरपि पदं विशिरपि पदं सर्वे सर्वपदादेशा इत्यादौ तद्दर्शनात्॥ एवं चोत्तरप
दत्वेत्यत्रापदादिविधावितिवहुच्पूर्व इति सातिग्रहणं च न कर्तव्यमिति लाघवं॥ न च
शक्तपदत्वाश्रुकीकारेण पदादितिषत्वनिषेधप्राप्तौ बुभुक्षतीत्यादावपिनिषेधापत्ति
रितिवाच्यं॥ मंत्रे घसर्वेषामित्यादिनिर्देशेन प्रकृतसूत्रे प्रत्ययस्य निषेधाभावबोध

नात्॥ एवं च राजपुरुषे विन्यासादावपि नातिप्रसंगः॥ अन्यथा तत्र वृत्तिसुपापदत्वात्पत्वनि
षेधः स्यात्॥ न च तत्तापकाश्रयणे गोरखंत्व इत्यापिरामे विन्यासादि सिध्यर्थं न तावत्स्पकत्वादि
५० तिदिक्॥ नाप्येतदुत्तरपदत्वेतिवार्त्तिवार्त्तिकं प्रत्याख्यातं॥ तथाहि॥ स्वादिविरुत्त्वं सुप्तिङं
तमित्यतः सुविरुत्तुवर्तस्वादिषु पूर्वपदं तदवयवभूतं यदि सुबंतमस्ति तदपि पदसंज्ञं
॥ एवं च समंतायामसर्वनाम्नोऽनियतनादौ पूर्वं तत्समंतं तदवयवभूतं यदि सुबंतं तदपि संज्ञं
॥ एवं च परमवाचा वित्यादावुत्तरपदविधस्येति पदत्वानिषेधात्परमवाचत्यादौ नत्वा कु
त्वाभावसिद्धिः॥ इणः कोः किं॥ विष्वपासु॥ यत्तु रामस्येति प्रत्युदाहृतं व्याख्यातं च तन्नाद्यैर्दुष्टे
रवेरेटाङसीति सूत्रेस कारोच्चारणमित्येकोरित्यनुहृत्त्वा वेवतान्यप्रत्याहकमिति नावइति
॥ तत्र सप्तम्यकविष्वपास्विति निर्देशप्रत्युदाहरणं न वे रामस्येत्यादौ सकारोच्चारणसाम ५०
र्थ्यादेवेत्याहुस्तिसिद्धेस्तुहृत्तितात्पर्यं फलकत्वेन व्याख्यानस्यानुचितत्वात्॥ न च सु
पोपि सकारोच्चारणसामर्थ्यं॥ लिप्सु प्रत्याख्यानसुइत्यादौ चरितार्थत्वात्॥ सर्वादीनि सर्व
नामानि॥ यत्तु तद्गुणसंविज्ञानइति प्रतीकमुपादाय तस्यान्यपदार्थस्य गुणः विशेष
णमिति संज्ञायते कार्यान्वयित्वेन यत्रेत्यर्थः॥ प्रायः संयोगसमवायान्यतरसंबंधेन सं
बंधनसंबंधीयत्रान्यपदार्थस्तद्गुणत्वं॥ तदतिरिक्तस्वस्वामिसंबंधेन संबंधिनस्तत्वेः
तद्गुणत्वं नागयज्ञोपवीतीनोऽस्य नाम इत्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यान्विताभावेपितत्संनिहि
९८

तत्वमस्त्येवेति तद्गुणसत्त्वमेवेति हरिग्रंथे स्पष्टमित्युक्तं वैयाकरणभूषा॥ तत्रेदं वक्तव्यं॥ किं
बहुव्रीहित्वावच्छिन्नबहुव्रीहौ न तद्गुणात्तद्गुणत्वमुत षष्ठ्यर्थबहुव्रीहावेव॥ नाद्यः॥ प्राप्तोद
कः॥ ऊढरथः उपकृतपशुः॥ उपदशाः आसन्नविंशाः इत्यादावतद्गुणत्वेपि स्वस्वामिसंबंधेनं
संबंधिनस्तत्त्वाभावात्॥ नांत्यः॥ तद्गुणषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ संयोगसमवायातिरिक्तसंबंधस्या
प्राप्रसिद्धत्वेन प्रायः परस्पर्व्यर्थत्वात्॥ नवद्भिः षष्ठी शेषइति सूत्रे महता प्रयत्नेन सं
योगसंबंधत्वाभावप्रतिपादनेन पूर्वापरविरोधाच्च किंच नागयज्ञोपवीतीत्यस्यासाधुत्वं
न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधात्तथापि कुरुक्षेत्रम सर्वार्थलोक इति वत्साधुत्वषष्ठीस
मासेन वा तथापि बहुव्रीहिप्रकरणे तदुपन्यसनं व्यर्थं भ्रूक्षवाससंनोजयेत्तु स्वाहत्वानु
चितं॥ यदि तु मत्वर्थेपि तद्गुणत्वं स्वीक्रियते तर्हि दंडिनं भोजयेत्यादौ तव दंत्यासं
योगस्य संबंधत्वाभावेन षष्ठ्यर्थत्वाभावात्स्वस्वामिभावसंबंध एव प्रत्ययः स्यात्॥ तथा च
दंडस्वामिके एव भोजनं स्यात्तु दंडसंयुक्तो महीत्यानु दंडसंयुक्ते इति तद्गुणत्वं तत्र न च
भोजनकाले दंडसंयोगो नास्तीति चेत्किं ततः दंडिनं पत्रेपत्यादौ दंडस्य कार्ये॥ न्वयित्वे न
तद्गुणत्वसंभवात्॥ न हि सर्वत्र कार्यान्वयित्वे एव तद्गुणत्वमिति नियमः॥ क्वचिद्दृत्वनितत्त्वा
पि तत्संभवात्॥ यत्तु तत्त्विद्धेरिति प्रतीकमुपादाय तत्र च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः॥ त
दंतसंज्ञात्वावेदं द्वंद्वे चेत्यादौ नामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणफलाभावादि

तिभाव इत्युक्तं वैयाकरणनव्यैः तन्न॥ परमसर्वस्मै इत्यादौ स्मायाद्यभावरूपफलस्य वक्तु
मशक्यत्वात्॥ तस्मात्तदंतसंज्ञायाः परमसर्वस्मै इति न फलं॥ एवमकजपि न फलं सर्व
नाम्ना प्रातिपदिकविशेषणे सर्वांतप्रातिपदिकादित्यर्थसंभवात्॥ न च समासप्रत्ययेति
५८ निषेधः शंक्यः॥ तस्यानित्यत्वादिति यदपि तन्मिलिति॥ अवयवसर्वनामत्वेन न निर्वाहः
॥ सर्वनामप्रकृतिकसमुदायाद्यंतत्वाभावादिति भाव इति॥ तदपि न तत्रापि सर्वनाम्ना प्रा
तिपदिकविशेषणे सर्वांतप्रातिपदिकाद्यासमभीतदंतादित्यर्थसंभवात्॥ एवं च सर्व
नामसंज्ञायां तदंतविधेः फलं चिंत्यं॥ अत्र सर्वादिषु तदंतग्रहपागो व्यर्थः॥ न चोनकोइति
प्रयोगसिद्धिः फलं॥ अन्यथा कजभावे कप्रत्यये द्विवचनपरत्वाभावेनोभयतनयत्र
त्वादादिवायच्प्रसंगादिति वाच्यम् उभादुदात्तो नित्यमिति योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतानि
त्यमित्यनेन द्विवचनपरत्वयोग्यस्वार्थिकप्रत्ययातिरिक्तवृत्तोऽच्यजित्यर्थकेनात्र तदभावा
त्॥ द्विवचनपरयोग्येति विशेषणात्तमिलादिव्यावृत्तिः वृत्ताविति विशेषणादुभाभ्यामि ५८
त्यादिव्यावृत्तिः॥ उभयप्रत्याख्यानं कुर्वतां भाष्यकाराणामयमेवार्थः संमतः॥ केचित्तु
कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन द्व्यर्थबोधकत्वं नातमोस्तु॥ अवयवत्वेन तद्बोधकत्वमित्युभयो
रयच्प्रवृत्तौ प्रवृत्तौ च विशेष उक्तः॥ एवं च लाघवाद्भाष्यसंमतत्वाच्च मदुक्त एव नित्यमित्य
स्यार्थः उचितः एवं च नित्यमित्यनेन द्विवचनपरत्वाभावे तत्राप्युभयशब्दादुभयत्वं द्विवचनं

१५

वुकाभावप्रयुक्तं ततोऽप्यचायजिति तत्परिष्कारं च स्वीकृत्य सर्वादिषु तदंतग्रहपार्गं च स्वीकृत्य भाष्य
कारस्य प्रयोदिवादपरत्वमनोरमाग्रंथस्तद्व्याख्यानग्रंथश्चापास्तः॥ यत्तु अंतरंगत्वादिति मूल
प्रतीकमुपादाय शब्देंदुशेखरे उक्तं॥ नांतरंगं बलीय इत्यस्याश्रयं विषयः॥ युगपत्प्राप्त्य
भावात्॥ असिद्धं बहिरंग इत्यपि न॥ अंतरंगोत्तरबहिरंगप्राप्तेः॥ तदुभयमपि याक्षिकं
॥ यथोद्देशपक्षे तत्संभवेऽपि कार्यकालपक्षे युगपत्प्राप्तिसंभवात् तस्याप्तुरोधेन कार्यस्य
प्राधान्येन च कार्यकालपक्षाश्रयणस्यैवोचितत्वात्॥ तत्पक्षं स्वीकृत्य प्रवृत्तमूलस्य तद्व्या
ख्यात्वनियथोद्देशपक्षाश्रयेण खंडनस्यानुचितत्वात्॥ यदपि अंतरंगे कर्तव्ये बहिरंगासिद्ध
त्वेपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरंगप्रवृत्तेरनयावारयितुमशक्यत्वात् बकुःशास्त्रयादृष्टत्वादिति॥
तदपि न॥ हेप्रवृत्तांतरंगकार्यापि विरुद्धबहिरंगकार्यप्रवृत्तेः क्वाप्यदर्शनात्॥ यदपि यथो
द्देशपक्षाश्रयणेंतरंगपरिभाषायाः अप्रवृत्तौ च तयादेशोऽनयप्रतिषेध इति वार्त्तिकप्रत्या
ख्यानपरभाष्यस्वरसार्यांतरमिति भाष्यमानं॥ तथाहि त्रिशब्दप्रकृति कार्यजंतस्य जसः शीवि
षये पुंस्येव॥ वानन्निधानमिति तदानूप इति॥ अयच्प्रत्ययांतरपक्षे भाष्यान्नायवर्णनं॥
तदपि न यथोद्देशपक्षाश्रयणेऽपि एवं प्रवृत्तांतरंगबाधायोगात्॥ न चैवं नेमत्राद्यपि वि
कल्पो न स्यादिति वाच्यं॥ आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन तत्रांतरं
गमपि बाधित्वा विकल्पप्रवृत्तेः॥ अन्यथा शाकंसुदपहं तुमित्यत्र नपुंसकत्वस्य बाधापत्तेः

अयमप्रत्ययांतरमितितु लाघवानुरोधादुक्तं॥ तत्रत्वाष्टलाघवेसत्यपिवकृतस्योगविनाशा
थयणोःथगौरवात्॥ वार्त्तिककारमतेवचनारंभेगौरवात्सूत्रकारेणापरिभाषास्वीकृता॥ किं
चनाप्यमयप्रत्ययांतरमितिनित्यमित्येतद्विषयकंनतुद्वित्रिस्मांतयस्यायजेसेतद्विषय
५२ कं॥ तथाचाननिधानमितिभाष्यान्यायवर्णनंमुधैव॥ यत्तुतथापीतिकौमुदीप्रतीकमुपा
दायप्रत्ययग्रहणेतदंतग्रहणंप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामीतितदंतविधिद्वयेनउ
तरांतांनेत्याद्यर्थेपरमकतरस्यप्यपदेशिवद्भावेनकतरस्यचसंज्ञासिद्धेरितिभावः॥ तत्रमा
नमाहेकेवलयोरिति॥ प्रयोजनाभावात्फलाभावात्यथाश्रयुज्यतेःनेनेतिप्रयोजनंसंज्ञा
प्रवृत्तिप्रयोजकसर्वार्थवाचकत्वंइत्युक्तंनवीनेस्तत्र॥ केवलयोःसंज्ञायामपिपरमक
तरकतरेत्यादौसर्वनाम्नःपरत्वमुपजीव्यप्रवृत्तेनावश्यंसुडादिप्रयोजनसंभवात्॥ एवंचवि
द्धितविशेषणंकृत्वापिनाश्रयणीयमितिलाघवं॥ संज्ञोपसर्जनव्यतिरिक्तयोःस्वार्थप ५२
रयोःसर्वार्थवाचकत्वसंभवात्॥ यद्वा॥ सर्वार्थप्रकृतिकत्वात्सर्वार्थकत्वाद्वितीयमपि
न॥ अकजादिसिद्धिस्तुसर्वंतिप्रातिपदिकादित्यर्थेनेत्युक्तमेव॥ किंचसंज्ञाविधौप्रत्यय
ग्रहणेतदंतग्रहणंनेत्यस्यबाधापिनेतिलाघवम्॥ नवकृत्रीहौ॥ यत्तुसतुग्ग्रहणमि
तिमनोरमाप्रतीकमुपादायछुंःश्रुडितिसूत्रेप्रवृत्त्यादावंतरंगत्वात्॥ जातस्यतुको
निवृत्तयेतन्क्रियतेसनुट्ङ्द्वितामामथ्यांचिमांस्यस्यत्राः॥ वांछादिप्रकृतिकक्विबंतादेस्तु

अप्रयुक्तेनलक्षणविषयंतेवनेतिउक्तंनवीनैःतन्न॥ नानर्थकेलोंत्यविधिरनभ्यासविकारे
इत्यनयैवव्यावृत्तिसिद्धौसनुट्ङ्द्वैतांनवांछादिव्यावृत्तिसिद्धावननिधानाश्रयणस्यव्यर्थ
त्वात्॥ प्रकृतिप्रत्ययापत्तीति॥ यत्तुकंसंघातयतीत्यादौकक्कुक्तितन्निमित्तकादेशानिवृ
त्तयेक्रियमाणमाख्यानात्कृतस्तदाचष्टेकृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेतिवचनमित्यर्थः।प्र
त्ययेदंचिंत्यं॥ लुकापिप्रत्ययलक्षणमताद्दाज्ञाणेनेयइत्यादाविवाकृतव्यूहपरिभाषा
याः॥ अवाप्तिः॥ नलुमतेतिनिषेधस्तुप्रत्ययेपरतोजायमानपूर्वकार्यएवेतिस्पष्टमेव
॥ तथात्वप्रयोगंज्ञानातिपुष्येणयोजयतीतेतत्साधकेपुष्ययोगेज्ञातिवचनेनाप्यकृत
प्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्दर्शितापिकानत्रहिचलोरितिधितिपरतःकुत्वमित्युक्तंनवीनैस्तन्न॥ कंसं
घातयतीत्यादौकृन्निमित्तकएववधादेशःसकलग्रंथकारःसंमतः तथाचनलुमतेत्य
स्याप्रवृत्त्यानिमित्तविनाशोन्मुखेःकृतव्यूहपरिभाषयावधादेशाप्रवृत्तौप्रकृतिप्रत्यया
पत्तेव्यर्थत्वेनाकृतव्यूहपरिभाषानित्यत्वज्ञापनसंभवात्॥ किंचअत्रप्रत्ययलक्षणप्रवृ
त्तिःस्वीक्रियतेनवा॥ नांद्यः॥ कृन्निमित्तत्वंविनाप्रत्ययनिमित्तत्वाभावेनतन्निमित्तत्वेच
नलुमतेत्यस्यप्रवृत्त्यैवतुनयथापिप्रत्ययलक्षणप्रवृत्तेर्नांत्यः॥ प्रत्ययलक्षणसत्वाद्वि
तीयेवपुक्तव्याघातात्॥ इदंच॥ नवकृत्रीहावितिवद्धिविकौधितेइत्यर्थः॥ अतएवस
मग्यंतगुरुनिर्दिष्टोपिसार्थकः॥ अन्यथादमात्रालाघवाद्वंद्वस्थेतिप्रथमांतमेवपठेत्॥

५३ एवं च द्वंद्वे यानीत्यादिमनोरमायां ग्रंथोऽवयवसर्वनामसंज्ञानिषेधदूषणपरः॥ न चाख्यातग्रं
थस्वरसात्तस्यावेरोव पराहत इति दिक्॥ विभाषा जसि॥ जसि विवक्षिते द्वंद्वे चेत्यनेन प्राप्तो
निषेधो वा स्यात्॥ न च निषेधाभावे शीभावदाकाराद्यर्थविवक्षायां अकचि वर्णाश्रमेतर
के इत्यपि स्यादिति वाच्यं॥ समुदायनिषेधवादिनोऽपि मते संज्ञैः इः जसिः सोत्रः॥ सप्तम्यालु
गिति क्लिष्टव्याख्यानेऽपि अवयवस्य निषेधाभावेन तादृशप्रयोगस्य दुर्वारत्वात्॥ न च जडत्वा
र्थी वृत्तिरिति पक्षे ऽवयवस्य निरर्थकत्वादज्ञानाद्यर्थयोगाभावेनाकचः प्राप्तिरेव नास्तीति
वाच्यं॥ अवयवनिषेधवादिनापि तदकुत्रकत्वेन तत्पक्षे दूषणाभिनिवेशस्य जन्म इति
गुरुमतव्याख्यानस्य च व्यर्थत्वात्॥ इतरकशद्वंद्वसमासे तु नत्वयोगस्येष्टत्वात्॥ एते
किंच विभाषा जसीत्यनेन फलादवयवानिषेधाभावे तत्साहचर्येणाद्याधिकारानुरोधेन च
द्वंद्वे चेत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभाव इति शब्दरत्नोक्तमपास्तं॥ समुदायनिषेधवादि
मते यत्फलं शीभावरूपं तदवयववादिनापि वक्तुं शक्यत्वेन फलाभावादिति च विचारि
तान्निधानात् नहि जसः शीति विहितविशेषणमिति प्रागेवोक्तं॥ जराया जरसन्यतरस्यां ५३
॥ अत्र ज्ञापकानुपूर्वामनावृद्धस्यावितोऽप्यतेनोपादितत्वाद्धाघुवाज्जरस्येति पुल्लिंगेनैव
निर्देशो न कृतः॥ एवं चैकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषाया अपि नोपयोगः॥ स्त्रियां तु प्रातिपदि
कग्रहणे इत्यनया नवज्ञापनेन वाप्रवृत्तिः॥ यत्तु विभक्त्यादेशोऽतः परत्वाज्जरसित्यसंगतं॥

विभक्त्यादेशानामेव पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात्॥ अत एव जराया इति सूत्रे जरांसीत्यत्र नुम्जर
सोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसिति भाष्योक्तं संगच्छते॥ अन्यथा तदीत्यादिशीभावात्पूर्वमेव
न--- प्रवृत्तौ तदा सर्वनामस्थानत्वाभावान्नुमा विप्रतिषेधासंगतिः स्पष्टैव॥ मम तु विप्र
तिषेधेन एवं शीभावप्रवृत्तेरसंगतिः स्पष्टैवेत्याद्युक्तं शब्देन्दुशेखरे नवीनैः तन्न॥ षष्ठ्येक
वचने जरसः इत्यस्य सर्वैरपि साधुत्वेन स्वीकृतत्वात् तदभावप्रसंगात्॥ न च तस्याप्यप्रामाण्यापादिष्टा
पत्तिः॥ तस्यान्याभिप्रायकत्वात्॥ तथाहि॥ नपुंसकस्येत्यत्र सर्वनामस्थानेति विषयसप्तमी
पक्षे शीभावस्यैव पूर्वत्वं न तु टाङसीत्यस्य सनिप्रायेणैव सूत्रेपरत्वाज्जरसि त्युक्तं॥ पद्दन्नो
मास्निति॥ अत्र प्रवृत्तिग्रहणं सादृश्यार्थं॥ तच्च शाब्दत्वेन॥ एवं च मांसपचनीत्यादिसिद्धिः
॥ यत्तु सादृश्यं सुखेन मांस्पचनीत्यादावपि न त्वनुमतेति निषेधानित्यत्वाच्छसादिपरत्वं बो
ध्यं॥ शाब्दत्वेन सादृश्यमित्यन्ये॥ न च वाङ्गोकथ्य भरोगेऽधि त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः नासिका
कायां यत्त्वसक्षुद्रेषु नसिति वाच्यपठितवार्तिकस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च॥ आसन्यं प्राणमू
चुरित्यत्रापि तद्देवत्रासादिपरत्वं अच सुप्रत्ययति षिति वाच्ये शास्यनतिषि तु शान्यत्र
क्वचिदेव प्रवृत्तिर्बोध्यते अत एव पदन्निशांग्रहणं चरितार्थं॥ तेषां द्विविधानामपि कोशा
सिद्धतया तत्र व्यवस्थार्थतायाएव वक्तव्यतया सुप्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्याश्च संगतत्वेन
तद्वैयर्थ्यस्य इष्टमेवेत्याहुः शब्देन्दुशेखरे तन्न व्याख्यातं॥ शाब्दत्वेन सादृश्यं क्वचिदेवेति तापने

नस्सूत्रं वाग्निकियोः सार्थकता त्॥ एवं च सर्वत्रानित्यत्वेन समाधानं तत्केऽपि नेति जायत्रं॥ अत्र
५४ न्यथा नवडीत्यात्रापि मांस्पचनीत्यादाविवचिन्नक्षिपरत्वसंभवेन वैयर्थ्यस्यानुपपत्तेः॥ किं
च पदाद्यादेशानां छांदसत्वेन लोके प्रवृत्तिः क्वाचित्कां तत्रापि सादृश्येन प्रवृत्तिरपि क्वाचित्की
त्यनयत्रापि लक्ष्यैकचक्षुष्कताश्रयणे गौरवात्॥ लक्ष्यैकचक्षुष्कतायामस्ति धर्म्यंतदाव
स्यकत्वात्॥ वस्तुतस्तु त्रासमप्रवृत्तिरिति व्यर्थनाम्नः शासप्रवृत्तिर्यापि दृश्यते कस्तु दोष
णीत्यभिधानात्॥ कृतेऽपि तस्मिन्ल्लक्ष्यैकचक्षुष्कताया आजरूपकत्वेन कृतेऽपि तस्मिन्नतये
वसिद्धेः॥ मम तु प्रतिभाति॥ सूत्रमेतानावरूपकं॥ पादादिपर्याया एव प्रयारयः॥ अत एव वक्ता
रो उनयोरुपादानात्॥ नहि कश्चित्स्थान्यादेशयोः पर्याये रूपदानं दृश्यते॥ न च तन्त्रको हरि
त्यादिव्यवस्थार्थमिति वाच्यं॥ वेदेऽपि विपरीतप्रयोगमापादये॥ तुमशकातयालोके वृत्तेर् ५४
पि सूत्रे व्यवस्थायाश्चनावेन लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैव व्यवस्थासंभवात्॥ अत एव स्थानिनाम
नुपादानं॥ नहि स्थान्यादेशभावेन स्थान्यनुपादानं क्वचिद्दृष्टं॥ अल्लोपोऽनः॥ ननु राजकी
यमित्यत्रैकदेशविकृतन्यायेनाल्लोपः प्राप्नोति॥ अत्र वकृतः कृतस्तत्रे भाष्यकारैर्द्वेधा समा
हितं॥ तथाहि॥ एकदेशविकृतमनन्यवदिति दृष्टिः स्यु॥ राज्ञः क च ति सूत्रे राजन्शब्दः
षष्ठीनिर्दिष्टः तत्त्वनिति लोपाभावः॥ अथवा पुनरस्त्वविशेषेणाभ्यारीनां संप्रसारणेन का
रांतग्रहणमनकारांतमाहत्यर्थ॥ अथ तत्प्रकृतमुत्तरत्रानुवर्तिष्यते॥ तथाहि॥

२८

अल्लोपोऽनः नकारांतस्येति॥ इदं सूत्रमूष्यट संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्यकारैर्द्वेधा व्याख्यातं॥ त
थाहि॥ अन्कारांतस्य लोपे प्रयोजनं तक्ष्णा तक्ष्ण इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ एवं तर्हि कार्यकालसंज्ञा
परिभाषयं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं॥ नस्येति॥ तत्रोपस्थितमिदं भवति यचि भमिति॥ तत्र य
जादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः॥ अनाकारं यजादिपरस्यानो योऽकार इत्यादिना परिभा
ष्यां विनापि सिद्धिरुक्ता स एव पक्षः सर्वैरुक्तः॥ वृत्तिकारैस्तु यथोद्देशपक्षे पिष्टनं त्यविकारेति
परिभाषामाश्रित्यान्नंतस्य नस्यांगस्याकार इति प्रत्याख्यातं॥ न च सा भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्रमि
तव्यं॥ नहि स्तृगाः संतीति यवा नोप्यंते॥ तस्माद्भाष्ये तस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थ
मेषा परिभाषा कर्तव्येत्यंतमुपसंहारात्॥ एवं चान्नंतस्य नस्यांगस्याकारस्य लोप इति वृत्ति
कारादिव्याख्यायाः यथोद्देशपक्षे कार्यकालपक्षे च संभवात्॥ अंगावयवा सर्वनामस्थानय
जादिपरो योऽनिति व्याख्यायास्तु कार्यकालपक्ष एव संभवादेतदाश्रित्य नवीनोक्तं तत्त्वं तु न
मनुचितमिति दिक्॥ यत्तु नस्येति प्रतीकमुपादायांगस्येसेन तत्संहितेनेत्यर्थः॥ एतेन तल
स्यभूषांणोः प्रत्ययवत्सम्बन्धशब्दयोरपि विधानान्नेन नप्रत्ययाक्षेपद्र त्येतदपास्तमिति शब्द
रत्नोक्तं॥ तदयुक्तं॥ भाष्यरीत्या कार्यकालपक्षाश्रयेण यचि भमित्यस्योपस्थितेरेवाक्षेपपरा
र्थत्वेनात्रांका समाधानयोग निर्द्धावेरौ व्यगतत्वात्॥ अथवानानेन न संतांविधीयते॥ किंतु
नलोपाभावो निपात्यते॥ एवं॥ चांगस्येत्येतन्न संहितेनेति व्याख्यानमनपयुक्तमिति दिक्

१

पूर्वस्य इति॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे त्विड्व्यवाय इत्येवात्र णत्वमिति मूले
५५ तुशब्देनास्वरसः सूचितः॥ नच फलाभावाद्दोषबाहुल्याद्भाष्यविरोधाच्चेति। तथाहि वेनि
दितामर्थितिकः॥ अपीपचन्नितिप्रयोजनत्रयमुक्तं॥ ननु विहितविशेषणेन स्थान्यादेश
यो रकारस्योच्चारणार्थत्वेन पूर्वस्मादच्चर्येण यथाक्रमं साधितं सकलग्रंथकारैः॥ एवं च
फलाभावः स्पष्टः॥ प्रक्रियायामप्यत्यादावल्लोपस्य स्थानिवद्भावाण्णेरियादेशेन स्यात्तथाहि गो
रित्यादौ स्थानिवद्भावेनेड्डादेरूकस्यात्तुंबुद्धेरिति सुलोपश्च स्यात्॥ एवं च दोषः स्पष्टः॥ न्याय
त्वामन्नित्यादौ स्वविधावाड्विधिमिव्यर्थमपरविधावितिवक्तव्यमिति न्यासान्तरेऽपि पंचमीस
मरसो वक्तुंशक इति न वक्तुं शक्तिर्निष्पन्नाया नवबोधनिमित्तानहि भाष्यकारेण यथान्यासं
व्यापयित्वाद्वितीयं तत्कर्तव्यमित्युक्तं येन नवक्तुं मंगच्छेत॥ किंच प्रकारान्तरेण निर्वाहि ५५
तेऽत्राहत्याद्याश्रयेण सूत्रस्य व्याख्यानमनुचितं॥ इदं च समर्थः परविधिरिति सूत्रे द्विवि
धं सामर्थ्यं परिभाषायामिति पक्षेयावान्व्याकरणे पदगंधस्तस्य सर्वस्य संग्रहे युक्तसामर्थ्य
तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यं तेन जाघदेमत्यपेक्षाधीनावः सामर्थ्यपरिभाषायामितिसूत्रमति
तत्तरकं नवतान्यनेन भाष्येण सूचितम्॥ व्याख्यातं च कैयटादिभिस्तथैव॥ यत्तु स्व
विधित्वादिति प्रतीकमुपादाय गस्येक इत्यत्र स्थानिनि प्रत्यये पुंच सर्वत्राकारेण वि
वक्षितः॥ आदेशांशेन विवक्षितः॥ अन्यथा निषादकर्षूत्राष्ट्रादौ ह्रेंगन्निवजरूपका

देशे कत्राष्ट्रस्य लाक्षणिकत्वात्केण इति ह्रस्वाभावप्रसक्तिरिति भावः॥ स्थान्यादेशयोरिति॥ इका
देशस्थानिभूतप्रत्यये आदेशाविधायके सूत्रे गस्येक इत्यत्र चेत्यर्थः॥ सदृशे चेदं गस्येक इति
सूत्रे भाष्यकैयटयोः इदमुपलक्षणं॥ संनिपातपरिभाषयापि कादेशावारणे बोध्यमिति न
व्यर्थं कन्तत्र॥ केण इत्यत्राप्यकारस्योच्चारणार्थत्वेन व्यंजनमात्रे ककारे ह्रस्वविधानात्तत्र
ग्रहणे णिति निषेधाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः अप्रवृत्तेः॥ नचातिप्रसंगः॥ व्यु
त्पत्तिपक्षे राकधाकेत्यादिव्याहृत्यर्थं तद्धितग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकेनैव निरासात्॥
अव्युत्पत्तिपक्षे वार्तिकाभावेऽपि ग्रहणेनेति बोध्यं॥ एवं च यथाश्रुतैव व्याख्यासंभवे तत्का
व्याख्यानमनुचितं॥ ननु तथाति ककारादितद्धितेऽतिप्रसंगस्तदवस्थ इति चेन्न॥ भाष्ये कं
तः पंतः शंग इत्यादावि कादेशाभावात्तत्सिद्ध्यर्थं गस्येक इत्यत्र स्वरितोच्चारणवत्तत्रापि स्वरितोच्चा
रणेन स्वतप्रत्ययाकारविशिष्टेयः प्रत्ययाकारस्तस्मिन्परतः ह्रस्व इत्यर्थस्वीकारेणावर्ण
स्य प्राधान्येनाश्रयणात्परिभाषाप्रवृत्तेर्नैषादकर्षुकि इत्यादिसिद्धिः॥ यद्यपि मनोरमायां ग
स्येक इत्यत्र द्विरूपविधेयेवाकास्याविवक्षितत्वं॥ तत्रादेशांशे विधित्वसंपादनार्थं विधेये
तुगप्रत्ययाकारेणैव सिद्धं व्यर्थं तदिति बोधनार्थमनुत्थरूपादानेन तुगादेशत्वावच्छेदे
न॥ एवं च यत्र प्रत्ययाकारे प्रयोजनं तत्र प्रत्ययाकारविवक्षापेक्षादेशस्थानिनि तत्र
हि कंदइत्यादिव्याहृत्यर्थस्वरितगुणोच्चारणेन सार्थक्यात्॥ यत्र स्थानिनि नप्रयोजनं॥

पयोर्द्दंद्वेगम्निनत्वान्न तत्रादेशाएव विवक्षितत्वं यथेमुमुक्षांनात्कइत्यादौ॥ एवंचनकाप्यनुप
५८ पत्तिः॥ किंच प्रत्यये: विवक्षितत्वेरस्येत्यत्राविवक्षितत्वमागतमेवैतथाचसमुच्चयार्थचका
रस्यासंगतिः यौनकत्वंचस्पष्टमेव॥ एवमिकादेशस्थानिनूतप्रत्ययेस्यादेशाविधायके
सूत्रेगस्येकइत्यत्रचेत्यर्थइतिस्थान्यादेशयोरिमस्यविवरणेपिबोध्यः॥ नचपंचमीसमा
माश्रयणेमथितयतेः क्विपिमथितावारतीत्यर्थेकिमाथितिकइतिनाप्यकुत्रूपासि
द्धिरिकादेशापवादकादेशाप्रवृत्तेरितिवाच्यम कृतेपिपंचमीसमासेत्याद्दिष्टादचःपूर्व
स्येवपरस्यापिस्थानिवद्भावेनकादेशाप्रवृत्तेनगिरूकत्वात॥ तस्मात्काष्टत्र्योवनास्त्रीपति
वन्मंथितयतेः क्विपोदन्तनिमित्तेवतत्वं॥ अस्कवामथितावरतीत्यर्थेमाथिक इत्येवरू
पंमाथितिकइतिरूपंतुमथितंपण्यमस्येत्यर्थेणवच्यतएवकैय्यटेनव्याख्यातंसन्निपा
तपरिभाषामनाश्रित्येति॥ यत्तुपरमाहवर्यस्यबलीयस्त्वादितिरिक॥ इतिमनोरमाप्रती ५८
कमुपादायदिगयक्तिगतदर्थपंचमीसमासस्यावश्यकत्वंइति॥ तथाहि॥ परस्मात्वचर्यस्य
वलवत्त्वेमानानावः॥ विप्रतिषेधसूत्रेकार्यन्नाष्टेनतत्रास्त्रीयस्येवग्रहीतुमौचित्येनान्तरत
धामेरिस्यायुक्तंनवीनेतत्त्व॥ परश्वोव्यवस्थयति॥ अचः परस्मिन्निसूत्रस्थभाष्यविरोधा
त॥ नवद्विरपिविनाषागमइनविदविशांनुदविदोदन्नेत्यादौपरमाहवर्यस्यस्वीकृतत्वा
च्च॥ नचनाप्यंपंचमीसमासेस्येनमाथितिकेन्यस्यमाधितत्वात्तव्यावत्तुपकइतिवाच्यं॥॥

तस्यतत्राग्रहानावात॥ वस्तुतस्कइसुमुक्षांतात्कइत्यत्रांगविशेषणात्तदंतविधौबांता
दितिलब्धेतग्रहणसामर्थ्यात्प्रत्ययोपदेशोनांनदित्यर्थजानान्माथितिकेत्यादौदोषश्चेत्त्र्णो
पिनास्त्रीतिसिद्धांतः॥ एवंचमनोरमादिमकलग्रंथनिर्वाहितधाख्यातनिस्त्रीदिरुक्तकथनेन
ततद्दूषणमनुचितमितिदिक॥ आङोनास्त्रियां॥ अचाउंनडितिनगीतिवासुवचं॥ पुंसीत्ये
वसिद्धेः मुनाकुलेनेतिनपुंसकेनगमसिद्ध्यर्थंक्रियमाणास्त्रियांग्रहणसामर्थ्यान्नित्य
स्यनासिद्धत्वं॥ अथवाप्रत्ययइत्यादिनिर्द्देशात्सूत्रत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वेनात्राप्रवृत्त्या
नमुनेत्यस्यानावेपिरूपसिद्धिः॥ अत्रैवतात्पर्यग्राहकंपुंसीत्येवसिद्धेस्त्रियामितिकरणं
॥ एतेननुम्येवास्तुअमुष्मैकुलायेत्याद्यसिध्यापत्तेरितिमनोरमाग्रंथःनुम्यप्यस्तुइतिमु
पाद्यायांनाव:॥ तंत्रेणानानावेनकारश्चकार्येतिंप्रतिश्वनंप्रतिचकृतेचकार्यातिरंप्रति
मुत्नावीनासिद्धइतितदर्थः॥ नुम्यैवास्त्वितिपाठेएवकारोप्यर्थःउच्चारणार्थत्वादिति॥
तंत्रेणोच्चारितेद्वितीयेनेत्राहेत्यर्थः॥ इतिव्याख्यातृग्रंथस्यापास्तः॥ किंचयथाश्रुतेपितत
त्राद्याश्रयणमनुचितमेवनेत्यत्राकारस्योच्चारणार्थत्वेनसाक्षादन्यांतत्तानांवेनवानकारेक
त्वंव्येइतिमनोरमार्थः साधुः॥ नतुमवदुक्ततंत्रेणगौरवात॥ अच्चघेः॥ अच्चाद्ग्रहणंमा
स्तु॥ औतरुत्करिष्यते॥ तथाचटिलोपेसिद्धमश्वाविति॥ नचसखेयपत्यावितिटिलोपापत्ति
॥ पत्यावेश्वनिर्द्देशेनेतियद्दतिनिपातनेनटिलोपाभावसिद्धेः॥ नचविद्यातौतितिलोपाप

त्रिः गच्छतोपरदाराद्दिस्म इति निर्देशान्नतिलोपाभावसिद्धेः॥ नचस्वरे भेदः तिलोपे उदात्तनिवृ
त्तिस्वरेणएकादेशे एकादेश उदात्तेनोदात्त इति उभयथाप्युदात्तत्वात्॥ तथाचस्वरे रूपे वा
५७ विशेषाभावाद्ग्रहणं नाष्ये प्रत्याख्यातं॥ यत्तु नेत्संज्ञक इति मनोरमाप्रतीकमुपादायेयम
पि तदुक्तिश्चिंत्या तस्य लोप इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वा
त् इत्युक्तं नवीनैः॥ तन्न॥ तादृशभाष्यानुपलंभात्॥ यदपि दीधीवेवीङ् इति प्रतीकमुपा
—यनित्यकालव्यापृत्य घत्वात्तस्येति भावः॥ नचतत्रोविदर्थस्येति प्रकरणेन समासबाध इवा
नेन तागोपि बाध इति वाच्यं॥ प्रतिपदविधानाषष्ठी न समस्यते इति वार्तिकानुरोधेन तत्रत
थाकल्पनेपीह तथाकल्पने मानाभावादिति तदपि न॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे इत्या
दिनिर्देशाल्लघुमानस्यात्राप्रसक्तत्वात्॥ अनङ् सौ॥ नकारोकारो नानुनासिकत्वेनेत्संज्ञान
फलाभावाच्च॥ एतेन नकारस्योच्चारणार्थ इत्संज्ञक इति केषांचिदुक्तिरपास्ता॥ अष्टक ए
कानुप्रत्ययः॥ इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यं॥ संज्ञापदे देशेषु ग्रहणेनैव सिद्धेः॥ हलुङ्याब्भ्यो ५८
दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्॥ ननु सुतिसीति प्रत्यये प्रकृते राक्षेपेऽतिखट्वः निष्कौशांबिरि
त्यादौ दीर्घग्रहणं विनापि सिद्धे लघ्वर्थमिति चेन्न॥ बहुश्रेयसीत्यादौ सुलोपापत्तेः
॥ तस्मान्ङ्याबाप्प्रत्याहारविवक्षावं तां प्रतीतो कृतिरिति व्याख्येयं॥ केवलेन तु व्यपदेशिवद्भा
वेन एवं च दीर्घग्रहणाभावे ऽतिखट्वः इत्यादावतिव्याप्तिरेव ननु बहुश्रेयसीत्यादावति

व्याप्तिः॥ यः सः कर्त्रीत्यादावतिव्याप्तिरव्याप्तिरपि न॥ त्यदादीनामः न ङ्याप्रातिपदिकत्वं यत्रापि
विवक्षितत्वाग्रयणात्॥ यः स इत्यत्र हलंतप्रकृतित्वाभावात्॥ यत्र हलंतस्य प्रकृतित्वेपि
नतः परत्वाभावात्॥ त्यदादीनाम इत्यादौ परसप्तमीत्वेपि न दोषः॥ एवं श्रविद्वान्सुजातः श्र
विष्ट इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि प्रत्ययलक्षणेनाबंतत्वादव्याप्तिः॥ ननु कृतेपि
दीर्घग्रहणेऽश्वस्त्री इदेवदत्तस्य इदेवदत्तेरित्यादि दोषस्तदवस्थ इति चेन्न सत्यं॥ ङीङ्याभ्या
श्चाविप्रश्लेषेण दोषात्॥ एवंच दीर्घग्रहणं सुत्यजं॥ एवंच हल्ङ्याब्भ्यः सुतिसि हल् इति सू
त्रमस्तु॥ मनोरमायां तु हलंतात्संयोगांतलोपेनेष्टं साधयित्वा उञापः सोरिति न्यासेन किंचि
द्बाधकमित्युक्तं तत्तुच्छं॥ हृत्र हाखागत इत्यादौ संयोगांतस्यासिद्धत्वात्सवर्णदीर्घानाप
त्तेः॥ तथादंयस्त्रीत्यादौ यणाम घवाधत्वमित्यादौ तु कृचनस्यात्॥ यत्तु नलोपात्संक्रमसं
योगांतलोप इत्येतस्मिन्नर्थे उञ्नस्य संबुद्धं तस्य चेति व्याख्याने नदि संबुद्ध्योरिति यत्तत्राप
कं तत्तु वीनैर्विचिक्ति संयोगांतलोपविषये ऽसिद्धत्वाभावस्तापनकारेति शेष इति व्याख्या
न दोष इत्युक्तं तन्न॥ तादृशाधाराज्ञापितेप्यनुपपत्त्यभावात्॥ यतत्तापनेऽनुपपत्ति
स्तदेव हितेन ज्ञाप्यं न तु यत्किंचिदपि॥ किंच उञापः सोरिति न्यासे सुपीरित्यादौ दीर्घानिस्या
त् संयोगांतलोपं बाधित्वा संयोगादिलोपे रेफोत्तत्वाभावेन वैरूप्यधाया इत्यस्याप्रवृत्तेः॥
यदपि परमनिष्कर्षे हल् उञापः सोरिति सूत्रमस्त्वित्युक्तं॥ तदपि न॥ अविनाराद्यमिसा

दौसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वाद्धलोपे इति दीर्घो न स्यात॥ तस्मान्निष्ठयोर्ग्रहणमपि कर्त्तव्यमेव
॥ उपलक्षणं तेन वीनो कृतत्वसमर्थनं तु नसम्यक॥ स्वतंत्रे त्वप्रयुक्ते निष्ठयोर्नु मन्त्रास्तेन मा
प्यादौ तत्संबंधेपिसायत्वेन्द्राष्टम्रयोगेः वाधकत्वाष्टम्रयोगायोगादिति न्यायेनासदादिप्रयो
५८ गे तदयोगात॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम इदं त्विष्टप्रकारतानिरूपत विशेष्यतानूणलि
प्रत्ययाश्रितेति विध्यर्थमिति वृत्तिकृन्मतम तेनानलोडित्यादिसिद्धिः॥ नाप्यकारास्कृतण
इइमित्यत्राचितेत्यनुवर्त्तन्ते णेडित्यादिसिद्धेपि सुदृषदित्यादौ दीर्घेडिवरिः॥ तदर्थय
त्नांतरमास्थेयमिति गौरवम॥ ममतु प्रतिभाति॥ अथ लोपे इत्येव सूत्रमस्तु॥ एवंसू
त्रे त्यस्य यस्ये त्यनुवर्त्तने स्थानिवदिति च तथा च प्रत्ययलोपे स्थानिवदेवेत्यर्थः॥ अस्था
निवत्यरं त द्विशेषधर्माश्रितपरं तेन सुदृषदि त्यत्र दीर्घस्वरयोर्व्यावृत्तिः॥ त्राह्णाधिकारमाश्रि
त्य स्थानिवत्यदस्यतादृशव्याख्यानेमानं तु लोप इति सूत्रकरणमेव॥ अन्यथा तस्य व्य ५८
र्थत्वापत्तेः॥ वस्तुतस्तु तदपि मास्तु सुदृषदित्यादिदीर्घः॥ अतु साहचर्येण श्रूयमाण
संतस्यैवं सोमेन मीध्वलीमो घमातिस्वशेषिम अत्रा हचर्येण पर्युदासेन वाश्रूयमाणासंत
स्येवेतिवक्तुं शक्यत्वात॥ नलुमतांगस्य अंगस्यांगमनोगं वा सर्वं प्रतिषिध्यते॥ तेन क
तीत्यादावांगोजसिद्धेति गुणो न अहरदयातीत्यादावनांगो रेफस्य सिध्यति॥ अत्रांगस्येति
सुत्यजं॥ पूर्वविधाविप्यनुवर्त्य लुमता लुप्ते तन्निमित्तकपूर्वस्य विधौ कर्त्तव्ये न स्थानिवदि

त्यर्थमतवात॥ एतेन लुमता प्रत्यये परतो यः पूर्वस्य प्रकृतिभूतो लध्वांगसंज्ञकस्तदुद्देश्यक
यत्कार्यमांगमनांगं वेत्यर्थः तेन पंचेत्यत्र पदसंज्ञा पनवति॥ राजपुरुषादौ नसंज्ञान॥ अंगसं
ज्ञानुयधोद्देश्यतावत्प्रत्ययसंज्ञाकालेऽसानातिदृष्टेव॥ तत्काले कार्यासंभवात्प्रवृत्तावपि प्रत्य
यलक्षणेन संस्पतिलध्वांगकार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेरिति भाष्ये दुष्टोखरौ क्रमेणास्ये
त्यंगीव्याख्यानं फलाभावादुपास्यं॥ अंगेत्यादिति पृत्येवेस्तेन तत्काले स्यादित्येतस्यावि
रुद्धत्वाच्च॥ विभुसरूपादृति॥ ननु साम त्या कमिति सूत्रे भाष्ये लिंगे युष्मदस्मदी लुक्ते
तत्र डे प्रथमयोरिति सूत्रे युष्मानित्यादौ तस्माच्छसो न इत्युपन्यासपरेण भाष्येण तथा स्व
मोर्नपुंसकादिति सूत्रे भाष्ये तुमादित्वि युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्त्तिकेन
तद्भाष्येण च विरुद्धमिति चेन्न॥ लिंगसत्वेपि तद्बोधकप्रत्ययरहिते इति भाष्याभिप्रेत
त्वात॥ एवं च लस्त्रीत्यादौ टिलोपमादायैवदापवारणीयः॥ ननु लिंगाभावादितिदिक॥ त्रे
स्त्रयः॥ यत्तु त्रेरय इ कृतः श्रयइ यीत्यादावि वोच्चारणार्थत्ववारणायेति भाष्ये दुःशेषपरेतन्न
॥ निजां त्रयाणामितिनिर्देशेन यथा त्यासे सांत त्रांकायाइवासिमासेपि वारणसंभवात॥
तस्मान्निर्दिष्टान्तकरोतीति तिविक्विप्निदिति रूपं तत्रायडि रूपे विशेषस्याभावात
॥ त्रयीदेशः कृतः नन्वगोणत्वात्तत्राप्राप्तिरिति वाच्यं॥ त्रयकरणेनगोणेपि प्राप्तिसूची
कारात॥ तस्मात्प्रियत्रीणामित्यसाधुरेव यदि त्रिदित्यनभिधानं तदायडि सेवसुवच॥

यत्तु ङौ तु सवर्णदीर्घ इति॥ इदं तु संभावनामात्रेण एषां ङौ इष्टौ तौ च समसंख्यार्थ इति सूत्रेस्य
नाष्यप्रामाण्येनानभिधानादित्युक्तं त्राहेंकुत्रो खरे नवीनेस्तत्रं॥ यद्यपि पीवा तप्रमीत्यादी
नां समसंख्येकवचने सर्वैः स्वीकृतत्वेन तत्र स्वेच्छयानभिधानेमानाभावात्॥ ननु यद्यपि पी
५८ वा तप्रमीत्यादीनां सत्वे तत्रापि सरसीयदीति भाष्यानुपपत्तिर्मनमिति चेन्न॥ तस्य पूर्वप
क्षन्यायाख्यस्मिद्धांताभ्यवस्थापकत्वात्॥ भावा एवं पदस्य वृत्तिरिति सिद्धांतभाष्यादृष्ट्वा
नस्यैव न्याय्यत्वात्॥ यद्वा भाष्ये स्त्रीलिंगोदाहरणात् स्त्रीलिंग एव तत्सूत्रप्रवृत्तिस्वीकारेण
भाष्यानुपपत्त्यभावात्॥ यदि न चोरापहरणमोदरणीयमिति ब्रूषे तर्हि ऊकारेण साहचर्या
दिति॥ तस्य स्त्रियामेव संभवात्॥ क्विबंतेति॥ आचारक्विबंतात्कर्तरीत्यर्थः॥ अथ वा मा
हुमानेऽस्मात्॥ ननु मा ३ धातोः तस्मिन्नीत्वमवकारादावितिवचनादीत्वासंभवात्॥
न च तेस्मात् क्विपि वातप्रमाइत्यपि स्यादिति वाच्यं॥ वातप्रमीरित्युणादिसूत्रेण तस्मात् क्विब
भावज्ञापनात्॥ अन्यथा धातुनेदेन रूपद्वयसिद्धौ किं तेन॥ यद्यपि ज्ञाप्तिद्वेधा एष तावा
र्थवदिति सूत्रे तर्हि यञ्चनभिधानात्तस्मात् क्विप्॥ ईत्वमवकारादावितिवार्त्तिकस्यारव्या ५८
नपक्षे तु न कश्चिद्दोषः॥ न च पावानः त्रांस्ताहृत्यादी लापत्तिः॥ भाष्यप्रयोगानत्रवनिपू
र्विचोरेवप्रवृत्तिस्वीकारात्॥ एवं च दधातेः क्विपि धीरिति भाष्यं संगच्छते एवं तेन दधातेः क्वि
पि धीरिति भाष्यं एकदेशपुक्तिरितिं त्राहेंकुत्रो खरेनवीनोक्तिरपास्ता॥ हे बकुश्रेयसाति

॥ अत्र ह्रस्वे कृते ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुणो न॥ अन्यथा वार्थन घोगुणः ह्रस्वे व स्यात्॥ ए
वं च ह्रस्वस्य गुण इति गुणग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवं॥ यत्तु मक्रियालाघवार्थं वार्थनिं
ह्रस्वः॥ ह्रस्वनद्योर्गुण इत्येव वाच्यं ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् समिचेत्यत्रैकदेशे स्वरितत्व
प्रतिज्ञया ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टं॥ अंबार्थानां गुणस्तु वक्ष्यमाणः॥ अ
नः क्लीबंतलेशे केमात् स्यंदनाद्योरपातिरभसाद्युक्तानः त्राहस्यांबार्थत्वेन गुणापत्तेः
ह्रस्वग्रहणेन तु ह्रस्वोपस्थित्या तांबार्थग्रहणान्न दोषः॥ तस्य नपुंसकत्वेपि हे वारे इति
वस्यक्षेगुणः स्यादेव॥ गुणश्रुत्ये कपदोपस्थितौ तत्वेनादावपिचरितार्थाकिरि त्युक्तं नवी
नैः त्राहेंकुत्रो खरेस्तत्र॥ अनित्यस्थले लक्ष्यैकचक्षुष्कतायाः॥ अवज्ञाकतेनात्रनत्रुमतो
गस्येत्यस्याप्रवृत्तौ बीजाभावेनानः त्राहस्य संबुद्धिपरत्वाभावात्॥ नदीसाहचर्येण स्त्री
लिंगस्यैवांबार्थस्य ग्रहणाद्वानः त्राहेगुणप्रवृत्तेः॥ अंबार्थनद्योः संनवव्यभिचाराभावेने
कपदस्यानुपस्थितत्वाद्वैस्यादावपि दोषाभावः यदि कश्चिदयं तोपि अंबार्थकः स्यात्तर्हि नदी
त्वादेव सिद्धेंबार्थग्रहणेन ग्रहणमनर्थकं स्यात् तस्मादोषाभावात् त्राघवार्थमेवेकिमा रव्या
नमेवयुक्तं॥ नन्वेतेषां गौरवापि दितिदिक्॥ आएनद्याः॥ अत्र इदमवन्नुमुचितः यत्कृताख्ये
तिप्रतीकमुपादाय नमाङ्योग इति सूत्रभाष्योक्तेः अ इति न्यासे तु वृद्धिरेवातिबाधां॥ अ
त्राटू तु वक्ष्यमाणः॥ अस्य पोह्रस॥ इति तत्र वृद्धिवारणाय अश्वेत्यत्र धाता विन्यपकर्ष

णवृद्ध्यनापत्तेः॥ वृद्धिरेचीत्यस्यानुपररूपंबाधकमितिबोध्यमित्युक्तंग्रंथेदुक्तोश्चैरेनवीनै
स्तत्र॥ आनर्थक्यप्रतिहतानांविपरीतंबलाबलमितिन्यायेनातोगुणइतिपररूपेःटकर
णव्यर्थतापत्त्यातत्सामर्थ्यात्पररूपंबाधित्वावृद्धिरेचीत्यस्यप्रवृत्तिसंभवात्॥ नचपरत्वा
४० दातुनुड्बाध्यतइतिनुड्बाधनार्थंतत्सार्थकमितिवाच्यं॥ तत्प्रयोजनत्वेकृस्वनप्राप्तो
नुडित्यत्रैवउर्नेर्नेवक्रियातयनुइहपरत्वादिति॥ सकृद्गतिन्यायाश्रयणादितिभावः
स्पष्टंचेदंकृस्वनप्रापइत्यत्रभाष्ये॥ यद्यपीहापवादोनद्याम्सर्वथानवकाशत्वात्॥ अ
पवादोनुत्पोधत्वस्येतिदीर्घकितइतिसूत्रभाष्येतुक्तत्वेनागमादेशयोरप्यतत्वसत्त्वात्
॥ तथाप्यनवकाशेनबाधेऽपवादप्रवृत्त्यनंतरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्नदोषः॥ अतएवगणोरीत्व
मपवादत्वाद्वृद्ध्यादिशेषंनबाधते॥ किंतर्हिअनवकाशत्वादितिगुणोयङ्लुकोरितिसू
त्रभाष्येउक्तं॥ पादःपदितिसूत्रस्थेत्राष्टेतरप्राप्ताःनित्ययोराडामोःपरत्वादामितीता
प्यंतेकदेशपुक्तिरित्याकुर्नवीनाः शाष्टं० तन्न॥ निरवकाशेनोत्सर्गबाधेसमावेशोनस्या ४०
त्॥ उत्सर्गापवादयोः समावेशस्यक्वाप्यदृष्टत्वात्॥ तस्यचासुधुत्वेपादःपदितिसूत्र
स्थंविप्रतिषेधपरंभाष्यंमानं॥ तथाहि॥ इदमिहसंप्रधार्यंआट्याट्स्याट्ःक्रियंतां॥
आमितिकिमत्रकर्तव्यंपरत्वादाम्नित्याआट्याट्स्याट्कृतेप्याम्प्राप्नुवंति॥ अकृ
तेपिअनित्याःआट्याट्स्याट्ःकथमन्यस्यकृतेआमिप्राप्नुवंति॥ अन्यस्याकृतेप्रा

ह्नंतरस्यप्राप्नुवन्विधिरनित्योभवतिउभयोरनित्ययोःपरत्वादामिति॥ व्याख्यातंचकैयटेन॥ आ
ट्टादीनामवकाशाः खट्वायाः कुमार्याः सर्वस्या इति॥ आमोऽवकाशः कृतेष्वागादिषुवचनाद्यु
वधानेपिप्रवर्तनात्॥ यदितुप्रामेधडादिष्वादेशाश्चास्यसांतेइत्युच्यतेतनो॥ पवादत्वादामो
तेषांबाधःप्राप्नोतीत्यागमानादेशस्यचात्रसमावेशएष्टव्यइति॥ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्व
स्य॥ अत्रानेकाचोऽसंयोगादित्येवास्तु॥ योशित्यनुवर्तते॥ तथाचाधात्ववयवसंयोगात्पू
र्वोयोयूतदंतोयोधातुस्तदंतांगस्ययणित्यर्थः॥ नचलुलुवतुरित्यादौयणापत्तिः॥ उवर्णां
तस्यचेत्तर्हिसुध्येवेति॥ ओःसुपीत्युत्तरस्वस्यनियमार्थत्वात्॥ नचसुपिचेत्तर्हिउवर्णां
तस्यैवेतिविपरीतनियमापत्तिःसुधीत्वाद्योऽविसुपियणनिषेधात्॥ अत्रधातुपदमाह
त्यानयविशेषणमितिकेचित्॥ प्रत्यासत्त्याधातोरेवयदेणामितितुन्याय्यम्॥ ॥इतिश्री
मन्मौनिकुलतिलकायमानगीर्वाणवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टसुतश्रीकृष्णभट्टविरचितायां
तर्कचंद्रिकायांअजंतपुल्लिंगसमाप्तिमगमत्॥ रमेति॥ ॥ अत्रेकादेशस्यपूर्वांतत्वेन
प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्यइतिकेचित्॥ वाचाकोष्ठीत्यादौलिंगविशिष्टपरिभाषायाअव
रूपकत्वेनव्यापकत्वात्॥ क्रोष्ट्रीत्यादावमनुत्त्वेत्यादेरिवात्रापितस्याएवप्रवृत्तिर्युक्ता॥
फलेविशेषाभावात्॥ मनोरमायांप्रातिपदिकत्वात्स्वाद्यइत्युक्तंतद्यथं॥ यत्तुतत्रपरि
ष्कुर्वंति॥ तयापरिभाषयाप्रातिपदिकत्वनव्याप्यधर्माणांविशिष्टबोधनेनतयाप्रातिपदि

कत्वादित्यर्थः॥ ध्वनितं चेदं बहुव्रीहेरूधस इत्यत्र भाष्ये इति तन्न सम्यक्॥ तथाप्यधर्मिणि
मिति गुरुव्याख्याने फलाभावात्॥ परिभाषायां यथाकथंचित्प्रातिपदिकग्रहणात्॥ प्रमा
६७ णाभावात्॥ प्रातिपदिकत्वादित्यस्य व्यर्थत्वादनुक्षाराच्च॥ न चाबहुव्रीहेरिति सूत्रस्थं भा
ष्यं मानमिति वाच्यं॥ तत्रैव तस्यार्थस्यासंस्पर्शात्॥ तथाहि॥ ऊधसोनङ् लिंगाधिकारे॥ ऊ
धसोनङिति सूत्रं समासांतप्रकरणे कृत्वा बहुव्रीहेरूधसो ङीष् नश्चेति वक्तव्यं॥ तत्रालोन्त
स्येत्यंतस्य नकारो ङीष्प्रत्ययश्च स्त्रियां भवति नथोंनवति॥ ऊधसोनङिति समासांतेषु न
पठितव्यं॥ एवं च महोधाः पर्जन्यः कुंडोध्नी धेनुकमित्यत्र नङ् न भवतीत्यत्र वा कप् समासांतनि
वृत्त्यर्थं समासांतप्रकरणे एवोधसोनङ् स्त्रियामिति वक्तव्यमिति सिद्धांतितं॥ मध्ये च शि
ष्यबुद्धिवैशद्यार्थं च विचारितं॥ ङीषादिनापेति नष्ट तश्चेति वेत्युक्तयोरप्यसंभवः प्रतिपा
दितः॥ ङीषा बाधेन नद्यंतानां बहुव्रीहित्वाभावेन चेति॥ एवं च लिंगविशिष्टपरिभाषाया
अत्र संस्पर्शो नास्ति॥ किं च समासांतेपुमान प्रवर्तते॥ अन्यथा मद्राणां राज्ञी तत्रापि रा
जाहःसखिभ्यष्टजिति टचि पुंवद्भावे टिलोपे मद्रराज्ञीति स्यात्॥ एतेन नद्यृतश्चेति कृते त
दंतस्य बहुव्रीहित्वाभावाद्बहुव्रीहेरित्यर्थकवाक्यत्वाभावाच्च नद्यंत बहुव्रीहेः कबित्यर्थेऽपि क ६७
थं तत्स्यादिति चेन्न लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्सामर्थ्ये केवलबहुव्रीहेर्लिंगप्रत्यय
विशिष्टाच्च बहुव्रीहेर्नद्यंतात्कबिति सूत्रार्थः स्यात्॥ समासांतविधौ लिंगविशिष्टग्रहणं

२५

नेति ज्ञापनात्सूत्रस्थं भाष्यं तु नद्यंतत्वपरतया व्याख्येयमिति भाव इति विवरणोक्तमपास्तं॥
करतो रुरित्यादौ कबापत्तेर्नद्यंतबहुव्रीहेः कबित्यर्थे विक्रमत्राकाः॥ एवं चाशंकासमाधा
नयोर्ग्रंथस्वारस्येन व्यक्तत्वं॥ मनोरमासमर्थनेऽप्याग्रहश्चेन्नदीत्यस्य समर्थ्येति॥ प्रातिपदिका
त्स्वादयो विहितास्तेषां वृत्तादपि भवंतीत्यर्थः॥ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च॥ अत्र सर्वनाम्नोऽस्य
ङित्स्वेव बहुवचनं॥ न चांतरतम्यादवङ् ह्रस्वस्य भाष्यरीत्या न स्याडोदात्तत्वे एकारेणोदात्ते
नेत्यनेन विनंक्षेरूदात्तत्वापत्तिरिति नव्योक्तियुक्तेः॥ चतसर्याद्युदात्तनिपातनवदेतानुदा
त्तएवपाठेन दोषात्॥ केचित्तु अश्वक्षीरेत्यनंतरं सर्वनाम्नश्चेयटः सुडिति पाठ्यं॥ ततश्चा
मि॥ ततस्त्वेत्यइत्यादि यथान्यासं॥ एवं च याटो ह्रस्वश्चेति मनोरमोत्प्रेक्षितत्वा सारपि मंदू
क्श्रुतेः सामर्थ्यस्य चानाश्रयणाल्लाघवं॥ अथवापि सर्वनाम्नः सुडित्यनंतरमत्र पाठः
योगश्चेति॥ वा न्यासः कार्यः एवं च महल्लाघवं॥ यत्तु एकारश्चाप्येति प्रतीकमुपादाय सर्व
नामत्वाहेनेत्यर्थः॥ न चैवमप्याबंतत्वाभावः॥ एकादेशेन निष्पन्नस्याद्यभावात्॥ अत
एव खट्वेत्यादौ परादिवद्भावेनाद्यमाश्रित्याबंतादिति सोऽपि उक्तः॥ परादिवद्भावेन
तत्वं तु न लभ्यं॥ उभयत आश्रयणे नांतादिवत्त्वाभावादिति वाच्यं॥ उभयत आश्रयणे
तद्भावस्याभावेऽप्येकदेशयुक्तत्वेऽपि सिद्धांतिसंमतत्वाभावात्॥ वत्ति ङे इङो धातोव
स्याम॥ परे तु लिंगविशिष्टपरिभाषया बंतस्य सर्वनामत्वं॥ आबंतत्वं तु परादिवद्भावेने

त्वाद्धुरिति शाब्देंदुशेखरे तथैवोक्तं॥ तन्न॥ मूलस्यासुगं॥ विषयत्वेन तत्राश्रयणाभावेनोभय
तत्राश्रयणेनोतादिवद्भाववृत्तांकायाः तत्प्रतिपादकभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेन समाधानस्य च त्वम
६२ मूलत्वात्॥ यदि स्यादुगि विषयकं तदिति कुषेण तथापि भाष्यस्यैकदेश्युक्तिकथनमनुचि
तमेव॥ वस्तुतस्तु तत्रापि सर्वनाम्नः इत्यस्य सर्वनाम्नो विहितादापः ङि इत्यस्यार्थः इह
ति सूत्रार्थस्य भाष्यसंमतत्वेन दोषाभावात्॥ अंबार्थनद्योर्ह्रस्वः॥ अंबार्थं द्व्यक्षरं यदिति भा
ष्योक्तेर्नालौ वाउ इत्यादिद्व्यक्षराणां प्राप्तेरभाव एवासंबुद्धेति प्रतिपादितः॥ एवं च द्व्यजकवती
नां प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्त्तिकं न कर्त्तव्यं॥ ननु जगदंबेत्यादौ द्व्यक्षरत्वाभावाद्ध्रस्वो न स्यादि
ति चेन्न॥ तत्र समासेन द्व्यक्षत्वाभावेपि समासात् पूर्वमंबार्थस्य द्व्यक्षत्वस्य सत्वात्॥ एतेन द्व्य
क्षरं पदीत्यस्यांगत्वाद्व्यक्षरांबार्थकांतस्य ह्रस्व इति यमीशारीराक्रगदंबेत्यादौ ह्रस्वो न स्यादेवेति ६२
शाब्देंदुशेखरोक्तं न व्योक्रमपास्तम्॥ नहि संबुद्धाविति विहितविशेषणं किंतु परविशेषणं
॥ तथा च जगदंबेत्यत्रांबेत्यस्य द्व्यक्षरत्वेन ह्रस्वसंभवे तादृशोक्तेः शास्त्रस्यसमर्थत्वात्॥ यद्यपि जर
सादेशस्येति॥ याडामविषये पूर्वविप्रतिषेधेनान्यत्र परविप्रतिषेधेन जरसि कृते इत्यर्थः॥
नन्वेवमेतत् श्री नुट्याडामां नित्यत्वादेषु कृतेषु अजादित्वाभावान्नसंनिपातपरिभाषया च ज
रसादेशस्याप्राप्तिरिति वाच्यं॥ शब्दांतरप्राप्त्या नुट्विधिरनित्य इत्येत्वादीनामप्यनित्यत्वा
त्॥ आकारांतरप्रस्त्रिष्य अस्पेवापोग्रहणं नत्वातिदेशिकस्येति व्याख्यानात् एवं न संनिपा

तस्यापि दोषाभावः॥ एतेनऽ यद्यपि जरसादेशस्येति प्रतीकमुपादायैवं चेत् त्वच्छ्री नुट्या
डामां नित्यत्वात्सर्वमेषु कृतेषु क्वचिदजादित्वाभावात्क्वचित्संनिपातपरिभाषया जरसो
ऽप्राप्तिरिति भावः॥ यद्यपि याडामोः जरसपेक्षया परत्वात्तयोः कृतयोरादेशऽजादि विघात
कत्वे संनिपातपरिभाषया न जरसः प्राप्तिरेवमत्वेपि तथापि तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह
॥ एवमितीति॥ शाब्देंदुशेखरेन व्योक्रमपास्तं॥ पक्षे जरस इत्यादिनाम सिद्धिप्रसंगात्॥
न चोक्तिसंभवानाकादिष्वापत्तिः॥ मदुक्तरीत्यानित्यत्वाभावेन। विप्रतिषेधसंभवे परश
ब्दस्येष्टवाचित्वात्क्वचित् पूर्वविप्रतिषेधेन क्वचित् परविप्रतिषेधेनोक्तिसंभवसद्भावात्॥ इष्ट
त्वं च सकलग्रंथकारसंमतत्वादवसीयते॥ अन्यथा परशब्दस्येष्टवाचित्वमादाय क्वापि पूर्ववि
प्रतिषेधो न स्यात् यदपि च तत्र यत्रोदाहरणे सूत्रभाष्यवार्त्तिकानां फलभेदः॥ आपततितेषा
मतनिधानं॥ यथा॥ अतिखट्वस्य अतिखट्वाः इत्यादि रितिनआप्स्थानिकोदीर्घनित्यादेशो
न स्थानिवदित्यर्थकेन अप्रत्ययहणेदीर्घ इत्यनेन ह्रस्वे स्थानिवद्भावनिषेधेनाप्त्वाभावेन दी
र्घेतिस्थानिके सुतरामाप्त्वाभावात् लुग्लोपाप्रवृत्त्यातिखट्वः इति रूपसिद्धावनभिधानस्यव्य
र्थत्वात्॥ एवं मतिखट्वायेत्यत्र याडोप्यनापत्तिः॥ अत्र कौमुदी तु चिंत्यैव॥ आप्स्थानिस्या
प्त्वाभावात्॥ ङितिह्रस्वश्च॥ अत्र पूर्वसूत्रमनुवर्तते॥ तो ह्रस्वो दीर्घोऽचित्तु नयमपि भाष्यमि
ष्टानितं पूर्वव्याख्याविति सूत्रे॥ तच्चतत्रैव वक्ष्यामः॥ तत्र ह्रस्वपक्षे सामानाधिकरण्येनान्व

पः॥ दीर्घपक्षेतु वैयधिकरण्येन व्रीह्योः स्यादिति विभक्तिविपरिणामेनेति विवेकः॥ अ
त्र गौचित्र्यभ्रवग्वेति सुवचं॥ एवंच वामीति सूत्रं ङिति ग्रहणं च न कर्त्तव्यमिति लाघवम्॥
६३ ॥ नचैवं श्रीणामित्यादौ संनिपातपरिभाषया नुट् न स्यादिति वाच्यं॥ तस्या अनित्यत्वात्
॥ यद्वा सामर्थ्यनिरूपितानीत्यस्य विशेषणत्वाद्यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति प
रिभाषया विशेष्यप्रत्ययपरत्वस्याविघातात्संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिः॥ यद्वा वा
मो रुस्याश्चेति न्यासः॥ एवचनकोपि न दोषः॥ यत्तु अजहत्स्वार्थपक्षे त्विति मूलप्रती
कमुपादाय तु नीलार्थेः रुचिर्ध्वनिता॥ तद्बीजं तु रूढेरविरोधित्वे जहत्स्वार्थवृत्तेरभावः
॥ किंच जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थवृत्त्योरवयवानां वाचकत्वे स्वार्थत्यागतदभावाविसंवा
दः॥ तत्रांत्ये स्वार्थस्य पुमादिवृत्तेः कथमन्यपदार्थे स्त्रियां वृत्तिः नचान्यपदार्थस्य समु
दायशक्यत्वेपि समुदायघटकत्वेनावयवस्यापि शक्यतः इत्याशयः तद्धि जहत्स्वार्थत्वे
पि तुल्यं॥ तत्रापि पक्षेन्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वात्॥ यदि वाचकपमाश्रित्याधिकरण
त्वविवक्षेत्युच्यते तेन राजहत्स्वार्थत्वपक्षेपि तुल्यमिति शाब्दतत्त्वेन यदुक्तं तच्चेदंव ६३
क्तव्यं॥ हेतं त्वार्थवृत्तत्वेव यत्र रूढिविरोधिनीति वचनमूलकोहि नव्यैरस्वरसेउक्तः
॥ सचसमुन्नेयवचनाभावेन निर्मूलत्वान्नस्पृश्यः व्याप्यव्यापकत्वाभावेन बाधितः॥ अ
स्तु वा तार्किकादिसकलसंमतत्वाद्वयंतरादावयवार्थबोधाभावाद्युतद्वचनं प्रमाणं॥

२१

तथापि कुशलादिपदेष्विव रूढिलक्षणा वृत्तिविषमकं तत्र तु शाब्दिकपरिभाषितकृत्त
द्धितसमासैकशेषसनाद्यंतधातुरूपवृत्तिविषयकं येन मदुक्तोः स्वरसः संगच्छेत॥ व
स्तुतस्तु मंडपक्षकणाभिगंधादिपदेष्विव रथंतरकुशलादिपदेष्वपि योगिकशक्यप
दत्वमेवयुक्तं॥ एवंच तार्किकादिनिमंडपपदस्य योगिकशक्यपदत्वमेव युक्तं॥ एवं
च तार्किकादिनिमंडपपदस्य योगिकशक्यपदत्वं कुशलपदस्य लाक्षणिकत्वमुक्तं तद
नयोर्वैलक्षण्याभावादयुक्तमिति विवेचितं शब्दार्थतर्कामृते स्माभिः॥ किंच जहत्स्वा
र्थस्यत्र कीदृशवचनव्यक्तिं कृत्वनास्वरसः सूच्यते॥ किं यथाश्रुतैवकारमाश्रित्य जहत्स्वा
र्थायां नियमः॥ उतैवकारस्यभिन्नक्रमत्वमाश्रित्याविरोधिनियमः॥ नाद्यः॥ समर्थः पद
विधिरिति सूत्रस्थराजपुरुषइत्यादौ विरोधिरूढ्यभावेपि जहत्स्वार्थाप्रतिपादकत्वाप्यवि
रोधात् न द्वितीयः॥ जहत्स्वार्थायानियमाभावेन तद्बीजन्तु रूढेरविरोधिजहत्स्वार्थवृत्तेर
भावः इति नवद्युक्तार्थासंगतेः॥ किंच वेदंति निर्जहत्स्वार्थागंगासंबंधितीरघोष इति बो
धेतु अजहत्स्वार्था॥ काकेभ्यो दधिरक्ष्यतामित्यादावजहत्स्वार्था॥ सोयंदेवदत्तः तत्वम
सीत्यादौ जहदजहत्स्वार्थेति विवेचितं॥ नवद्दीसाजहदजहत्स्वार्थयोः समुच्चयाभावाद्विरु
ध्येत॥ शाब्दिकमते पि रथंतरादौ जहत्स्वार्थाराजपुरुषइत्यादावजहत्स्वार्थाप्राक्षीदकं
इत्यादौजहदजहत्स्वार्थेति यथासंभवंबोध्यं॥ तार्किकास्तु जहत्स्वार्थपदेनैव निर्वाहेनज

इदजहदजहत्स्वार्थानिचाजहत्स्वार्थत्वसंभवेन विनिगमनाविरहः॥ नञः प्रतियोगितावच्छे
दकावच्छिन्नाभावबोधकत्वेन तदसंभवादित्याहुः॥ अत्रेदं वक्तव्यं॥ किंच जहत्स्वार्थाहन्निरे
४४ वनेति ब्रूषे उत तत्त्वेपि जहत्स्वार्थपदेनैव निर्वाह इति॥ नाद्यः॥ तत्त्वमस्यादौ सकल
संमतानुभवस्यापलपितुमशक्यत्वात्॥ बोधानुरोधेन जहत्स्वार्थयोरिव तस्याप्यावश्य
कत्वाच्च॥ नांत्यः जहत्स्वार्थपदेनाजयवतीत्यस्य बोधयितुमशक्यत्वात्॥ अन्यथा पदं च
तुर्विधमित्यपिनुच्छिद्येत॥ तत्रापि तुल्यपुन्नागादिपदेन यौगिकपदेन वा निर्वाहसंभवा
त्॥ तस्मान्नाकिंचित्कं तत्खंडनमनुचितमितिदिक्॥ यदापि किंचेत्यादितुल्यमित्यंतं त
दपि न॥ रथंत्रादौ केनापि रूपेणान्वयाभावे जहत्स्वार्थत्वं प्रकारत्वेनान्यान्वयित्वे ऽजहत्स्वा
र्थत्वमिति भेदसत्वेन तुल्यत्वाभावादितिदिक्॥ मनोरमायामनित्यत्वादिति प्रतीकमुपा
दाये कौचीत्यादिनाकं रेस्पष्टमित्यंतेन नलुमतेत्यस्यानित्यत्वमुक्तं तदिकौचीति सूत्रस्थ ४४
भाष्यस्याभिन्नाभिप्रायत्वादसंगतं॥ तथाहि॥ अत्रयहणं किमर्थं अत्र पुत्रामित्यादौ मा भूद
त्सुनलोपो न विप्रतिषेध चत्रपुमामित्यादाविगंतकालकपालेति नुमीगंतत्वाभावात्स्वरक
र्थं॥ कृतेप्यनर्थकरणोपंचत्रपुणेत्यादाविवसंघातमक्रमस्य नुमो ऽवयवस्येगंतत्वाव्याघात
त्॥ अतिरासि प्रियतिसृ इत्यादावात्वतिस्रादेशौ परत्वाद्भवतः॥ न च वृद्धौत्वेति पूर्ववि
प्रतिषेधः शंक्यः॥ तत्र वृद्धिग्रहणे विहितायाएव ग्रहणात्॥ त्रपूणामित्यादौ नुमितामि

ति दीर्घाभावेपि नोपधायाः इति णत्वसिद्धिः॥ अचीनामित्यादौ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयेनहस्र
षेत्यस्याप्रवृत्तिः॥ बक्रूत्तिः कुंडलेत्यादौ षड्भिः पितृजुषोत्तममित्यनेन स्वरसिद्धिः॥ एवमत्र प्रयो
जनाभावेपि पुत्रशरार्थत्वं नहि स्वरितत्वाकरणे न लाघवात्तत्रैवायं कुर्यात्त्रिपुइत्यादौ संबुद्धिर्व्याप्ट
त्तिरपि न प्रयोजनं नलुमतेति निषेधनविनक्तिपरत्वाभावात्॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्ग्रहणं
करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो निवर्तीह कश्चिदन्योपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति किमेतस्य ज्ञा
पने प्रयोजनं हे त्रपुहे त्रपो अत्र गुणः सिद्धो भवतीति॥ एवं तर्हि सिद्धमित्यंतं भाष्यैः सर्वैः नलु
मतेत्यस्यानित्यत्वपरतया व्याख्यातं तन्नु न चमत्कारावहं एवं स्यादिष्टप्रतिपत्त्यै तज्ज्ञापयत्या
चार्यो नलुमतेत्यस्यानित्यत्वमित्येव वदेत्॥ किंचैकस्मिन्नक्षे महत्तिरप्रवृत्तिर्विकल्पफलिका
ऽनित्यत्वेन दृष्टा॥ मम त्वत्र प्रतिभाति॥ अन्योपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति सूत्राभिसं
धिना प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं वेति न्यासः सूचितः॥ सा च व्यवस्थितविभाषा तथा च हे त्रपु हे त्र
पो इत्यत्र विकल्पः सिद्धः॥ क्वचिन्नित्यं क्वचिदभाव इति सर्वेष्टसिद्धिः॥ एवं च नलुमतांगस्येति
सूत्रं न कर्तव्यमिति लाघवम्॥ न च व्यवस्थितविभाषायां लक्ष्यानुरोधाश्रयणे न गौरवमिति
वाच्यं॥ अनित्यत्वाश्रयणेपि तुल्यत्वात्॥ यद्वा प्रत्ययलक्षणानित्यत्वमेव ज्ञाप्यते॥ एवं च प्रत्य
यलक्षणाप्रवृत्तौ त्रपु इति सिद्धिः॥ तत्प्रवृत्तौ तु नुमि त्रपुनु इति स्यात्॥ अत एव भाष्ये रूपद्वय
स्युपात्तं॥ गुणसिद्ध्यर्थमिजग्रहणस्य साफल्यात्॥ इति नलुमतेति सूत्रानुवादिनापि एवमेव

फलं वाच्यं॥ वस्तुतस्तु नपुंसकस्य झलच इति सूत्रादनित्यत्वमपि नक्विपरिणामेनान्वये
न तस्मामध्याहरिवानित्यत्वसिद्धो व्यर्थं तत्॥ इग्यन्ताः स्त्रीलिंगाः अनोम्॥ अत्रामिति छेदः नतु
म इति॥ एऊ ऋत्वादिति सूत्रे भाष्ये तथैवोक्तत्वात् लाघवाभावाच्च॥ यत्तु वस्तुतस्तु म इत्येव
५५ पदच्छेदः॥ लाघवात् अपिचेति दीर्घविरहणं तु सन्निपातपरिभाषयेत्युक्तं मनोरमायां तद्व्याख्या
तं निर्मूलं देवानुसृतं॥ न त्वयथा सन्निवेशात् लाघवस्यार्थलाघवस्य वाभावात्॥ ह्रस्वाकारस
न्निपातेन जातस्य तद्विघातकत्वायोगादिति दीर्घविरहणं त्वयुक्तमेव तकार उच्चारणार्थ इति
प्रतीकमुपादाय ननु तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः॥ नपुंसके ह्रस्वाव्रूपेण वा ह्यात्वात्वप्रसि
द्धेरिति भाव इति तत्र रंग्रंथे न विरोधात्॥ यदिन्नाद्लाघवेच्याग्रहश्चेत्तर्हि अन्म इति सूत्रम
स्तु दीर्घविरहणं तु संज्ञापूर्वको विधिरनित्य परिभाषयाङ्ग कार्य इति परिभाषया वा मतइ
त्यस्मास्तु अयुक्त एव विधेयस्य पूर्वनिपातात्॥ अस्त्रासोः त्रिः॥ ननु निरवंधकपरिभाष
या कुंउङ्गोददानीत्यादौ तद्धितस्यैव त्रासोग्रहणं स्यादिति चेन्न॥ तदपेक्षया साहचर्यपरिभा ५५
षायाः लोकन्यायसिद्धत्वेन बलवत्त्वात् तयेव व्यवस्थोपपत्तेः॥ अन्ये तु ये नानुबंधेन सानुबंधस्य
तदनुच्चारणएव तत्र प्रवृत्तेरिति वदंति॥ इको चिविभक्तौ॥ अत्र सुपीको चीति सुवचम्॥ सु
बूव्यतिरिक्तविभक्तिसंज्ञकं प्रयोजनाभावात्॥ पूर्वेकिमर्थमुक्तं रीत्या तु न तुमतेत्यस्याभावे
तदनित्यत्वज्ञापनार्थमचीत्यपि मास्तु॥ सुपीक इत्येवम् सूत्रमिति निष्कर्षः॥ भाष्ये ध्वनि

२९

तमिति भाष्ये हीग्यहणं किमर्थमित्याशंक्या संध्यक्षरनिवृत्त्यर्थमित्युक्तं कः किंत्वेनाका
रनिवृत्त्यर्थत्वं निराकृतं॥ न च तदेव निर्वहति॥ यदिमन्निपातपरिभाषया सामगाय इत्यादा
वातो धातोरिति लोपाभावः॥ अन्यथा टकः किंत्वे आतो लोप इटि चेत्यादौ लोपेऽयाकारांत धातु
त्वाभावादातो धातोरित्यस्याप्रवृत्त्या सामगाय इति रूपं॥ अकित्वे तु आकारस्य गुणे परस्य रूपे
तदिव ज्ञावेन विशिष्टधातुत्वे आतो धातोरिति लोपे सामग इति रूपं एवं फलभेद तापक
त्वासंभवः॥ सन्निपातपरिभाषाश्रयणे तु तापकत्वं संगच्छत इति दिक्॥ स्वमोर्नपुंसकात्
॥ अयं लुग्गंतरंगानपि विधीन्विहिरंगोलुग्बाधत इति न्याये तत्त्वदादत्वस्य बाधकः॥ एवं चा
नयोस्तु लुग्बलत्वाभावेन॥ लुगत्वयोर्विप्रतिषेध प्रतिपादकोमनोरमा ग्रंथोऽयुक्तः॥ एवं
च परसप्तमीपक्षेप्ययुक्तत्वे विषयसप्तमीपक्षे सुतरामयुक्तत्वं बोध्यं॥ न च विषयसप्तमी
पक्षे पूर्वमित्त्वे अतोमिति सोरमादेशे तं कुलमिति स्यादिति वाच्यं॥ न च लुका विषयापह
रेणात्वाप्रवृत्तेः॥ यत्तु तं कुलमिति॥ द्वितीयैकवचने इति शेषः प्रथमैकवचने तु सं कु
लमिति स्यादिति बोध्यमिति शब्दरत्ने॥ तन्न॥ पूर्वं सोरमादेशे एकादेशे चोत्पत्त आश्रयेत
दिवद्भावविरहात् स्थानिवद्भावेन सुत्वाभावात् लत्वस्याप्रवृत्तेः॥ इत्यभिप्रायेण
णैवमनोरमायां तं कुलमिति स्यादित्युक्तं इत्याऊरिति॥ अत्राऊरित्यनेनात्रास्वरसः सूचि
तः स चेयसश्चेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः॥ तथाहि॥ इयस उपासकनिस्तोप्रत्ययस्य दीर्घत्वं

वक्तव्यमित्यस्यप्रत्यासत्त्योपस्थितेन ह्रस्वविषयकस्यपुंवद्वचनात्सिद्धमित्यनेनन पुंसकोप
स्थितेन ह्रस्वविषयकेनबाधः॥ यदि पुंवदित्यनावादिदेशफलितार्थकथनेनेयसोर्वक्तुर्नारे
नेत्यनेननपुंसकह्रस्वत्वनिषेधोन स्यात्तर्हिनाप्यविरोधः स्पष्टएव॥ यद्दिदीर्घत्वमपिसामा
९८ न्यविषयकमितिब्रुषेतर्हिप्रकृतग्रंथासंगतिस्तदवस्थैवाप्रत्याख्यानासंगतिस्त्वाव्यापके
नहिव्याप्यस्यप्रत्याख्यानंयुक्तमितिदिक्॥ पूर्वविप्रतिषेधेनेति॥ ननुनुमोनित्यत्वान्नत्व
भावस्यतुनुमिकृतेनिर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषयानुमोव्यवधानादनित्यत्वात्तुल्यबल
त्वाभावेकथंपूर्वविप्रतिषेधः नचसूत्रेषष्ठ्यंतोच्चारणाभावेननिर्दिश्यमानेत्यस्याप्रवृत्त्या
तत्वभावस्यानित्यत्वमितिवाच्यं॥ शास्त्रार्थस्थानिवत्त्वमादायपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात
॥अन्यथापरमक्रोष्टुशब्देविशिष्टस्यतत्वभावापत्तेरितिचेन्न॥ शास्त्रांतरप्राप्तस्यानुमोप्यनि ९९
त्यत्वात॥विनष्टाविस्यस्यागविशेषणत्वेनतत्वभावस्यापिनित्यत्वाच्च॥ एतेनांगाधिकारे
तदंतविधिःसत्वेनतदंतग्रहणेनपदागमाइतिन्यायेननुम्विशिष्टस्यग्रहणेपिसत्रेषष्ठी
निर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यनुमाव्यवधानमित्यस्याभावेपिस्पष्टएवविप्रतिषेधसामर्थ्यान्नि
कृतइतिन्यायेनपुनस्तत्वत्वाभावइतिशाब्दरत्नोक्तमपास्तं॥ पुंवद्भावोत्तवतीस्याकुरिति॥
इत्याकुरित्यनेनमाधवान्निरिक्तमंतस्वरमःसूचितः॥ सचोपजीव्यविरोधात्तुवद्भावप्रवृत्तेः
इत्यनंतान पुंसकलिंगाः॥॥ोदरः॥ ननुधुगित्यादौघत्वस्यासिद्धत्वाद्धुत्वंस्यात॥ नचघत्व

विधानंव्यर्थंतुल्यार्थत्वापत्तेरितिचेन्न॥ वाद्रुहेतिघत्वविधानविकल्पेनघत्वस्यापवादत्वेनतु
ल्यार्थत्वाभावात॥ तुल्यार्थास्तुविकल्पेरन्निितिन्यायेनवाविकल्पाभावेसिद्धेघत्वविधानसा
मर्थ्यादसिद्धत्वाभावसिद्धेरितिभाष्यकैयटयोःस्पष्टं॥ घकारांतरंतुदादेरितिसूत्रेवक्ष्यते॥
यत्तुएकेद्वितीयमिति॥ अन्त्यस्यवान्निकिकाराइत्यर्थः॥ अपदांतनाजमिति॥ इदमन्त्यत्वेना
जामित्यथोपलक्षकं॥ पदांतेप्रायोजश्त्वप्राप्त्याचर्त्वविनाचयोरलाभात्तु॥ तथाचेतिवदता
मूलकृतास्यार्थस्यसूचनात॥ अतएवसुगणदृषद्इत्यादौनवत्वेवकुगादीनांजश्त्वंप्रस
सिद्धत्वेनतदग्राह्याच्चत्वस्याप्यभावादितिभावरत्नेशाब्दरत्नेनयेरुक्तंतन्न॥ स्वायत्तेशब्द
प्रयोगेकिमित्यवाचकंप्रयुज्महेइतिन्यायेननिर्वीजलक्षणायागौरवात॥ पक्षेपिवक्ष्य
णप्रवृत्त्याचर्त्वनाश्काच॥ तस्मादित्थंव्याख्येयं॥ एकेकरसाद्यतिरिक्ताः॥ अपदांतनाजं
द्वितीयमाहुः॥ तन्मतेदुगादीनांपदांतत्वान्नद्वितीयः॥ पोक्तरसामतेतुपदांतापदांतसाधा
रणत्वाद्वितीयोनवत्येव॥ अतएवैकइत्यनेनतत्रास्वरसःसूचितः॥ तथाचेतिमूलेसंम
तिस्तुचयांशारिद्वितीयत्वेएव॥ नत्वपदांतत्वे॥ दादेर्धातोर्घः॥ धातोरित्यावर्त्ततइतिप्राचः॥
दादेरित्यावर्त्ततेइतितुनत्याख्यं॥ प्रथमातिक्रमेकारणाभावात॥ तत्रदादिग्रहणस्योपदेश
लक्षलेःव्याख्यतिव्याप्तिपरिहारःधातोरित्यस्यतथात्वेहिव्याप्तिपरिहारेपिच्याप्तिप
रिहारोनस्यात॥ नवेरपितथास्वीकाराच्च॥ वस्तुतस्तुउपदेशाकाजंलक्षयतीत्याख्या

नेरादेरितिसूत्रेनाष्यानुक्तत्वान्निर्मूलं प्रत्युतत इननिमतंच नथाहि द्वाग्धेत्यत्र घत्वस्यासिद्
त्वात् ढत्वंप्राप्नोतीत्याशंका होढः दादेः ततोधातोर्घः दादेरिनितवर्त्तते नेतिनिवर्त्तं ॥ एवमपि
घो दादेरित्युच्यते तत्रेदंनसिध्यति ॥ अधोक् ॥ कृतहिस्यात् मास्मधोक् नैषदोषः ॥ धातोरिति
४७ नैषदादिसमानाधिकरणाषष्ठी दादेर्धातोरिति ॥ कोतर्हि ॥ अवयवयोगेयाषष्ठी धातोर्यदा
दिरवयव इति ॥ साचावश्यमवयवयोगाषष्ठी विज्ञेयाउत्तरथाहि कार्यो बहुव्रीहिप्रपूर्वस्य तस्य
स्योरितिरूहापियथास्यात् ॥ गदिनयतेरप्रत्ययग इविति ॥ यद्यवयवयोगाषष्ठी दोग्धेत्य
त्रनप्राप्नोति एषोपिव्यपदेशिवद्भावेन धातोरवयवोभवतीति ॥ यदिति व्याख्यानंसमतंस्या
त्तर्हि तिनैवाधोगित्यादिसिद्धावाशंकासमानमसंगतंस्यादिति ॥ ननुनाष्येघत्वस्यासिद्
त्वाहत्वमाशंकांकारूधासमाहितं ॥ अयवादोवचनप्रामाण्यादिति होढोदादेरितिवा ॥ त
त्राद्येव्याप्स्यतिव्याप्तिशंकानकृता ॥ द्वितीयेतुअव्याप्तिमाशंकानैषासमानाधिकरणा
षष्ठीत्यनेनसमाहितं ॥ एवंचाद्ये ऽव्याप्स्यतिव्यानाद्वितीयेतुऽतिव्याप्तिस्तदवस्थाइत्युप
देशिष्वलक्षकत्वमावेशांकमितिनाष्यानिमेतमितिवेत्तव्यधिकरणाषष्ठी तेनैवसर्वसा ४८
मंजस्यात् ॥ तथाहिधातोरवयवोयोदादिस्तस्यहकारस्त्सघकारइतिसूत्रार्थः ॥
दामालिडित्यादौधातोरवयवोयोदादिरमिइतिनतदीयोहकारइतिनातिव्याप्तिः ॥ एव
मधोगित्यादावडागमेऽप्यधोगितिधातुस्तदवयवोधोगितितदीयोहकारइतिनाव्याप्ति

३१

रितिनाष्यान्नायोममप्रतिभाति ॥ नवीनास्तुअतएवनाष्येघत्वस्यासिद्धत्वाधोगित्यादौढत्वं
प्राप्नोतीत्याशंक्यापवादत्वेनसमाधायाग्रेवेवंवक्ष्यामि ॥ होढः ॥ अदादेरिति ॥ ततोधातो
रिति दादेरितिवर्त्तते नेतिनिवर्त्तमित्युक्तं द्रुहेस्नुवाद्रुहेत्यनेनढत्वस्यापिविधानाध्रुडित्या
दौनदोषः ॥ इतितदाशयः ॥ तत्रधातोरितिसूत्रेनाष्यकृतोदादेरित्यनुवृत्तेः फलांतराभा
वेनतदुपदेशावद्दादिलक्षकंसामर्थ्यात् ॥ अथाधिकारानुरोधाच्चद्दवचनिषेधसमर्पक
त्वेवम् ॥ अतएवनामधातुविषयेदामलिडित्यादौढत्वघत्वानोवोसिद्धौएवंचतदेकवाक्य
तयाप्यवादत्वपक्षेपिदादिषस्योपदेशकालिकदादिलक्षकतोचिता ॥ अन्यत्वाश्रयणंतु
बालानांतत्प्रतिपत्तयेइतिबोध्यं ॥ नचोपदेशाऽद्येवकुतोनोक्तंगौरवापत्तेः ॥ धातोरिति
तुतद्धाडित्यादिव्यावृत्त्यर्थं ॥ उत्तरत्रावत्रपकं ॥ अव्याप्तीति ॥ अधोगित्यादौतुसाननुधातो
रवयवोयोदादिरित्यर्थेइदंसिद्धं ॥ वैयधिकरण्यंचगर्दभयतेरप्रत्ययगधविस्यादोनष्ट
त्वावायोत्तरसूत्रेऽप्यावनूपकं ॥ दोग्धेति ॥ व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धं ॥ स्पष्टंचेदंनाष्ये ॥ तथाह
॥ अतिव्याप्तीति ॥ दामलिडित्यादौतुसा ॥ नचप्रोक्तकनाष्योत्तरमधोक्सिद्धयेवैयधिकर
ण्यान्वयपर्यंतंनाष्यकृतोधावनंव्यर्थमिति ॥ दादेरितिवर्त्ततइत्यस्योक्तमाशयमजानतः
एवमपिघोदादेरित्युच्यतेतत्राधोगसिध्यतीतिशंकायामुत्तरसूत्रार्थमपिप्रसंगात्त्रिणि
तुदादिपदलक्षणमधोगित्यस्यासाधारणफलत्वानावदत्राणितुचतथोक्तं ॥ अतएवाग्रे

वैयधिकरण्यप्रसंगोत्तरार्थमावश्यकत्वोक्तेर्हार्थमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं संगच्छते इत्य
लमित्याकृ ॥ अत्र मत्कृत भाष्ययोजने तु प्रथमपक्षेपि अव्याप्तिनिवारणं तच्योक्तौ तत्रा
४८ स्तिकिंच ज्ञानत इतिउत्तरार्थमेव वैयधिकरण्यमिति केचिन्नो नास्ति तथानोक्तौ तु सोऽस्ती
ति सुहृदये विवेकव्यमिति दिक् ॥ वाक्तुल्युहेति ॥ अत्र वाक्तुहाहीनामिनेव वक्तुं युक्तं ॥
गणनिर्दिष्टत्वात् ह्रस्तुकिं न स्यादिति वाच्यं ॥ तस्य छान्दसत्वात् ॥ लक्ष्यानुरोधात् क्विचित्तना
षाविषयत्वेपि म्रितघात्राघातुवंधेनेति निषेधस्यानित्यत्वेनेष्टस्य सिद्धत्वात् ॥ अनित्यत्वे च
गुणोयदुक्तेरिति ज्ञापकं बोध्यं ॥ तेन अघाद्वित्यादौ न घ्नाव सिद्धिः ॥ यत्तु तस्याः भाष्यानुक्त
त्वादप्रमाणत्वमिति केचित्तन्न ॥ भाष्यानुक्तत्वस्योभयत्र तुल्यत्वेदादेरिसिचोपदेशा इति
व्याख्यानस्वीकारः परिभाषायाश्च त्याग इत्यत्र बीजाभावात् ॥ अनन्यार्थद्विर्निपातनापेत्यादि
निर्देशानां ज्ञापकत्वस्य सर्वैरेव वर्णितत्वात् ॥ इग्यणः संप्रसारणम् ॥ यत्तु स्वतन्त्रणरक ४८
वदित्यस्य व्याख्यावसरे तथाप्रकृतेपि यणः स्थाने भवति यस्य संप्रसारणशब्देन जात
स्य संप्रसारणसंज्ञा भवतीत्यर्थ इति भाव ॥ तेन दिवउतो न संप्रसारणत्वमित्युक्तं नवीनै
स्तन्न ॥ इकोगुणवृद्धीत्यत्रेवात्रा इच्याघाराश्रयणे प्रमाणाभावात् ॥ तत्राहत्याद्याश्रय
णे गौरवाच्च ॥ दिवउदित्यत्रस्त्यपि संप्रसारणत्वे दोषाभावात् ॥ नच हलइति दीर्घापत्तिः
॥ तपरकरणेन तद्भावसिद्धेः भाष्यविरोधाच्च ॥ तथाहि भाष्ये इग्यणो भवंतीति योयं वाक्या

३२

र्थस्तस्य पंसंज्ञेति वाक्यसंज्ञापक्षः ॥ तत्र विधायकेसिद्धावपि वाक्यस्योपवपिपसिवादेरनुवा
दस्थलेन सिध्यति ॥ यणः स्थाने य इवर्णः स संप्रसारणसंज्ञ इति वर्णसंज्ञापक्षः ॥ अस्मि
न्पक्षेऽनुवादसिद्धावपि विधौन सिध्यतीत्याशंक्यास्मत्र शाटकवदित्यादिना परिहृतं ॥ न
त्वत्र भवदुक्तव्याख्यानं संभवति ॥ तवता न्तमे बीजं तु वाक्यसंज्ञापक्षे दोषपरिहारायानुवा
दस्थले संप्रसारणाच्चेतः संप्रसारणमिति भाष्यं ॥ नहि तद्विधायकेपि न भवदुक्तं संगच्छते तय
त्तु ननु एवमदुहितरामित्यादौ लस्य स्थाने नेमे कवचुनेइति तस्य संप्रसारणहलइति दीर्घा
पत्तिः ॥ न च यथासंख्यं संबंधाद्दोषः ॥ कृत्स्नस्य तत्रेलकारोपदेशः किमर्थं इत्यादिभाष्य
विरोधादितिचेत्र ॥ प्रदेशेषु यणइग्भिर्त्येव सिद्धेसंज्ञाविधानसामर्थ्येन तद्भावितपक्षाश्र
यणाददोष इति ब्राह्मैः दुत्रो खरेन वैरुक्तं तद्दपि न गौरवात् ॥ लकारोपदेशानां वेपित्रा
कार्यबोधमादाय यथासंख्यसंभवेन भाष्यविरोधाच्च ॥ नहि ज्ञाशतः सामये एव यथासं
ख्य प्रवृत्तिरितिनियमः ॥ परस्मैपदानामित्यादौ तदभावापत्तेः ॥ एवं चोपणइति सूत्रं नारं
भणीयं प्रदेशेष्वेवेग्यण इत्येव वक्तव्यमित्यपरं लाघवमितिदिक् ॥ वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां
दः ॥ अत्र सत्यनुवृत्तं वस्रादीनां त्रयाणां विशेषणं ॥ तेन ॥ पपिवान् स्रस्रुध्वंसुर्मा विवि
उखास्रत् ॥ उखाध्वनइत्यादौ दत्वाभावः ॥ नचानर्थाविति नास्ति ॥ अननि धानादिति वाच्यं ॥
मुनित्रयोक्तिं विना रवेच्छ्या नभिधानस्यायुक्तत्वात् ॥ नच भाष्ये पपिवानित्येवोक्तत्वात्तदनि

मतमितिवाच्यं॥ तस्योपलक्षकत्वात्॥ अत एवोक्तं न चोदाहरणमादरणीयमिति॥ एतेन
व्यभिचारादिप्रतीकमुपादाय यत्स्रंसुध्वंसोर्दत्वं नात्मनेभिधानादतः संयोगांतलोपे तत्रव्य
६९ भिचार इत्यपास्तम्॥ अत एव भाष्यकृता सम्मेत्यनडुहत्रोपपि वानित्यत्वैव वदत्वशंका कृता
ऽनडुह्नौ चानडुह्यामित्यत्रैव दत्वाभावशंका कृतेतिदिक्॥ इति नयोक्रमपास्तं॥ वस्तुत
स्तु मेत्यस्यानुवृत्तिमस्तु॥ अन्तुस्वद्रुमाह न यत्प्रियमां तेकवचनांते वादत्वाभावः॥ यद्वा
नुर्मध्यस्थत्वेन चतुर्ग्रहणमुत्सर्गः॥ ध्यानात्पदृतिरिफांतस्यापि षट्त्वविधानात्॥ न च चत्वा
र इत्यादौ नुगापत्तिः॥ रोन इत्यनेनार्थदृष्टो नुगिति न्यासेन वा रेफांते तन्निषेधात्॥ एतेन रे
फांतस्यापि षट्संज्ञा नानुनकृता॥ चत्वार इत्यादौ नुमापत्तेः॥ तत्र रोनेत्युक्तो नुपदलाघवा
भाव इति शब्देन्दुशेखरोक्तमपास्तं॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरित्यत्रापि चतुर्ग्रहणकर्त
व्यत्वेन लाघवस्याप्यदृष्टत्वात्॥ न च नमरुणामित्यत्र चतुरन्नावे ऽस्त्रिविधित्वेन तस्यानित्यत्वा
वेशांतत्वाभावात् षट्संज्ञा अत्रत्तौ चतुर्ग्रहणं मार्थकमिति वाच्यं यथोद्देशपक्षे दोषाभावा
त्॥ कार्यकालपक्षेपि त्राष्टार्थलिंगाश्रयेण शास्त्रार्थो न याश्रयत्वादादेशस्य बाहिरंगत्वा ६९
त्तरस्य शास्त्रमात्राश्रयेणांतरंगत्वात् सर्वंप्रवृत्तेः॥ यत्तु शास्त्रद्वारकमिति॥ न चैवं तथा
चर्क शास्त्रास्तरत्वमवाधत्यरत्वमित्यामातं॥ न तत्र प्रिमपचन अमि प्रत्रापि प्रियपंचन
शास्त्रास्तरत्वमस्त्वेवेति दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं॥ एतत्सामर्थ्येन प्रधानीभूतषडर्थवाच

३३

कशास्त्रासारत्वं विवक्षितमित्यभिमानात्॥ इदं प्राचामनुरोधेन द्विवचननिर्देशो गौरवात्स
माहारेण सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनात्सहंतं॥ तकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः॥ किंच
न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यादौ त्रात्र बाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनवत्रिस्रुसोजस इत्यादौ प्रयोग
बाहुल्याभिप्रायेण तद्वत्रेहापि बहुवचनं वक्तुं युक्तमिति शब्दरत्नेनवोक्तं॥ तत्र॥
गौणेपि नुडापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिः॥ भाष्यादिसकलग्रंथविरोधात्॥ प्रियचतुर्णाम्॥ प्रियहु
नाहुः॥ तपरस्तत्कालस्य॥ द्विर्वचने चीत्यादौ समाहारैकवचनदर्शनेन लघुकरैतो
रसि हैच्॥ किंमः कः न तु इमः इत्येव सूत्रमस्तु॥ त्यदादेरिमच्च इति सूत्रार्थः॥ न चाली
त्यस्य तस्य प्रवृत्तिः नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति निषेधात्॥ न चेत्त्वापत्तिः॥ अंगवृत्त
परिभाषया निषेधात्॥ स्थानिवद्भावेन विभक्तिपरत्वाभावात्॥ न च कुत्तिहोः कातीत्य
त्रानुवृत्तस्य धर्मावच्छेदकता॥ तत्रापि उतिहोः अतीति॥ न्यासेन निर्वाहात्॥ न चात्यादेशा
गुणापत्तिरिति वाच्यं॥ नानर्थक इति परिभाषया गकार्ये कृते पुनर्नगिकार्यमिति प
रिभाषया दोषात्॥ न चाकच्चिन्निष्ठस्य ककश्रुतिरूपापत्तिः॥ कादेशविषये ज्ञा
ताद्यर्थस्य क इत्यनेन तात्पर्यग्राहकभावेऽप्रतीतेस्तत्राकचोऽनभिधानात्॥ वाक्येनैव त
दर्थप्रतीतिः॥ किंच निर्दिश्यमानपरिभाषया साकच्कस्य कादेशप्राप्तिरपि नास्ति॥ अ
त एव भाष्ये निंधकीत्यत्र कविधित्वं न प्राप्नोतीत्याशंक्यानरंगत्वात्सिद्धत्वेः कत्वमुक्तं॥

कैय्यटेन तु ष्टाप्यास्यासाकस्यकादेशाउक्तः॥ नन्वेवमनादेशेऽपि साकस्य न स्यादिति वाच्यं
॥ विधानसामर्थ्येन निर्दिश्यमानस्य परिभाषाप्रवृत्तेः साकस्य कादेशा इति दुराग्रहे तु इमः
७० कः कृतिलोः अन्तानित्यासः कार्यः त्यदादेरिमं तस्य कः कृतिरित्यारव्यानेन निर्वाहः॥ नच
निर्दिश्यमानपरिभाषया एम एव स्यादिति॥ वाच्यं॥ इमस्त्यदादित्वासंभवेनेमं तस्यैव निर्दिश्यमा
नतया परिभाषाप्रवृत्तावपि दोषाभावात्॥ नच वैयधिकरण्ये नान्वयः॥ सामानाधिकरण्ये
संभवेन तस्यान्याय्यत्वात्॥ तस्मादत्रत्या मनोरमाग्रंथस्य व्याख्यातृग्रंथस्य चापाततरमणीय ए
वेति सुधीभिर्विभाव्यमिति दिक्॥ हलि लोपः॥ हल्यग्रहणमिति वक्तुं युक्तं॥ एवं चाजोत्पत्रां केवल॥
अन्यथानानर्थके इति परिभाषायास्त्रलोप्यां स्तत्रैकफलाभावात्त्स्याख्यातायाः आश्रयणे
गौरवं स्यात्॥ साहमाद्यात्रय लाघवं च॥ इदमोः न्वादेशे॥ आम्नामित्यत्र तत्रौ तु दत्त्वा
दंतोदात्तत्वमुपजीव्योदिदमिति सावेकाच इति वा विभक्तेरुदात्तत्वं न॥ तेनामामितिस ७०
र्वानुदात्तं पदं॥ नङिसंबुद्ध्योः॥ अत्र नसंबुद्धेरिति वक्तुं युक्तं॥ परमे व्योमन्नित्यादावप्य
स्यादित्वे नत्वान्लोपाभावस्य सिद्धत्वात्॥ स्पष्टं चेदं भाष्ये॥ लोके तु पदांतत्वाभावादे
व प्रयोजनाभावात्॥ समासे संभवेऽपि उत्तरपदे प्रतिषेध इति प्रतिषेधात्॥ यत्तु व्याख्या
नं पुंसानीतिलिंगानुरूपि बोधितम्॥ समस्यं तद्यागे पिनन्तुस्समतेति निषेधानित्यत्वेवानपुंस
कानामित्यस्य सिद्धिरिति लाघवमस्तीति प्राहुः हरदत्तेन चैतदुक्तं तन्न॥ एवं लाघवस्याक

३५

रेतु स्थानिवत्त्वेन एव वाग्रहणं कृत्वा व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यैत
त्रिषेधबोधकत्वमतेति सूत्रस्य तथा वा नपुंसकस्येति वार्तिकस्यापि व्यर्थत्वसंभवात्॥ नच
व्यवस्थितविभाषाश्रयेण प्रत्याख्यानं न चमत्कारावहमिति वाच्यं अनित्यत्वाश्रयणेनापि
व्याख्यानेन तथात्वात्॥ उत्तरपदे इति च्छेत्रे क्रमपि पदं गृह्यते नेन तु सुबन्तमेव तेन राजनी
वाचरति राजनीयती त्यादौ नलोपः सिध्यति॥ नच परमे व्योमन्प्रतिष्ठिते त्यादावसमस्तेऽपि
नलोपापत्तिः॥ पदे इत्यस्य सिद्धेरुत्तरग्रहणोपादानेन हृत्संतग्रतिस्येव ग्रहणात्॥ अचोत्त
रपदशब्दो न रूढः किंतु योगिकः तेन चर्मणि वर्तते इत्यादौ अस्येति मध्यमपदेऽपि भवति॥
॥ भाष्ये तु अपस्य पादित्वेन नत्वपदत्वेसत्येत्यपमेव्योमन्नित्यादौ नलोपाभावोपपादनमिति
सिद्धेसूत्रेऽ ग्रहणं प्रत्याख्यातं॥ तथा च तन्निषेधकं वार्तिकमपि अर्थात्प्रत्याख्यातं॥ न
च संबुद्धयर्थमिति भ्रमितव्यं राजन्वृंदारके त्यादौ समासे संभवात्॥ नलोपः सुप्स्वर॥ स्व
रविधिक्त्राष्टौ भावसंधानः संबंधसामान्यषष्ठ्यंते न समासः॥ तेन राजनिः॥ राजन्मामित्या
दौ स्थानितिनिमित्तो मे भयसंवेपि नियमः प्रवर्तते॥ अत एव भाष्ये सर्वविभक्त्यंतः समास
इत्युक्तं॥ व्याख्यातं च कैयटेन सर्वविभक्त्यर्थकषष्ठ्येति॥ एतेन सर्वविभक्त्यंतावयवकः स
मास इति भाष्ये स्पष्टं॥ विधिकृत्राष्टौ भावसाधनः कर्मसाधनश्च॥ तत्र स्वरादि विषये भावसा
धनः सुप्त्वविषये कर्मसाधन इति प्राहुः हरदत्तो खरोक्तमपास्तं॥ गौरवात्फलाभावाच्चेत्युक्त

त्वाच्च ॥ स्वरविधौ पंचमी अत्र तद्धितार्थेति समासेन लोपे वर्णानिं ह्रस्वपदमिति ॥ अत्र द्विवंश
र्येसंज्ञायामिति समास इति केचित्तन्नासंज्ञाभावात् ॥ यदपीत्यनुवर्त्तमानेन तद्धितार्थेति
७१ समासइत्यर्थ इति तत्समर्थनं ॥ तदपि न संपूर्णसूत्रानुवृत्त्यभावेन ॥ तद्धत्तरमिति त्राह
स्याप्युक्तत्वात् ॥ समुदायोत्तरमिति त्राह इसेकदेशोः त्वयस्याक्लिष्टत्वात् ॥ संज्ञायामित्य
स्याव्यर्थत्वाच्च ॥ नचात्र नलोपस्यासिद्धत्वेपि स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदितिविद्यमान
वत्त्वाभावात्स्वरः प्राप्नोत्येवेति वाच्यं ॥ नाप्येयतो नाव इत्येतन्मूलकत्वात्स्वरप्राप्तावित्युक्तत्वा
त् ॥ भाष्यकैयटयोः स्वरविधरुदाहरणं नोक्तं तत्र बिजं चिंत्यं यत्तु संज्ञाविधौ पंचेत्यत्र
नलोपे कृतेपि स्नादिना प्रत्यये षुवक्ष्यतीति मनोरमायामुक्तं तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यं
तथाहि ॥ संज्ञाविधौ किमुदाहरणं ॥ पंच सप्त नलोपे कृते षट्संज्ञा न प्राप्नोति ॥ असि
द्धत्वाद्भवति ॥ संज्ञायद्गणार्थकं ॥ तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ नाकृतायां षट्संज्ञायां जश्श
सोर्लुक् न चाकृते लुकि पदसंज्ञा न चाकृतायां पदसंज्ञायां नलोपः प्राप्नोति ॥ तदेतदानुपू ७१
र्व्यासिद्धं नवतीत्युक्ते इदं तर्हि इद इदन्नोदन्नरं इति ॥ अत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ घितान्ना
वेद्वंद्वे घित्यस्याप्रवृत्त्याह्रस्व नि पाता नियमः सिध्यतीति ॥ नवीनैरपि न्द्राहृं दुन्नो खरे इत्येव
वोक्तं ॥ इदं तु चिंत्यं ॥ अत्रापि प्रकृतिमात्राश्रयत्वेनांतरंगायां घिसंज्ञायां प्रकृतिप्रत्यया
श्रयत्वेन बहिरंगस्यासित्वात् ॥ यत्वाद्वंद्वे कर्त्तव्ये यः घिसंज्ञकस्य पूर्वनिपात इति व्या

३५

ख्यानेदोषाभावाच्च ॥ तस्मात्संज्ञाविधाविति व्यर्थमिति ज्ञापयति ॥ अंतरंगपरिभाषासिद्धत्वस्याप
यं नियम इति ॥ यत्तु सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधयः ग्रहणं ॥ एतेन दंडिभिरित्यादौ षत्वरू
पसुब्विधावप्रामाणिकत्वविधानार्थमिदमित्यपास्तं ॥ वैरूप्यापत्तेश्चेति राह्वेदु त्रोखरेन चेह
क्तं तत्र ॥ गौरवात्फलाभावाद्भाष्यकाराद्यनुक्तेश्च ॥ दंडिभिरित्यादौ षत्वस्य सुब्विनराहृत्तित्वेस्ति
सुब्वृत्तित्वरूपधर्माश्रितत्वाभावेनैवनिर्वाहात् ॥ वस्तुतस्त्विदमर्थमेवत्रासिद्धमित्यस्यानि
त्यत्वेनैवसिद्धत्वात् ॥ संयोगादिमंतात् ॥ वमाभ्यां संयोगस्य विशेषणे न तदंतत्वात्तेन ग्रहणं ये
नविधिरित्यस्यानित्यत्वं ज्ञापयति ॥ तेन समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणादिसिद्धं ॥
होहंते क्णिन्नेषु ॥ ननु हन्तेर्ग्रहणमाचष्टे इहन्तयतीत्यादावव्याप्तिः ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे इ
ति परिभाषया धातुसंज्ञासूत्रे ह्नेनेनविहितप्रत्यय एव तद्विज्ञानात् ॥ हननीयतेर्णुलि नेदं प्रवर्त्त
तेपेनत्राव्यवधानमिति न्यायेन क्णिद्विषये वर्णद्वयव्यवधाने प्रवृत्तिस्वीकारात् हन्तेरस्त्वसि
॥ अत्र योगविभागे सर्वणत्वनियमः तत्र पूर्वग्रहणं व्यर्थं ॥ अत इति पंचम्यंतेनैव सर्वसि
मंजस्यात् ॥ ननु तपरत्वं विवक्षितमुतन ॥ आद्ये ह्रहाणीत्यादौ णत्वं न स्यात् द्वितीयेप्राघानी
त्यत्रापि णत्वं स्यादिति चेन्न ॥ आद्येप्रकृतिप्रत्ययोभयनिमित्ततया बहिरंगस्यासिद्धत्वेना
दोषात् ॥ द्वितीयेपि घातीत्यत्र तु पथो द्वेत्रापक्षे बहिरंगपरिभाषाप्रवृत्त्या वस्तुवत्त्वाभावेनादो
षात् ॥ न च करणे यो विद्ध्वषुडुत्यनेन हन्तेर पत्यये घनादेशो पूर्वपदादितिणत्वे दुघनाइत्यत्र

वप्रघन इत्यत्रापि सूत्रेषु घन इत्यनेन निष्पन्नत्वाद्विशेषाद्दंतेरिति णत्वं स्यात्तथा प्रघनाघन इ
७२ त्यत्रापीति वाच्यं प्रघणः इति कृतणत्वनिर्देशेनोपसर्गान्तरस्य घनस्य णत्वाभावज्ञापनात्
॥ एवं मंतघनो देशः इत्यनेन विनिष्पन्नेपि संतात्वात्पूर्वपदादिति णत्वं न भवत्येव ॥ अंतर्घणो
देश इति णत्वविधिरपि गोयुक्तः ॥ नाप्यरीत्या तु नेमे हंत्यादेशाः किंतु अखंडनिपातनानि ॥ अन्य
थापि त्वात्तुदान्तेत्वे घन इत्यं तोदात्तं न स्यात् ॥ आदेशपक्षे तु घन इत्यकारांतस्यादेशो नुदा
त्तांतो विधेयः ॥ तस्य लोपे ऽनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यनेनोदात्तत्वं विधेयमिति क्लेशः ॥
नदीत्यायघन इत्यत्र णत्वशंकापि न ॥ प्रघनाघन इत्यत्र हंतिस्थाने घनाघनादेशाभावेन हं
तित्वाभावाण्णत्वशंकैव नास्ति ॥ धाहद्वितस्य द्विः प्रयोगत्वेपि विकारागमाभ्यां हंतित्वाभावा
त् ॥ पूर्वज्ञापकेन सिद्धत्वाच्च ॥ वार्त्तिककारेण तु पूर्वयिहणपक्षे कचित्कार्यकालपक्षेः क
चिद्यथोद्देशपक्षे योगविभागबाध्यसामान्यचिंता चेति गौरवात् ॥ कुत्सुथ पादायहादेशाक ७२
वर्गव्यवाय इत्यर्थः ॥ अपार्थत्वाद्वार्त्तिके समासः वा वार्त्तिके हादेशः इत्युक्ते कुघणइत्यादौ ह
र्वपदादिति णित्वं सिध्यति ॥ तत्र हि हंतेरतत्प्रत्ययो घनादेशश्च ॥ अत एवागारैकदेशे
इति सूत्रे प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणं ॥ तत्रापि हंतेर्घनो घादेशविधानात् ॥
न्यापत्वादिति ॥ न च वार्त्तिकरीत्या बकुहत्र हाणेति णत्वमायाति सूत्रारंभेतु नेति वार्त्ति
कारंभस्येवन्याय्यत्वात्कथं न्याय्यत्वं ॥ बहिरंगत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वे तु प्राघानीत्यत्र दोषः ॥

तथा सूत्रारंभे प्रघन इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति वार्त्तिकरीत्या तु नेति वाच्यं ॥ अस्मृवस्येत्यनेन हस्ता
निकवर्गाभावर्तते रेवोपलक्षणेनादोषात् ॥ प्रघाणप्रघणयोः कृतणत्वयोरगारैकदेश
इति सूत्रे उच्चारणमत्रत्यात्स्वयिहणस्यो कार्थेपि लक्षणत्वेमानं पूर्वत्वनिपातकल्पना
पेक्षयोक्तार्थतात्पर्यग्राहकत्वादिति नाव लादेत कुनयतोक्तं वार्त्तिकार्थेपि संग्रहस्येतीतिन
वीनोक्तमपास्तम् ॥ मनोरमायां वार्त्तिकार्थेपि संग्रह इत्यत्रार्थग्रहः प्रयोजनवाची तेन ह
त्रघ्नः सुघ्नः प्राघानीति सूत्रेणैव सिध्यंतीत्यर्थः ॥ ननु त्वदुक्तविधयपरः ॥ तेन हस्तानि
कवर्गाभाववदिति मूलव्याख्यानमनुचितमेव ॥ किंचात्र हस्तानिकवर्गाभाववर्द्धतित्वा
वेन णत्वापत्तेः ॥ नांतः कुघण इत्यादौ णत्वापत्तेः ॥ निर्वीजलक्षणापत्तेर्गौरवाच्च ॥ उगिद
चां सर्वनामस्थाने ऽधातोः ॥ अधातोरिति ग्रहणं नियमार्थं ॥ औपदेशिकधातोर्विहितप्रत्य
यस्य चेदुगित्कार्यं तर्हि निलोपि नां चनेरवेः ॥ तेन यथाक्रममुखास्रन्धमीत्यादीनां व्याख्या
प्रत्यय विषये मानं तु लाघवाद्व इति यत्कवेः ऽधिकसंग्रहार्थं वकुच वचने तेन धातुत द्विहि
तप्रत्ययोर्नियमः ॥ एवं चाधातु ग्रहणं सुत्यजं ॥ नन्वेवं ग्रामीत्यादाविव विदानिमित्रापि तु
मोनापत्तिः ॥ वसोर्धातुविहितप्रत्ययत्वादिति चेन्न ॥ औपदेशिकप्रत्ययत्वस्य विवक्षितत्वा
त् ॥ वसोस्त्वादिति देशिकप्रत्ययत्वं न तु औपदेशिकं ॥ यद्वा स्यानुगित्वादेव सिद्धे पुनरुगि
त्करणसामर्थ्यात्तुम् न भविष्यति ॥ वसोरुगित्करणस्य विशेषणार्थत्वे तु तत्प्रत्ययो

णोकरणसामर्थ्यान्नुम न विप्रतिपत्ति।। वमोरु दुकारान्तधातुविहितप्रत्ययस्य न व तुगित्कार्यं
।।धिनुणस्तुनोकारान्तत्वमिति न नुम्।। यद्यपि पीवानिति निर्देशो न भवति वस्य तस्य नुम्
७३ ।। नन्वोपदेशिकधात्वोश्चेदिति नियमे गोमानिति वाच नीत्वोगोमानित्यत्रोगित इति ङीपुप्र
संगः।। नचेष्टापत्तिः।। सूत्रभाष्यविरोधादिति चेन्न।। उगितश्चेत्यत्र चकारस्यैवकारार्थत्वेन
संज्ञान्तरानुपहितप्रातिपदिक एव तद्विधानात्।। अन्यथा तु संज्ञोपहितप्रातिपदिकत्वात्र
दोषः।। नन्वेवं प्राचीत्यत्रापि ङीप् न स्यादिति वाच्यं।। अनोपदेशे केति विशेषणात्।। ननु
चकारादेतादृशार्थः कथं लब्ध इति चेत्।। तत्रैतेनेत्यत्रेति न्याहेनार्थाविशेषवदत्रापि संभ
वात्।। भाष्ये तु सामान्यनियमं स्वीकृत्य युवोरनाकाविति सूत्रेण पुंसकस्य ऽलच इत्यत्र योग
विभागमाश्रित्य नलच इत्यनयोः शेष इति व्याख्यानाद्यमिस्यादेनुमभावः साधित इति दिक्।। न
संप्रसारणे संप्रसारणं।। इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यं।। ङ्यापा इति सूत्रमते कार्यकालपक्षे माध्वि सं
कवायत्याविधानायणप्रत्ययपरत्वेन संबन्धस्य रयण एव येन नाव्यवधानमिति न्यायेन
तत्संभवात् सूत्र्यणः प्राप्त्यभावात्।। यथोद्देशपक्षेपि वाक्यस्य तदर्थस्य वासंनिधानात् वेका
धूम्भवात्।। मद्गु करोतापरेशो धेवेण्णाः इति कृत्वा सूत्रप्रत्याख्यानपक्षेपं तु यस्ल इ पेपि ७३
पोदोनावात्।। न च भाष्ये तत्प्रत्याख्यातमिति वाच्यं।। लाघवानुरोधेन तत्स्वीकारे बाधकाभा
वात्।। नन्तु पार्थे न्याय ह: अपेपप्रतिपत्त्यर्थं तिषामवस्थितत्वात्।। एवं चेप्पणसूत्रं न संप्रसा

३१

रणेतितान्निषेधसूत्रं च न कर्तव्यमिति महद्लाघवम् निषेधसामर्थ्यं च नाश्रयणीयमिति दि
क्।। अवर्णस्य सावनञः।। अत्रासाविति प्रसज्यप्रतिषेधः।। न तु पर्युदासः।। बकर्वादित्यसिद्धा
पत्तेः।। ग्रंथकारैरपि न तु साविति वदद्भिरस्यैवांगीकारात्।। एतेन पर्युदास एव सूचितः प्र
त्ययत्वेन च साहचर्यमिति नवीनोक्तिरपास्ता।। अनञः किं।। अनवेति न पुंसकप्रत्युदाहरणं न
तु पुंल्लिंगं इंगविकल्पत्वात्।। एतेनानञः किमिति।। अनञ इत्यस्याकः शब्दो व्याहृत्य स्य
र्थः उत्तरमनवेति।। यञ्चनंज्ञा इष्टमदृशोत्यावत्यदिति केचित्।। तन्न।। अंगेन प्रत्ययेपि नपुं
सके प्रत्ययपरत्वाभावेन ह्रस्वादेशापत्त्यभावप्रसङ्गेः।। अन्यथा वप्रिय इत्यत्रापि स्यादत्र ह्रस्व
त्वं वावैति श्रीहर्षप्रयोगोपि तत्र तु कल्पः।। अत एव मूले ऽक्षेणाक्षेपे णो वसिंहे पर्युदासे
प्रयोजनाभावात्प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः।। इदं च सूत्रद्वयम् वर्णस्य मघोन अनत्रिप्यंखां
दसंहितमनुवन्स्याविधानाच्च छंदस्युभयदर्शनादिति वार्त्तिककारेण प्रत्याख्यातं।। तथापि
तत्रोदिवास्मात्रं।। सोपरतः नञः परस्य च प्रतिषेधार्थतयोरावश्यकत्वात्।। न च छांदस
त्वेन निर्वाहः।। वैदिकमात्रप्रयोगविषयाणां सूत्राणामेव वैयर्थ्यापत्तेः।। तेषां स्वीकारेणो
ऽनयोः प्रत्याख्याने विनिगमकाभावात्।। न च भाष्यकैयटयोरपि तथोक्तमिति वाच्यं।।
वार्त्तिकानुयायवर्णनमात्रपरत्वात्।। एवं च लोकेपि प्रयोगो निर्बाधः।। अत एव कोशे
अन्यपर्याये इंद्रपर्याये च तयोरुपादानं।। नहि केवलच्छांदसानां लौकिकपर्यायेषूपा

दानमस्त्रीतिरिकः॥ पथिमथ्यृभुक्षामात्॥ अत्रऋदित्येव सुवचं॥ एवं चोत्तरसूत्रे ऽ इतिन
कर्त्तव्यमितिलाघवं॥ नचपररूपापत्तिः॥ पथिमथ्यृभुक्षांलोपः॥ नस्यटेः॥ इतः सर्वनाम
७४ स्थाने इतिन्यासेन सिद्धेः करणसामर्थ्यात्॥ अत्रसानुनासिकव्यावृत्त्यर्थप्रश्लेषोपि मास्तु
विधीयमानत्वेन तत्रकालप्राप्त्यभावात् पररूपकरणसामर्थ्याद्गुणान्तरव्यावृत्तिसिद्धेः॥ यत्तु
भाष्ये तत्तु नासिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवाय तस्यैवोच्चारणे कार्ये नतदनुच्चारणं बहुरूप
वविधानमित्युक्तं॥ एतेन पथीयतेः क्विपि पंथा इत्यादीत्यपास्तं॥ अत्रऋदर्थतदनुच्चा
रणस्यावश्यकत्वेन भाष्यासंगतेस्तस्यात्र दर्शनिधानमेवोचितमिति त्र्याहेंदुशेखरे नव्ये
रुक्तं तन्न॥ तत्सूत्रे तादृग्भाष्यानुपलंभात्॥ इतोत्सर्वनामस्थाने इति तत्परत्वं विव
क्षितं॥ तेन पथीयतेः क्विपि पंथियावित्यादिसिद्धिः॥ नचनचकेवलः पथिन्शब्दः स्त्रिया
मस्तीति युवोरनाविति सूत्रस्थभाष्यात्तदर्शनिधानमिति तन्नपोक्तं युक्तं स्त्रियामनिधाने
पि पुंल्लिंगैतत्संभवात्॥ वस्तुतस्तु केवलपक्षे दीर्घादीनामसामर्थ्यात्सदंतरविशिष्टस्य सु ७४
पंथीत्यस्य स्त्रीत्ववत् क्विबंतस्यापि तत्संभवात्॥ विवेचितं चैतदरिकोगुणवृद्धीति सूत्रे
एवं च स्थान्यादेशयोरुभयोरपि तत्परकरणसार्थक्ये स्तइति अदिति च तपरकरणं मु
खसुखार्थमिति न वोक्तिरयात्वे तिरिकः॥ थोन्थः॥ थोन्थइति सुवचम्॥ नच इत्संज्ञा
पाश्चाद्यंतावित्यस्य चानुसंधाने प्रक्रियागौरवमिति वाच्यं यथान्यासेपि षष्ठीस्थानेत्य

स्यानुसंधाने ऽकारविशिष्टउत्तहजंन इतिसंदेहे व्याख्यानाश्रयणे तु नस्यतुल्यत्वात्॥ नोपधा
याः॥ उपधायहणं नामकर्त्तुं॥ दीर्घश्रुत्योपस्थितनाच्पदेन नामीत्यस्य संबंधे येन नाव्यवधान
न्यायेन पकाराकारात्॥ व्यावृत्तिसिद्धेः॥ नचइनहइत्यत्रोपधानियमार्थं तदन्यथा वृत्रहा
यतेइत्यत्राकृत्सार्वेति दीर्घस्यापि नियमः स्यादिति वाच्यं॥ परस्परसाहचर्येणानजंतदीर्घ
स्यैव तत्त्वाकारात्॥ एवं चानजंता क्विपि वृत्रहा इति रूपं बोध्यं॥ यद्यपि भाष्ये इनहनि तत्रोपधा
ग्रहणमनुवर्त्त्य तद्विषयकनियमेन वृत्रहायते इति रूपं साधितं॥ तथापि तत्सूत्रानुरूप्यकाणि
मात्रं॥ ननु वस्तुस्थितिः॥ अहास्व थो न्थः॥ अत्री उ इति वक्तुं युक्तं॥ सकारस्थौकारे अहा अउ
इति स्थिते आ गुणो वृद्धावपवादविति रूपसमसिद्धत्वात्॥ नच सवर्णदीर्घापत्तिरिति वाच्यं प्रकृ
तिप्रत्ययाश्रितसवर्णदीर्घापेक्षया प्रत्ययाश्रितगुणस्यांतरंगत्वेन प्रवृत्तिसंभवात्॥ अ
ह्नानामिति॥ अत्रनोपधाया इति दीर्घः॥ ननु अहन आ विभक्तावित्यात्वम् संनिपातपरि
भाषाविरोधात्॥ षष्ठ्यां नामुपजीव्य जातस्य नुमस्तद्विघातकत्वात्॥ दीर्घस्तु नैवं॥ नच न
कारलोपे स्यैव संनिपातविरोध इति वाच्यं॥ नुटो नकारनिमित्तकत्वाभावात्॥ षष्ठ्यंतायाः
स्तन्निमित्तकत्वेपि तस्यां कर्त्तव्यायां नलोपस्यासिद्धत्वेन संनिपातविघाताभावात्॥ एवं च
परिभाषानित्यत्वे नात्वप्रतिपादकः मनोरमाग्रंथस्तद्व्याख्यातग्रंथश्चोपेक्ष्यः॥ संनिहिते
ति॥ तेन णितादीनां न॥ आतिदृ किं॥ रुरुदिषेइत्यादौ नेड्वशिकृतीति निषेधो मा भूत्॥

क्विन्नन्त्ययस्य कुः॥ प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादितः कुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः॥ नच प्रत्ययग्रह
णाभावे क्विन एव कुत्वं स्यादिति वाच्यं॥ तस्यासिद्धत्वात्॥ एतेन नन्वच तद्भावे चस्य कुत्वापत्तिः
७५ ॥ तथा सति क्विनो घ इत्येव वदेदिति शब्देन्दुशेखरोक्तमपास्तम्॥ प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहण
मिति तदंतस्यैव संभवात्॥ नन्वेतत्कुणबहुव्रीह्याश्रयणे रज्जुसृट् उपपदं इत्यत्र क्विन्यपि
कुत्वं स्यादिति चेन्न॥ स्पृशोऽनुदके क्विन्निति सूत्रे कास्य ह्यञ्चेति सूत्रे च भाष्ये रज्जुसृड्भ्यामुपपदका
स्यतीति प्रयोगात्स्त्रीत्यपज्ञोः॥ यदांते कुत्वाभावज्ञापनात्॥ विश्वस्य वसुराटोः॥ अत्र विश्व
शब्दः सर्वपर्यायो गृह्यते॥ ननु देवताविशेषवाचीव्याख्यानात्॥ अन्यत्र कृपदार्थत्वा॥
दा॥ राट् समभिव्याहृतविश्वशब्दस्य साहचर्यात्॥ एवं च आदित्यविश्ववसवः इत्यमरप्रयोगः
संगच्छते॥ शब्देन्दुशेखरे तु नरे संज्ञायामित्यत्र संज्ञापदापकर्षणेदायप्रयोगः साधितः
तदसत्॥ देवताविशेषवाचिनोऽपि॥ विश्वेदेवाः दत्त्वास्य ताः इति संज्ञात्वात्॥ संज्ञापदाप
कर्षणेनापि स्यादित्वसंभवात्॥ स्कोः संयोगाद्योरंते च॥ ननु पृथक्स्कोतापयः क्षितिरित्या
दावपि लोपः स्यादितिचेन्न॥ अत्र केचित्त्रजादेः प्रत्ययस्यैव लोपमिच्छंति॥ अन्येतु लाद ७५
शप्रयोगाणामनभिधानमेव तत्त्वमानं तु काष्ठतक्षणेव नास्ति कुतः काष्ठतक्षरव्यातितिना
प्यमाकुः॥ मम तु प्रतिभाति॥ झलीत्यत्रापि पदस्येत्यस्य संबंधात्संयोगांतलोरेकपद
स्थत्वे एव लोपः॥ तथा च न कोपि दोषः॥ तदोः सः सावनंत्ययोः॥ अत्रानंत्यग्रहणान्ना का

३९

मकर्तुं॥ तकारस्याद्वस्वर्थेणां अन्ये तु नंत्यस्यैव संभवात् केचित्तु हे से सा दोषस्ते नाते पि पुनः प्र
संगविज्ञानेनात्वमाकुः॥ अन्ये तु दस्य चेत्वं तर्हि छिदस एवेति च्छदसयोगं विज्ञात्यर्थमाकुः
॥ ङे प्रथमयोरम्॥ अत्र प्रथमा शब्दः प्रथमाद्वितीयासमुदाये गौणः॥ तथा चैकपदमेव
लक्षणार्थं मानं त्वमुवाधनार्थं शसोनेति सूत्रस्थनिषेधस्यापरं नाप्यमेव॥ अन्यथा तस्मा
दित्यनेनैव सिद्धे तदार्थं स्यात्॥ एवं च ङे इति धुसमष्टीकमिति केचित्॥ किंच पृथक्
पदत्वेपि वचनभेदे रित्याशंका तु॥ तस्मान्मनोरमायां पृथक्पदत्वस्वीकारो व्यर्थः॥ लाहो
सो॥ अवाकारो विवक्षितः॥ एवं च स्पष्टप्रतिपत्तये त्वाहोसा विस्पष्टं वक्तुं युक्तं॥ एवं च
मात्रालाघवं प्रक्रियालाघवं च भवति॥ न च णिजंता क्विपि युष्मच्छ्रस्मा इति प्रातिपदिक
योरादेशे विशेषोऽस्तीति वाच्यं॥ सोरमादेशे विशेषाभावात्॥ न च नपुंसके लुगापत्तिः म
करप्रश्लेषेणाङ्गाभाववत्त्वात्याप्रवृत्तेः॥ एतेनादेशयोर्हिजंतत्वेहे कतरदित्यत्रेव हेत्व
हेत्वहेस्यत्र मलोपेन स्यादिति केषांचिदुक्तिरपास्ता॥ एवं च क्रियात्तत्र मलोपाभावे हे त्वं हे
हमिति मांतस्यैव तत्र साधुत्वात् त्यदादेः संबोधनाद्य॥ शेषे लोपः॥ अत्र शेषग्रहणं शेषा
मकर्तुमपर्यंतस्येत्यस्य संबंधे विभक्तिविपरिणामेन पर्यंतात्परस्य लोप इत्यर्थसंभवात्
॥ अल्लोपस्य परिभाषात्तु न प्रवर्त्तते नानर्थक इति न्यायपरिभाष्यया॥ एवं चात्सलोपं इति पक्षो नि
र्मूलः॥ न च सामञ्चाकमिति समुच्चनिर्देशः ज्ञापक इति वाच्यं॥ टिलोपे स्वीकृत्यामञ्चकमि

तिंलघुन्यासेनलक्ष्यनिर्वाहेगुरुन्यासस्यवृत्तिद्वैगुण्येनज्ञापकस्वीकारेफलाभावात्॥ किंचास्य
लोपेयुष्माकमित्यत्रनुडुर्वारः॥ यदिनिर्विभक्तिकत्वसंयोगेनिप्रवर्त्तते इति ब्रूयेत हिच्छतित्वाक
मित्यत्रनुडापत्तिर्दुर्वारैव॥ नाप्येतुस्त्वाशयवर्णनमात्रंनतुतत्त्वाग्रहः॥ एवंचटिलोपप
७६ क्षएवसर्वसंमतइतिदिक्॥ त्वसीमम्॥ अत्रामभित्येवपदच्छेदः॥ नतुत्वमिति॥ अन्यथा
लाघवात्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थंत्वममत्वमइत्येववदेत्॥ अत्रामम तुपक्षद्वयेपिसाधुरितिकौमु
द्यांतत्त्व॥ णिजंतात्क्विपिनमुत्वमितिरूपेविशेषसत्त्वात्॥ अंत्यलोपपक्षेक्विपिरीलोक्विसंभवा
भावेनफलाभावेनचपक्षद्वयाभावाच्च॥ एकतिङ्वाक्यमिति॥ एकतिङर्थमुख्यविशेष्य
कंवाक्यमितिनिष्कर्षः॥ नचदेवदत्तेनज्ञापितत्वमित्यादौव्याप्तिः॥ अस्तिनवंतीत्यपरोक्ष
युत्समानोप्यस्तीतिनाध्याहारेणाप्यसंभवात्॥ एवंपचतीत्यत्रापिअ
ध्याहृतकारकमादायैकवाक्यत्वंबोध्यं॥ समर्थसूत्रभाष्येआख्यातंसविशेषणंवाक्यमित्यु ७६
क्तं॥ तत्राख्यातशब्देनधातुर्वोच्यतेसर्वमाख्यातंनामेत्यत्रतथादर्शनात्॥ तेनदेवदत्तेनज्ञा
पितत्वमित्यादौनाव्याप्तिः तत्रैवोत्तरभाष्येएकतिङ्वाक्यमितिलक्षणमुक्तं॥ तत्रतुतिङ्स
मानाधिकरणेप्रथमेतिन्यासेसर्वत्रतिङ्समानाधिकरणपदस्यविद्यमानत्वात्॥ ज्ञापकत्वा
द्देवदत्तेनज्ञापितत्वमित्यादावपिपदाध्याहारेणैवबोधात्सर्वत्रैवतिङ्तार्थमुख्यविशेष्यत्व
स्यग्रहिबूहिदेवदत्तेत्यादावपिसत्त्वाच्चेदमेवादर्तव्यमितिसूत्रपिबुमुत्त्रस्त्रोपादानम्॥मी

५०

मांसकैरपिअर्थैकत्वादेकंवाक्यंसाकांक्षंचेद्विभागेस्यादितिसूत्रकृतम्॥ आख्यातंचार्थैकत्वादेकं
वाक्यंसाद्भावनैकत्वादिति॥ नचदेवदत्तः॥ भुंक्ष्वेत्यत्रदत्तशब्दतारांवयैकवाक्यतापत्तिः॥ एक
तिङ्तार्थमुख्यविशेष्यत्वस्यसत्त्वादितिवाच्यम्॥ कारकभेदेनक्रियाभेदस्वीकारात्॥ तार्कि
कैस्तुअर्थैकत्वात्प्रयोजनैकत्वादितिव्याख्यातं॥ एवंचप्रत्यक्षानुमानयोरप्येकत्वंप्रमाणनि
रूपणारूपप्रयोजनैकत्वादित्युक्तं॥ ननुअर्थैकत्वादितिकिंस्योनंतेमदनंकरोमिघृतस
धारयासुवर्णंकल्पयामि॥ तस्मिन्नसीदद्भीरिणमेदःस्तुमनस्यमानइत्यनेनविरुद्धं॥ तथा
हिप्रत्यक्षस्यानुमानपेक्षत्वेपिअनुमानस्यप्रत्यक्षसापेक्षत्ववदिहसदनप्रतिपादकस्यसा
दनप्रतिपादकानपेक्षत्वेपिसादनप्रतिपादकस्यसदनप्रतिपादकसापेक्षत्वस्यतुल्यत्वम्
एवंचयदितत्रैकवाक्यत्वंसंमतंतर्हिअत्रापिस्यात्॥ यागसाधनरूपप्रयोजनैकत्वस्यचा
त्रसत्त्वेनउभयोस्तुल्यत्वात्॥ किंचप्रत्यक्षानुमानयोराथकांक्षानतुक्रियाकर्मणोरिवज्ञा
त्॥ यथैकवाक्यतास्यात्॥ वाक्यार्थबोधेतस्याएवनियामकत्वात्॥ यदिस्यात्तर्हिचैकात्म
निप्रत्यक्षसंगतिमत्त्वात्देकंवाक्यमितिवक्तुमुचितंनतुयत्किंचित्स्वार्थवर्णनंतादृशैकवा
क्यत्वेफलाभावाच्च॥ त्वंपरतव्रप्रतिष्ठानविष्यानीत्यत्रप्रतिष्ठारूपप्रयोजनैकत्वादेकवा
क्यत्वेतेनादेशापत्तिश्चेतिदिक्॥ केचित्तुतिङ्सुबंतचयोवाक्यंक्रियावाकारकान्वितेति
वाक्यलक्षणमुक्तं॥ तत्राद्यंतत्तिङ्नाध्याहारेणैवसर्वत्रबोधोक्तितीयंतुतंविनापिबोधे

इतिविवेकः॥ शब्देन्दुशेखरे तु तिङ्‌ न्तसुबन्तं चयः तिङ् सुबन्तं चयः वाक्यसंज्ञेत्यर्थः पचति
भवति देवदत्तेन शायितव्यं चैत्रः पचतीति यथाक्रमं उदाहरणानि इदं तु लौकिकवाक्य
लक्षणम्॥ शास्त्रीये कवाक्यलक्षणं त्वेकतिङ् वाक्यमित्युक्तं॥ तत्रं शास्त्रीये गौवनिर्वा
७८ हे लौकिके फलाभावात्॥ तिङ् ते सर्वत्र क्रियायास्त्वेन क्रियायां चेत्कारकान्वि सर्वसंमतत्वेन
भवदीत्यादि इ॰ सुबंतचयाभावात्तत्राव्याप्यापत्तेश्च॥ आद्यमिकद्विवचनस्याद्धिः प्रयोग
पक्षे लुनीहि लुनीहीत्येवं लुनातीत्यादौ निपातनप्रतिषेधार्थमति इ॰ ग्रहणस्य सार्थक्यं भाष्ये
तन्मतास्वानं वार्त्तिकाशयवर्णनमात्रं न तु तत्राग्रह॥ सामंत्रितं॥ संबोधने इति प्रथमा
पदं चानुवर्त्तते तेन संबोधने विहितप्रथमान्तमामंत्रितमिति सूत्रार्थः॥ तथा चात्र स
कारग्रहणं मास्तु॥ न चात्र संज्ञाविधित्वात्तदन्तविधिर्नेति वाच्यं॥ महासंज्ञाकरणेन सं
ज्ञाविधावित्यस्याप्रवृत्तेः॥ न च फलाभावः॥ हे हे तौ इत्यादीनां तत्सिद्धेः फलत्वात्॥ अ
न्यथा नखनि निन्नि इत्यत्रेव निस भावादेरभाववदत्र प्रथमाभावादामंत्रितसंज्ञानस्या ७८
त्॥ समः समि॥ समो मि इ॰ समस्मातिवा सुवचम॥ तिरसस्तिर्यलोपे॥ अत्रालोपे इ
ति मास्तु॥ न च तिरश्चैत्यत्र स्यादिति वाच्यं॥ अकारनकारलोपे च कारमात्रस्यांचतिला
भावात्॥ नवीनरीत्याक्षधिकविकारैकदेशविकृतन्यायस्याप्रवृत्तेः॥ असमद्दीसे
कदेशविकृतन्यायेनांचतित्वेपि श्चं चतिपदस्य तंत्रादिनाताद्दृशं चलोपरेइति व्याख्याने

५१

न दोषाभावात्॥ यञ्चातिरसस्तिर्यचीतिन्यासः कार्यः पूर्वोक्तिरेवार्थः॥ न चाद्यलोपात्स्वर्वमि
वतिपदादेशः जातित्वमस्त्वेवेति वाच्यम्॥ अकृतव्यूहपरिभाषया तत्राप्रवृत्तेः॥ न चाचः
परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं॥ अजग्रहणसामर्थ्येनाचः परस्मिन्नित्यस्याप्रवृत्तेः॥ यद्वा
चिचकारादिनिर्देशे च नावित्यर्थः तथा चास्मिन्पक्षे न कोपि दोषः॥ तिरसो विरिङ् इति
न्यासेमात्रालाघवसत्वेपि इ॰ त्वसामर्थ्याश्रयणमिति तत्केशाः॥ किंच यथान्यासे तिर्यचिमा
चष्टेति रायवतीत्यादौ टिलोपेनांचतेर्लुप्तत्वेन लोपरहितांचतित्वाभावादव्याप्तिः॥ तद
र्थं किं धात्वादिपररूपेण लुप्ताकारं चतावितिव्याख्याने केशाः॥ अस्वसंतस्य चाधातो
रंगविशेषणात्तदंतविधौ सिद्धे तग्रहणमंतमात्रे दीर्घो यथा स्यादित्येतदर्थं॥ तेन
गोमानित्यादौ दीर्घः सिध्यति॥ अन्यथोपदेशे क्तवतोरेवात्वंतत्वात्तत्रैव दीर्घः स्यान्न तु
मतुपः॥ स्योपदेशप्रयोगे चात्वंतत्वाभावात्॥ एतेनांगविशेषणतया र्थसिद्धतदंतविधे
रनुवादकमंतग्रहणमिति शब्देन्दुशेखरोक्तमपास्तम्॥ अनुबंधानेकांत इति पक्षेवा
योज्यम्॥ अदसश्चोसुलोपश्च॥ अदसष्टेरित्येव वक्तुमुचितम्॥ त्यदादीनामइत्यत्रावि
नक्तविति विषयसप्तमीस्वीकारादिति केचित्॥ एवमत्वेण्यादेशे टिलोपे लौः साविसस्य
सिद्धत्वात्॥ एतेनन तुसोशेऽइत्येवास्त्विति चेन्न॥ असावित्यत्र टिलोपे कृते नित्यत्वात्सं
बंधित्वात्सदाद्यत्वे सा विसर्यसिद्धेरिति शब्देन्दुशेखरोक्तमपास्तं॥ वितन्काविस्यस्यावि

पयसप्तमीत्वेनसत्वात्सर्वमेकत्वप्रसक्तेः॥ अस्तुवापरसप्तमीतथापितयोः सः सावनंत्ययो
रित्यतः सः सावित्यनुवर्त्तते॥ तेनसकारोप्यनेनविधीयते॥ तथाचरूपसिद्धेः स्पष्टत्वात्॥
परंतुअस्मिन्पक्षेऽदसइत्यस्यपंचमीत्वंषष्ठीत्वंसमावित्यस्यषष्ठीत्वंसप्तमीत्वंचकल्प्यमि
७८ तिगौरवम्॥ यत्तुननुसौरेवौत्वंविधीयतांत्यदाद्यत्वेनामावितिसिद्धेः किंसुलोपविधाने
नमेवं॥ असकौस्त्रीत्यत्रयपिप्रत्ययस्थादितीत्वप्रसंगादितिमनोरमायांतीकमुपादायन
चेत्वविधायकेस्याआवितिप्रस्थिहतिनिर्देशान्नेत्वं॥ कारिकेत्यादावपीत्वानापत्तेः॥ तस्मा
त्सस्थिहतिनिर्देशोनात्रेत्यत्रैवनाप्येस्यहे॥ एतेनत्यदादीनामइत्यत्रविभक्तावित्यस्य
विषयसप्तमीत्वमपास्तं॥ एवंहिविभक्त्युत्पत्तेः पूर्वंत्यदाद्यत्वेटापिसावदसइत्यस्योत्वेपि
स्त्रानिवत्वेनाप्राप्तिर्दृष्टपरिभाषायांसत्यांविषयसप्तम्यावक्तुमशक्यत्वाच्चेतिदिकइत्य
नेनविषयसप्तमीत्वखंडनंशब्दरत्नेकृतं॥ तत्तुमदुक्तस्यासंगतत्वाद्वेरौवद्यंतमिति ७८
दिक्॥ ॥इतिश्रीगोवर्द्धननन्दात्मजरघुनाथसुतमौनिश्रीकृष्णभट्टकृततर्कचंद्रिका
यांहलंतपुंल्लिंगसमाप्तः॥ ॥अपोभि॥ शूयमाणपकारांतापुल्लाशब्दस्यग्रहणा
म्॥ तेनप्रत्ययग्रहणेनतत्रएकारस्यलुप्तत्वेनापरूपस्यतर्केविशेषगोचरात्॥ स्पष्टंचेदं
दाधास्वदावितिसूत्रे॥ एतेनाबितिप्रत्ययोगृहीतेनव्याख्यानादितिशब्देन्दुशेखरोक्तमपा
स्तं॥ प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाप्रत्ययस्यैवग्रहणापत्तेः इतिहलंताः स्त्रीलिंगाः॥ द्वितीया

५२

दोस्वेनत्॥ तांतोयमादेशः॥ तत्सामर्थ्यात्पुंसकेलुकालुप्तेपिप्रवर्त्तते॥ एवंचवात्तिकमेत
द्विधायकंनकर्त्तव्यं॥ समासेपिएवमेनदादेशोबाधकाभावः मनोरमायांतुतदभावउक्तः॥
शब्दरत्नेः यत्नेनदांतउक्तः सचतकारोच्चारणसामर्थ्येनित्यस्मिन्पक्षेयथाविरुद्धः॥ इतिहलंताः
नपुंसकलिंगाः॥ स्वरादिनिपातमव्ययं॥ अत्रनिपातग्रहणंसुत्यजं॥ चादीनांस्वरादिपाठे
नैवनिर्वाहात्॥ नचपश्वादिशब्दानांसत्ववाचिनामपिअव्ययत्वापत्तिः॥ अव्ययमितिम
हतीसंज्ञाकरणेनलिंगसंख्याभावविशिष्टएवतत्प्रवृत्तेः॥ एवंचस्वरादेश्शब्दानांकारक
शक्तियोगेपिलिंगसंख्यायोगाभावात्तत्संज्ञासिद्धिः इदमेवासत्ववाचकत्वं॥ यथाक्रियायाः
कारकशक्तियोगेप्यसत्वभूतत्वं॥ अन्यथास्वरादीनांसत्ववाचकत्वान्नव्येतीत्यव्यय
मितियोगविभागाभावाद्व्ययत्वंयथान्यासेपिनस्यात्॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यादिसू
त्रचतुष्टयंनकार्यं॥ येषांप्रत्ययानामव्ययत्वमिष्टंतेसर्वेस्वरादिषुपठितव्याः॥ एवंच
प्राग्रीश्वरान्निपाताइतिसूत्रमपिमास्तु॥ चादयोसत्वेइतिपाठश्चादिप्रतिपादकः॥ निपातपदे
शेचादिग्रहणंकार्यं॥ एवंचमहल्लाघवम्इत्यव्ययानि॥ स्त्रियां॥ अत्रस्त्रीत्वंशास्त्रीय
मेवनतुलौकिकं॥ खट्वातटीसादीनामसिद्धिप्रसंगात्॥ दाराइत्यादौटावादिप्रसंगाच्च
॥ तच्चप्रकृत्यर्थः॥ कौशाद्दिनातेनैवशक्तिग्रहात्॥ अतएवनाथ्येतुक्तंस्त्रियांयत्प्राति
पदिकंवर्त्ततेतस्मात्स्वार्थेटावादयइति॥ यत्तुतत्रलौकिकेः संज्ञेवशास्त्रीयएव॥ तत्त्वं

न चैतु सामानाधिकरण्यसंबंधेन शास्त्रीयविशिष्टलौकिकेन तु केवललौकिकेनापि के
वलशास्त्रीये इत्यस्तु वैयाकरणानयाः॥ तन्न मक्षिकेत्यत्र लौकिकसंबंधेन पुंमक्षिके टा
प्स्यात्॥ यत्तु न च प्रातिपदिकार्थ एव स्त्रीत्वं तस्य च तदर्थ एव ज्यात्यादिमति विशेषणत्वा
न्वयः स्त्रीप्रत्ययास्तु द्योतकाः लिंगस्य च प्रातिपदिकार्थत्वाभावरूपकमेव नात्र ब्राह्मणाद्य
७९ पि ब्राह्मणीसादौ पुंस्त्वबोधकपदाभावेन तद्बोधानुपपत्तेः॥ ब्राह्मणादिपदाज्जातादि
ष्टे च तेनानं नियतमेव लिंगमात्रं तु तात्पर्ययोग्यताधीनं काचित्कं ब्राह्मण्यादौ पुंस्त्वाद्य
बोधादिति वाच्यं। उक्तयुक्त्या पुंस्त्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वेपि चतनं तानां प्रातिपदिकानां
स्त्रीत्वार्थकत्वे गौरवात्॥ लाघवेनाप्रीयमाणस्त्रीप्रत्ययानां तदर्थकत्वकल्पनौचित्यात्
॥ अत एव स्त्रीत्वसंग्रहाय प्रातिपदिकार्थेः स्यादौ सूत्रे लिंगग्रहणं कृतं॥ अन्यथा प्राति
पदिकार्थस्य तदंतर्भावेन पृथक्तदुपादानानुपपत्तेः॥ क्वचित्स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियाः॥ जा
यत्वेन विशेष्यतया बोधयति॥ शूद्रीत्यादौ भार्यात्वसंबंधविशेषः॥ तत्रैव निरूपकत्वेन ७९
प्रकृत्यर्थान्वयः स्त्रीत्वं योनिमत्वं॥ खट्वा टवी देवतादिपदे च स्त्रीप्रत्ययानार्थबोधकाः॥ तत्र
प्रकृत्यर्थे योनिमत्वस्त्रीत्वस्यायोग्यतया नान्वयादित्याकूणं दाधरादयः॥ तत्रः श्रीः इत्या
दौ स्त्रीत्यप्रत्ययाभावेपि स्त्रीत्वस्य प्रातिपदिकमात्रादपि प्रतीतेस्तस्यापि स्त्रीत्वार्थकत्वप्र
त्ययस्य चेति विपरीतं गौरवापत्तेः॥ किंच स्त्रीप्रत्ययादीनां स्त्रीत्वार्थकत्वे एवाप्स्त्रियामति

४३

ति स्त्रियामजिविहिते व्यावर्कोऽग्नी स्यादावुक्तार्थानामप्रयोग इति ङी पुनः स्यात्॥ द्योतकेषु तु
नैवं व्यतिरुनीनेत्यादौ द्योतकसमुच्चयस्यादृष्टत्वात्॥ अपि चाजेत्यादौ स्त्रीत्वस्य प्रकृत्यर्थवि
शेषणत्वेनान्वयो न स्यात् प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्॥ न चेष्टापत्तिः॥ यद
यो विशेषणतया बोधयंतीति स्वग्रंथविरोधात्॥ स्त्रीत्वविशिष्टाजात्यनुभवविरोधाच्च॥ लिं
गग्रहणप्रत्याख्यानेन तस्य वाचकत्वसाधकोपन्यासवैयर्थ्याच्च॥ यदपि शूद्रीत्यादौ भार्या
त्वेन बोध इत्युक्तं तदपि न॥ न हि तत्र भार्यात्वेनैव बोधः॥ अपि तु कर्मत्वेनापि॥ पुंयोगस्यो
भयत्राविशेषात्॥ शास्त्रीयमपि लिंगं शाब्दबोधे भासते॥ इत्युपस्थितत्वात्॥ एवं च लौकि
कमेव लिंगं शाब्दबोधे भासते न तु शास्त्रीयमिति तान्त्रिकाणां दुराग्रहमात्रं तस्यापि बोधबा
धकाभावात्॥ पंचाशीति॥ न चात्र प्रत्ययविधित्वेन ग्रहणवत्ता प्रातिपदिकेनेत्यनेन च तदं
तविधेः प्रतिषेधात् कथं टापः प्राप्तिरिति वाच्यं॥ अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारे
ण च येन विधिरित्यस्यानित्यत्वज्ञापनेनानयोरनावश्यकत्वमुपपादितत्वात्॥ एतेनामह
त्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदंतविधिर्ज्ञाप्यत इति मनोरमाग्रंथ
स्थव्याख्यानग्रंथश्चापास्तः॥ प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्य बाधेनाग्रहणप्रातिपदिकेत्यस्य
चरितार्थत्वेन ग्रहणवत्येतस्य बाधेमानाभावात्॥ युक्तं च तदंतविधेरनित्यत्वं न तु स्त्रीप्र
त्ययेतदंतविधिः॥ उगिदृच्ग्रहणस्य व्यर्थतापत्तेः॥ स्त्रीप्रत्यये नैव तदंतविधेः सिद्धत्वात्॥ किं

मादिनिर्देशोत्र विशेषणान्नेदे तिमूलव्याख्यानात्स्त्रियामित्येतदजादीनां विशेषणमि
ति तद्व्याख्यानं चायुक्तं॥ बाधकस्याबाधसामान्यविषयत्वेन पंचाजी तत्र विशिष्टस्य जाति
त्वाभावाशयः प्राप्त्यभावात्॥ नन्वेवमजस्य स्त्रीत्वे जातिस्यादिति चेन्न॥ शूद्रस्य स्त्री शूद्री
ति वदिष्टापत्तेः॥ अत एव शूद्राचामहत्पूर्वाजातिरित्यत्र जातिरिति व्यर्थं॥ मुख्ये कार्य
संभवात्कार्तिवासकस्यैव ग्रहणात्पुंयोगे यव नावइति मनोरमायामुक्तं॥ यत्तु शाब्दर
त्नेः पुंयोगेऽजेस्यैव भवितव्यं॥ गौणमुख्यन्यायश्च पदकार्यविषयः॥ एवं च शूद्राचाम
हत्पूर्वाजातिरित्यत्र जातिरित्यावश्यकमिति ध्वनयितुं मनोरमा दूषिता॥ तन्नु न सम्यक्
॥ विशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तेः॥ प्रसिद्धप्रसिद्धि मूलकोहिन्यायः॥ अ
ष्टं चेदमोत्तरत्र भाष्यकौस्तुभादिसकलग्रंथेषु॥ किंच गौणमुख्यन्यायः पदकार्यविष
येन प्रातिपदिककार्ये इत्यत्र मानाभावः॥ फलाभावाच्च॥ पादोन्यतरस्यां अत्र द्विपदीद्वि
पादितीष्यते न तु द्विपदेति॥ ननु शाब्दमाश्रित्य टापि द्विपदेत्यस्यापत्तेः किंच पादयतेः॥
क्विपि पादित्यस्यापत्तिः॥ न चोत्तरसूत्रे एतत्कृच्वाचकत्वाभावेनासंभवात्तदनुरोधेन पूर्वत्रा
पि तस्याग्रहणमिति वाच्यं अश्वसंज्ञानविरोधित्वेन ष्टचवकार्थेः निष्फलेदोषस्य तदवस्थ
त्वात्॥ कश्चित्तूत्तरवाक्येन पूर्ववाक्यार्थनिर्णयोदत्रपतेसत्यजातिकमाति॥ गौणमुख्यन्या
येन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वा निवृत्तिः॥ उभयोस्तुल्यत्वात्॥ ममतु प्रतिभाति॥ यदा

दित्येकं सूत्रं अन्यतरस्यां ग्रहणं मास्तु॥ पदन्नाशानुङीपद्विपदाद्विपाद इति रूपद्वयस्य सि
द्धत्वात्॥ एवं चानद्विपदेत्यस्य कैवनाप्तो नित्याधवम्॥ न चैवं कृच्चिवा व्यापा टाबुच्चित्य
ते न टाप्येकपदेत्यादिसिद्धावपि पाच्छंदस्येकपादित्यपि स्यादिति वाच्यं॥ टाबृचीत्यनंतर
पाद इत्यपि सूत्रकरणेन पादन्नाशादपि टाब्विधानात्॥ यत्तु कृतसमासांत इति कौमुदी
प्रतीकमुपादाय अंतरसूत्रे कृच्चनिषेधायां तस्यैव संभवे नाथधिकारानुरोधादिति भावः॥
तेन पादयतेः क्विपि बंतस्य ग्रहणं न द्विपदीति॥ कौपादावस्यादिति वक्तव्यात् होमुप्तवस्येति
पादन्नाशांतरलोपस्य तोङिपि पादः पत्॥ टाबृचि॥ पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोपवाद इति प्राचः
तच्चिंत्यं॥ ज्ञोपाद्विनापि तिसूत्रस्य भाष्यविरोधात्॥ तत्र हि प्रतिपादविहितसमासांता
न्तं कपो वैकल्पिकत्वेन कब्भावे सावकाशत्वमुक्तं॥ तदीत्यास्यापि पूर्वसूत्रस्यैवैकल्पिक
त्वेन तदभावे सावकाशत्वात्॥ बहुव्रीहेरूधसङ्स्त्रापि भाष्ये स्पष्टमेतत्॥ अत एव ङी
पु प्रातिपदिकादिति सूत्रे पादन्नाह्व समासार्थमिकारांतपदन्नाह्वसंगीकृत्ये तत्रत्याख्यातं
॥ श्रूयते च छंदसि मत्स्याः सप्ताक्षरमेकं पदं॥ एकपाद इति च भाष्योक्तं संगच्छते॥ तदा
हि कृच्यपि एकपदी एकपादितीष्यते एव॥ एवं चैकद्यगित्यस्य सूत्रमते सिद्धये टाहचात्य
त्रोष्यन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्य पादंतकृच्यनभिधानमिति तु न भाष्यानुयायः॥ ङीवंत प्रयो
गस्य सूत्रारंभेहस्यापि प्राप्त्वेरिति बोध्यं॥ केवलपाच्छब्दस्य स्त्रियां कृचि चासंभवेन॥

अतदंतविधिश्चरितिनिशा ह्लंदुत्रीखरेउक्रंनवै:॥ तत्रसूत्रमतेपि प्रतिषेधपरत्वेनङीषंवाधित्वाप
रत्वात्टापिकृतेपि एकपदत्वस्यैवेष्टत्वात्॥ टापङीपोपवादइतिवृद्धानांमत्कलत्रंयत्कारणांसंम
तेचेदंतत्रापवादत्वाद्धेत्वविप्रतिषेधेनवाधकपर:॥ एवंचमनोरमापिसंगच्छतइति॥ यदपि
ऊङआपदनेरावर्त्तिनिप्रत्याख्यानमित्युक्तं॥ तदपिन॥ तत्रहिआपाततआपग्रहणप्रत्या
ख्यानमात्रमुक्तं॥ ननुसिद्धांतस्थितिः॥ यद्बलेन सूत्रप्रत्याख्यानंकृत्वापिरूपत्रयमिति
नवदुक्तं संगच्छेत॥ उत्तरत्रभाष्येआपग्रहणस्यान्यार्थतायाउक्तत्वात्॥ वस्तुतस्तुतस्मा
च्चंपूर्वोक्तिमदुक्तार्थरिन्त्वसाधकं॥ तथाहि॥ पदात्रद्विपदीपादस्यतुद्विपात्॥ एवंच
रूपद्वयसिद्धौ अन्यतरस्यांग्रहणंव्यर्थं॥ टाबृचीत्यत्रतुपादोरन्वीतिपाठ्यं॥ तेनपदशा
ब्दात्स्यादत्रारव्दापिकृतेएकपदेस्येकमेवरूपंसकलसंमतं ननुनवीनोक्तरूपत्रयमुक्त
मुमितिरिक्तं॥ प्राचांष्फतद्धितः॥ ननुचतंडीत्यत्रचतंगचेतियञः लुकस्त्रियामितिलुकि
प्रत्ययलक्षणेनयञंतत्वात्ष्फःप्राप्नोतीतिचेन्न॥ ष्फविधावतइत्यनुवृत्त्यावर्णाश्रयत्वे
प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः नचतद्धितग्रहणमानर्थक्यंयणी त्यत्रसर्वणादीर्घेणैवसिद्धेरि
तिसंचेत्तत्पयम्॥ कचिदिजंतादपिष्फोनवत्तीतिज्ञापनार्थत्वात्॥ तेनासुरेरुपसंख्यान
मितिसिद्धिः॥ वस्तुतस्तुअत्राधिकारार्थंतद्धितग्रहणम्॥ तेनतद्धिताइत्यधिकारसू
त्रंमास्तु॥ नचोक्तज्ञापकतानस्यातदितिवाच्यम्॥ अन्यत्रकर्त्तव्येइहकरणेनतत्संभवा

त्॥ ननुचेवमूङोपितद्धितत्वात्कुरिरित्यत्रोर्गुणापत्तिरितिचेन्न॥ यस्येतिचेत्यत्रेकारणग्रहणेना
देशानिर्वाभावितस्त्रीप्रत्ययस्यसंतानेतिज्ञापितत्वात्॥ रिघुनादिवत्तइत्येवसंज्ञायांकर्त्तव्यायां
महासंज्ञाकरणेनतेभ्यःप्रयोगेभ्यःहितास्तद्धिताइत्यन्वर्थसंज्ञावलेनापिसिद्धत्वाच्च॥ षङ्गत्य
यस्य॥ यत्तुचुटुषःप्रत्ययस्येत्येकयोगेकर्त्तव्येयोगविभागकरणं चुटू इत्यस्यानित्यत्वज्ञाप
नार्थमितिनवीनास्तन्न॥ षकारप्रश्लेषपरभाष्यविरोधात्॥ वस्तुवस्तुइदंव्यर्थं॥ चुटूइत्य
त्रचुटुष:इतिसूत्रंकर्त्तव्यं॥ नचषोडशोत्यादावपिलोपापत्तिः॥ उपदेशग्रहणेनतन्निरासा
त्॥ तद्देशश्चप्रातिपदिकानांनोपदेशइतिभाष्येणतेषामुपदेशाभावात्॥ प्रातिपदिकान्या
मुपदेशःकर्त्तव्यइतिभाष्यंतुनवस्थैस्तुव्यवस्थापकं॥ तथाग्रहणमजक्षिसादपःषडितिनिर्दे
शान्नप्रत्ययमात्रेकेप्रवृत्तिः॥ जशाकतद्धितेइत्यत्रपर्युदासेनप्रत्ययलाभात्॥ ॥ इतिश्रीम
न्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्द्धनभट्टात्मजजानकीजानिरघुनाथभट्टात्मजश्रीकृष्णभट्ट
विरचितायांतर्कचंद्रिकायांस्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे
प्रथमा॥ प्रातिपदिकार्थमात्रेउदैः नीचैः॥ हरिः श्रीः ज्ञानं॥ अत्रलिंगस्यानियतोपस्थितिक
त्वेनप्रातिपदिकार्थत्वात्॥ कृष्णइत्यनुदाहरणम्॥ वासुदेवस्यनियतलिंगत्वेपिप्रातिपदि
कस्यार्थस्यानियतलिंगत्वानपायात्॥ नीलरूपवत्त्वरोयमितिप्रयोगस्त्वसाधुः॥ नकर्म
धारयान्मत्वर्थीयइतिनिषेधात्॥ नचप्रत्ययस्थादितिसूत्रस्थेनासुधतइतिभाष्यप्रयोगेण

कश्चित्कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्यासाधुत्वमिति मनोरमायामर्थनिन्द्राद्यारुत्तोकं सम्यक्।। आर्ष
प्रयोगाणां तेन साधुत्वेपि अस्मदादिकृतप्रयोगस्यापि साधुत्वे आपत्तेरूह्यप्रयोग इतिन्यायवि
रोधात्।। अन्यथा न कर्मधारयादित्यस्यापि विधेयतापत्तेः।। नञ्समासस्य कर्मधारयत्वाभावे
८२ नासुधत इति नाप्यस्य साधुत्वे न ज्ञापकाभावाच्च।। अत्र विकं प्रातिपदिकार्थः।। अनियतलिं
गस्थले हि कं प्रातिपदिकार्थः।। तटः तटी तटमित्यादौ तत्र लिंगग्रहणात्सिद्धिः इत्यभिप्राये
णं सूत्रकारेण लिंगग्रहणं कृतम्।। यदि तु नियमांशतात्पर्येण प्रातिपदिकेन वृत्त्या बोध्यत्वमे
व प्रातिपदिकार्थत्वं लिंगं च प्रातिपदिकार्थ इति पक्षस्तदा लिंगेति मास्तु।। परिमाणमात्रे।। द्रो
णो व्रीहिः।। अत्र प्रातिपदिकार्थो द्रव्यं गुणः प्रत्ययार्थः तयोश्च यथायथं भावेनान्वयः।। तथा
च द्रोणाभिन्नं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरिति बोधः।। द्रोणरूपं यत्परिमाणमिति त्वयुक्त
मेव।। गुणादीनां भ्रान्तादात्म्यायोगात्।। तयोस्तादात्म्यमिति मतेन घटोऽयमितिवत्तास्या
न्यविशेषणतावन्नवायथार्थेनेतर्हि कथं निस्तार इति।। यदि तु परिमाणस्य प्रातिपदिकार्थत्वं स्वी ८२
कृत्य प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा किं पुनः तल्लिंगनामार्थयोरिति चेद्भेदः स्यादित्याकूतं।। तत्रेदं
वक्तव्यं।। नामार्थयोरभेदान्वयो भेदः नामार्थयोरभेद एव वा।। नाद्यः वैरस्वे देवीस्तोकं पचतीत्यादौ
व्यभिचारात्।। नान्त्यः।। घटपटावित्यादौ व्यभिचारात्।। तस्मात्त्वं न वृत्तिसामानाधिकरण्ये
वैयधिकरण्यस्याप्यभावात्तमसत्तन्मूलकत्वमेतस्याः तथा च प्रकृतेन कोपि दोषः ननु एवं

द्रोणो व्रीहिरिमानयेत्यादि स्यादिति चेन्न।। अभेदबोधस्याव्युत्पत्तेनि परिमाणग्रहणेन पत्रा भेदबो
धे उत्थिताकांक्षा न चैव विप्रथमाविधानात्।। यद्वा नामार्थयोः संसर्गगतिमाभेदसंबंधबोधे
पि समानविभक्तित्वनियमात्।। एवं च परिमाणग्रहणं मास्तु।। युक्तं चैतत्।। अन्यथा द्रोणं
व्रीहिं पश्येत्यत्राभेदः बोधः स्यात्।। यद्वा लक्षणया भेदबोधेनैव बोधः।। न च प्रातिपदिकार्था
तिरिक्ताभेदसंबंधबोधान्वयमानः स्यादिति वाच्यम्।। वाक्यार्थः सः।। तथा च सबात्रा भेदसंबं
धस्य संसर्गतयैव भानं।। न चैवं स्वस्वामिभावादिसंबंधस्यापि वाक्यार्थत्वात्प्रथमापत्तिः तस्य
प्रकारतयैव शाब्दबोधनियमात्।। तथा च संसर्गतया भेदबोधे प्रथमा।। प्रकारतया स्वस्वा
मिभावादिबोधे षष्ठीति विवेकः।। राज्ञः शिर इत्यादौ तु संबंधस्य प्रकारतयैव भानं।। शिलापुत्र
कस्य शरीरमितिवत्।। स्पष्टं चेदं माधवादिकल्पितमित्येतिसूत्रे भाष्ये।। स्पष्टं चेदं प्रातिपदि
कार्थ इह शेष इति सूत्रयोः भाष्ये।। अन्यथा तयोरपि वाक्यार्थत्वाविशेषे प्रथमाषष्ठ्योर्विष
यविभागो न स्यात्।। ननु संबंधस्य भेदघटितत्वाद्भेदस्य संबंधत्वं कथमिति चेन्न शृणु।।
संबंधत्वं स्वेतरार्थान्वयित्वं।। स च संबंधो द्विविधः भेदो भेदश्चेति।। अभेदसंबंधत्वं तु उपाधि
रसंकरत्वेसति उपधेयसंकरत्वं बोध्यं।। एतेनाभेदस्य संबंधत्वं नास्ति भेदघटितत्वात्संबंधस्य
तथापि विशेष्यविशेषणभावो बोध्यः।। अन्यथाषष्ठ्यापत्तेरित्यपास्तं।। अभेदसंबंधातिरि
क्तसंबंधे एवं तेन षष्ठी।। न चात्र भानाभावः राज्ञः शिर इत्यादेश्चोपाधिकभेदप्रतिपादक

नाप्यस्यैव मानत्वात्॥ किंच विशेषणविशेष्यभावेनान्वयएवानेन संबंधः॥ स च घटो घटद्
त्यादौ समानोपाधिकेनसमभिव्याहृतानामुत्पत्तिस्यादौ स्वीक्रियते संबंधत्वं तस्मान्न स्वीक्रियते इ
तिदुराग्रहमात्रं॥ लाघवगौरवाभावात्॥ अर्थे प्रथमैवेत्यसारमिति ग्रंथतः॥ वार्तिककारेण
८३ तु अभिहिते प्रथमेत्युक्तं भाष्ये तु न दूषितं॥ ग्रामं दंडा सत्रे इत्यत्र अधिकरणस्योक्त
त्वात्प्रथमापत्तेरिति प्रौढिवादमात्रम्॥ प्रधानक्रियानिरूपिताननिहिताधिकारेऽपि न कर्त्र
व्य इति महद्भाष्यवम्॥ न च ग्रामानंदः अस्त्रौ भगवः॥ कर्त्रे स्यादौ समासतद्धितकृत्सन्निधाने
तिङ्कृत्ताभावात्प्रथमानस्यादितिवाच्यं॥ तत्रापि अस्तीत्यं वेति परत्वेन तिङाधाराडारेणै
वबोधात्तिङ्कृत्सत्त्वात्॥ एवं च राज्ञः पुरुषोऽस्तीत्यादौ पुरुषनिष्ठकर्तृत्वस्य तिङोक्तत्वात्सुरु
षपदादेव प्रथमानन्तु राजपदात्संबंधस्याविहितत्वादपि षष्ठीनियोगो न एव षष्ठी नानुपयोगिनः प्रथ
मयावाधादित्यपरमतं तत्कृतं॥ अथ एवं बोध्यमेतत्पैवमस्त्रमस्तु॥ अनिर्दिष्टार्थास्वार्थ इति प्राति
पदिकार्थे निविष्यति॥ स्पष्टं चेदं विनञ्ज्ञानानात्मर्थे त्यत्र नाप्यतक्तविनञ्जीयतिरिक्तः
शेष्यस्तत्र षष्ठीति सूत्रार्थात्षष्ठी शेष इत्यत्रापि न दोषः॥ संख्या संबंधातिरिक्तार्थानिन्निधाय ८३
कत्वमात्र प्रातिपदिकार्थबोधकाविनक्तित्वं प्रथमात्वं॥ सुंवादितिकान्यतमत्वं प्रथमात्वं॥
संबोधने च॥ संबोधनं च वक्तृइच्छाविषयत्वं प्रकृत्यर्थसमवेतं॥ प्रकृतशब्दजन्यज्ञानस्यत
थाच वक्तृइच्छाविषयरामसमवेता ज्ञानविषयं मत्कर्मकं रक्षणमिति बोधः॥ ना किं कालत्व

४१

कृत्यवहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाप्रथमार्थः तादृशेच्छायाः विषयतासंबंधेन प्रकृत्य
र्थविशेषणतया नानं॥ तथा च वक्तृत्वावहितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयो राम इति बो
धः॥ संबोध्यत्वं च समवायसंबंधेन वक्तृइच्छाविषयप्रकृत्यर्थसमवेतप्रकृतशब्दजन्यज्ञाना
श्रयमिति वदंति॥ तन्न॥ संबोधनपदार्थाभावात्॥ यत्तु वैयाकरणनव्याः॥ संबोधनमभिमु
खीकृत्याज्ञातार्थज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः॥ न ह्यपाराजन्यज्ञानानुकूलव्यापा
राश्रयत्वं संबोध्यत्वं॥ रामत्रायस्वेति राम संबोधनविषयत्राणमिति बोधः॥ अभिमुखीक
रणं च स्ववचनार्थग्रहणे सादरत्वकरणं तद्व्यंजकं च मुखप्ररोहत्यादास्याकुः॥ तन्न असति
कृष्टेदाहे विधारात्त्ववेत्यादौ नदसंभवात्॥ अत्र मध्यम पुरुषस्तु युष्मच्छब्दाध्याहारेण॥ न
नु नो ब्राह्मणाः चैत्रो गच्छतीत्यादिवत्॥ नो ब्राह्मणास्त्वं पचेत्यापत्तिरिति चेत्तत्पदादीनां परा
मृश्यमानसमानत्वचनत्वनियमात्॥ ननु अकोऽशक्तिनिमित्तवत्त्वे जहतीति चेत्तन्न॥ हता
रामकस्यार्थे दिग्धंजा किंतु मिच्छसीत्यादौ वक्तृसंबोध्ययोरैकत्वेन प्रकृतवाक्यार्थज्ञानस्त्वा
मिदं वक्तृइच्छाविरहाद्रामस्य संबोध्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न॥ आत्मानमात्मना वेत्सीत्यादा
विव लक्ष्मणविशिष्टराममूर्छितलक्ष्मणविशिष्टरामयोर्भेदेन संबोध्यत्वसंभवात्॥ ननु
तिङ्वप्रथमांतसंख्याभिधाने प्रथमायाः संख्यावाचकत्वं किमर्थमिति चेन्न॥ चैत्रो मैत्र
श्च गच्छत इत्यादावाख्यातोपात्तद्वित्वविरुद्धैकत्वसंख्याबोधापत्तेरावश्यकत्वात्॥ प्रथमा

चाकारकविभक्तिः॥ कारकविभक्तित्वं च कारकाधिकारपठितकर्तृकर्मादिसंज्ञामुपजीव्य
विधीयमानविभक्तित्वं॥ क्रियान्वितविभक्तित्वं च वैयाकरणैर्गृह्यते तेन रुधियाविस्यादौ यण्
८४ याचापत्तेः॥ न च सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रे भाष्ये अप्रधानग्रहणं प्रत्याख्याय प्रधानात्तृतीयो
पत्तिमात्रं कोपपदविभक्तेः कारककविभक्तिर्बलीयसीत्युक्तं॥ तन्नु क्रियान्वितविभक्तित्वप
क्षे एव संगच्छत इति वाच्यं॥ तत्र कारकत्वाद्दृष्ट्यां न रंगत्वात्॥ अन्यथा शिष्येण सहोपाध्या
यस्य गौरित्यत्रोपाध्यायस्य गव्यन्वितत्वेन क्रियान्वयाभावेनोपपदस्येत्यस्याप्रवृत्त्या तृतीया
पत्तेः एवं पुत्रेण सहोपाध्यायस्य स्थौल्यमित्यत्र गुणेनान्वयेऽपि॥ एवं च भाष्याशयमबुध्वा
यथाक्षरमात्रदर्शनेन प्रथमायामपि कारकत्वमिति व्याख्यानं तः सकलग्रंथविरोधादुपेक्ष्यः
॥इति प्रथमा॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥ ननु कर्तृनिष्ठान्यफलेन क्रियया संबध्यमानस्य
कर्मत्वमिति सूत्रार्थः॥ तथा च पितुः स्वर्गोद्देशेन कृतगोदानेनोदानक्रियाफलेन संबद्ध
मिष्यमाणस्य पितुरपि कर्मत्वापत्तिः॥ न च तत्र धात्वर्थानवच्छेदकमिति वाच्यं सूत्रे तदनुक्ते ८
र्गौरवान्नृ॥ तस्माद्धात्वर्थफलशालि कर्मेति सूत्रमस्तु॥ एवं च तथायुक्तं चानीप्सितमि
ति न कर्तव्यमिति महल्लाघवं॥ न चाग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादौ माणवकस्यानेनाद्यवाद
त्वात्कर्मत्वं बाधित्वापादानत्वं स्यादिति वाच्यं॥ धात्वर्थफलानधिकरणत्वाद्दौ चरितार्थत्वे
नापादानसूत्रराणिगां दोग्धीत्यत्रेवापादानं बाधित्वापरत्वात्कर्मत्वापत्तेः॥ धात्वर्थत्व

प्रवृत्तिध्वंसानुकूलो व्यापारः॥ भाष्ये सूत्रप्रत्याख्यानेन दोषाभावाच्च॥ एतेन धात्वर्थप्रत्यये
त्याद्यावत्त्पकत्वादित्यंतः मनोरमायां यथः अग्नेरिति मतिकमुपादायेप्सिततमपदाभावे वार
णार्थानामिति सूत्रे तदपवादत्वापत्तेः॥ न चाग्नेर्तच्चरितार्थं॥ तस्मादिदं तदुपस्थाप्य संयोगरू
पफलाश्रयत्वात् वारयतेश्च संयोगानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः॥ तत्रापीप्सितत्र
हः क्रियान्नाह एव॥ ईप्सिततममित्युक्तावीप्सितमात्रे भावकात्वस्य परत्वादीप्सिततमेन बा
धः॥ ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वं
॥ अत एवाग्नेर्नोदं रूपप्रतीतिस्त्वत्रेति भावः इत्यंतमस्या व्याख्यातस्यं ग्रंथस्यापास्तः॥ संयोगस्य फल
कोटौ निवेशे गौरवात्॥ यवनिष्ठगोसंयोगाद्यनुकूलगोमागपितित्वरूपव्यापाराभावानुकूल
व्यापारविवक्षायां यवप्रतियोगिकगोनुयोगिकसंबंधसत्त्वाद्यवान् गोसो वारयतीति प्रयोगा
पत्तेश्च॥ प्रवृत्तिध्वंसस्य धात्वर्थत्वे तु तस्याश्चेतननिष्ठत्वान्न तादृशप्रयोगः एवं च प्रवृत्तिर्वि
संयोगाद्यनुकूलव्यापारस्यापि तु कृतित्वजातिविशेषः॥ अखंडोपाधिर्वा॥ तथा च कृतित्व
स्यैव प्रवृत्तित्वस्य लघुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवे संयोगाद्यनुकूलव्यापार
त्वस्य गुरुधर्मस्याप्रतियोगितावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं संभवे संयोगाद्यनुकूलव्यापारो
त्वस्य गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन लाघवाच्च॥ यवोद्देशेनाभावानुकूलव्यापारो
वारयतेरर्थः॥ इष्टाभावानुकूलव्यापारो वा॥ अत्र कारके इत्यधिकारात्कारकस्य पुत्रं पं

यानं पृच्छति त्यादौ व कथितं चेत्यनेन ब्राह्मणस्य पुत्रविशेषणत्वेन क्रियान्वयाभावात्कर्म
संज्ञा॥ कारकत्वं च कारकाधिकारपठितसंज्ञावत्त्वमेव॥ ननु क्रियान्वयित्वं प्रथमाया अपि
कारकत्वापत्तेः॥ न चेष्टापत्तिः॥ संबोधनांतकर्त्तोर्थः कारकं प्रथमो भवति॥ धातुसंबंधाधि
८५ कारनिष्पन्नमसमस्तनन्त्रित्यादौ संबोधनपदस्यासमर्थतापत्तेः॥ कृत्वोर्थादीनामपि क्रिया-
न्वयित्वे कारकत्वापत्तेः॥ तथा च पितुर्वज्ञेरित्यादौ यण्णापत्तिः॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरि
त्यादौ कारकशब्देस्वरितत्वाश्रयणे गौरवाच्च॥ किंच क्रियान्वयः साक्षात्परंपरासंबंधे
नापि॥ नाद्यः सप्तम्या अकारकत्वापत्तेः॥ नांत्यः षष्ठ्या अपि कारकत्वापत्तेः॥ सप्तम्याः कर्तृ
कर्मद्वारकक्रियान्वयः षष्ठ्याश्च नेति॥ अत्र विनिगमकत्वाभावात्॥ न च तदन्वययोग्यताव
च्छेदकक्रियाजनकत्वं विवक्षितं संबंधस्य तेन वानव्याख्यानमपि युक्तं॥ षष्ठ्यादिव्याप्ते अन्वययोग्यता
याः वक्तुमशक्यत्वात्॥ मदुक्तलक्षणे तु कारकाधिकारस्थ चेत्तत्त्वयविधसंबंधलक्षणे न कोपि
दोषः॥ षष्ठ्यास्तदधिकारपठितत्वाभावात्॥ तथापि तत्स्वीकारे प्रथमायास्त्वकारकत्वाप
त्तिः॥ तथा च नवत्सिद्धांतहानिरिति दिक्॥ हरिं भजतीति॥ एककर्तृका हरिनिष्ठप्रीत्यनुकू
ला क्रियेति बोधः॥ तिङंते सर्वत्र फलनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः सर्वैः क्रियायां
स्वीकारात्॥ एवं च हरिः सेव्यत इत्यत्रापि पूर्वोक्त एव बोधः पूर्वोदाहरणे द्वितीया कर्मबो ८५
धिका द्वितीये तु आख्यात इति विशेषः॥ तार्किकास्तु जनकनिष्ठक्रियाजन्यप्रतिश्रयो हरिरि

५८

ति प्रथमांतार्थविशेष्यकबोधमाहुः॥ तन्मते क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामा
नीति वचनविरोधः॥ आख्यातसंख्याप्रकारकबोधं प्रति प्रथमांतपदजन्योपस्थितिः का
रणमिति पदद्वयघटितकार्यकारणभावकल्पने गौरवं च॥ नवीनास्तु कालुजनकनि
ष्ठक्रियाजन्या हरिनिष्ठा प्रीतिरिति फलविशेष्यकं॥ बोधमाहुस्तन्न॥ मनोरमादिसक
लग्रंथविरोधः॥ क्रियाप्रधानमिति वचनविरोधश्च क्रियात्वं च फलनिष्ठकार्यतानिरू
पितकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः अखंडोपाधिर्वा॥ न च फलेऽस्त्विति न च व
नं संगच्छेत॥ क्वचित्फलेपि प्रयोग लुप्तिंहोमाणवक इतिवत्कोशेण॥ किंच फलस्य क्रियात्वे
विशेष्यत्वे च तत्रैव प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वेन वर्त्तमानत्वादेरन्वयः स्यात्॥ किंच प्रधानान्त
न्धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेनौदनादेः कर्तृत्वं स्यात्॥ तस्मात् देवदत्तादेरप्रधानव्यापाराश्र
यत्वात्॥ किंच पाको भवतीत्यर्थे पचति भवतीत्यस्यैव विकृत्यनुकूलक्रियां पक्वेपत्यर्थेपि
च्यते पक्वेपत्यस्यापि साधुत्वमिष्टं तत्र फलस्य विशेष्यत्वेन स्यात्॥ न च सुप आत्मनः क्यजिति
सूत्रस्थभाष्यानुरोधात् तथाव्याख्यानमिति वाच्यं॥ तस्यानतिप्रायकत्वात्॥ तथाहि॥ त
त्रेष्यते पुत्र इत्यत्र पुत्रमिच्छतीत्यत्रेव वाक्यापत्तिमात्रं कानित्यार्थत्वादिति समाहितं॥
तत्र पुत्रीयतीत्यस्माद्यावानर्थः प्रतीयते कर्तृकर्मादिरूपः स सर्वोपि पुत्रमिच्छतीत्यस्मा
त्पदद्वयघटितवाक्यादपि प्रतीयते॥ इष्यते पुत्र इति वाक्यात्तु न कर्तृप्रतीतिरिति नित्यार्थत्वम्

त·चं·कु· नचतत्राधिकत्वापेक्षेपात्समानाधर्यत्वं॥ तावता स्वदस्यघटितविग्रहे चरितार्थो विधिः प
दत्रयघटितविग्रहे न प्रवर्त्तत इत्यभिप्रायात्॥ स्यात्फलविशेष्यकोबोधः संगत इति दिक
॥ स्पष्टं चेदमस्मत्कृताख्यातवादे॥ ननु सर्वत्र तिङ्‌तेः क्रियायाः प्राधान्यत्वस्वीकारे पचरूपम
८६ गोधावतीत्यादावेकवाक्यता स्यादिति चेन्न॥ तिङ्‌तं प्रत्यप्राधान्यान्नाविपि क्रियांतरं प्रत्य
प्राधान्ये बाधकाभावात्॥ उक्तं च भुवंतं च यथानेकं तिङ्‌तस्य विशेषणं॥ तथा तिङ्‌तम
प्याकुल्लिङ्‌तस्य विशेषणमिति तथैकतिङ्‌तार्थमुख्यविशेष्यत्वादेकवाक्यत्वसंगच्छते
॥ ताक्तिकरीत्या तं पचरूपेति क्रियाध्याहारे गौरवं नामार्थस्य मृगस्यापि नञ्कार्थमिश्रीकृत्यभे
दसंबंधेन क्रियान्वयासंभवाच्च॥ न च पचरूपलक्षणपंपायां बकः परमधार्मिक इत्यत्रेदवा
क्यार्थस्य कर्मत्वान्नामार्थत्वाभावेन विनञ्कार्थमहारीकृत्यापिभेदसंबंधेनान्वयसंभवान्न ८६
वाक्यभेदेन तत्र मिस्याध्याहार इति वाच्यम्॥ वाक्यार्थस्य नामार्थातिरिक्तत्वाभावेनोक्तदोषस्य
तदवस्थत्वात्॥ अन्यथा राज्ञः पुरुषपचरूपेत्यत्राप्येकवाक्यतया साधुतापत्तिः॥ तस्मात्सर्व
त्र नमितिपदाध्याहारेणैव बोधः॥ तथा च वाक्यभेद इति गौरवम्॥ न च प्रामाणिकं गौरवं
न दोषायेति वाच्यं॥ प्रकृतेपि वाक्यभेदस्वीकारे पचरूपतेमृग गोधावतीति प्रयोगो न स्यात्॥
अस्तु वाक्यार्थातिरिक्तः॥ तथापि राज्ञः पुरुषः पचरूपेति प्रयोगेप्येकवाक्यतापत्तिः॥ न
चेष्टापत्तिः॥ तिङ्‌ तिङ्‌ इति निघातापत्तेः॥ न च तिङ्‌तार्थविशिष्टस्यैव तिङ्‌तार्थप्रत्यन्वय ए

वं वाक्यार्थस्य कर्मत्वस्वीकारान्न प्रकृते दोष इति वाच्यं॥ पुरीमवस्कंद लुनीहि नंदनं मुषाण
रत्नानि हरामरांगनाः॥ विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बलीय इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः इत्यादा
वपि विशिष्टस्य कर्मत्वादसाध्यपदोत्तरं द्वितीया न स्यात्॥ गौरवस्योक्तत्वाच्च॥ तस्मात्पचरूप
मृग गोधावतीत्यादौ वाक्यार्थस्य कर्मत्वमिति तन्न किं कनव्योक्रम पुत्क्रमिति दिक्॥ अभिहिते
त्विति॥ पक्तुमोदनं तु क्ते इत्यत्र प्रधान तुमर्थनिरूपितकर्मत्वस्यानभिहितत्वाद्द्वितीया॥
ग्रामो गंतुमिष्यत इत्यत्र तु प्रधानेच्छत्वार्थनिरूपितग्रामनिष्ठकर्मत्वस्याख्यातेनाभिधानान्न द्वि
तीया॥ ननु इच्छतेः तुमुनं तं कर्मन ग्राम इति चेन्न॥ इषेरुभयकर्मणीति भाष्यालेखलग
मनइच्छाभावाच्च॥ एवं स्थितेप्यभिनिविश्यते मार्ग इत्यत्रापि तिङ्‌तोपात्तक्रियानिरूपिता
धिकरणत्वस्याख्यातेनाभिहितत्वात्प्रधानस्थितिनिरूपिताधिकरणत्वस्याख्यातेनाभिधानेपि तस
प्तमी प्रधानानुरोधस्यान्याय्यत्वात् स्थितिक्रियां प्रति शब्दज्ञानन्वयाभावाच्च॥ पक्तुं तुम्यत इ
त्यत्र तु यत्र शाब्दान्वयस्तन्निरूपिताभिधानाभिहिते॥ शाब्दबोधे शाब्दान्वयस्यैव प्राधान्या
त्॥ एवं हन्तुमपि तु शक्यते हरिर्हरिवेत्तुं नयं साधु॥ ओदनं पक्तुं ग्रामो गम्यते देवदत्तेने
त्यत्र बोधनयत्र शाब्दान्वये ओदनं पक्तो देवो नुम्यते इति प्रयोगः साधुरेव॥ एतेन सादुमि
णमुल्लिति सूत्रस्थं भाष्यं तुमुनः समानाधिकरणे इत्यादि तत्र हि विकल्पमित्यंतं पूर्वपक्ष
भाष्यमात्रित्याश्रयते भावे इत्यादि तुमर्थ इति वचनेन तुमर्थस्य कः भावे इति सिद्धांत

तर्कचं॰प्र॰ नाप्यानुमास्तिवस्तुतत्त्विमादिमनोरमाखंडनपरनवीनग्रंथोऽपास्तः॥ प्राप्तानंद इतिसमा
सेएकार्थीभावाद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनानंदकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इति बोधः॥
नवीनास्तु विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमनिच्छंतः प्राप्तिकर्तृ आनंदकर्मेति बोधमाहुः तत्र
८७ च विशेष्यतन्निरूपकत्वबाधेन विशेषणे पर्यवसानं स्वर्गविधिनिषेधौ विशेषणमुपसं
क्राम[illegible]सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेनेति वीकृतः सच निर्युक्तिकः स्वार्थ्यादि इति वस्त
तु रूप[illegible]गो निसित्वादीनामपि विशेषणीभूतजाति[illegible]यसाधुतापत्तेः॥ नचेष्टापत्ति
[illegible]तातत॥ अस्तु वा सन्यायः तथापि तस्य विशेष्यवाचकपदसमभिव्याहारात
रिक्तविषयत्वमेव न्याय्यं॥ अन्यथा शिखी देवदत्तो ध्वस्त इत्यत्रापि शिखाभासत्वापा
त्तेः॥ एवं चात्रापि विशेष्यवाचकः पदसमभिव्याहारसत्वान्न्यायस्याप्राप्तिरित्यभिप्रा
येणैव मनोरमायां तथोक्तं॥ समासे एकार्थीभावस्यावश्यकत्वादयुक्तं समासक्लेशोपातीति
दिक्॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥श्रीकल्याणमस्तु॥ ॥श्री॥ ॥छ॥ ॥छ॥

प्रभवेऽब्दे ज्येष्ठासितसप्तम्यां लिखापितं जोड्योपाख्य घनश्यामेनेति श्रीरस्तु